Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

CHRISTIANSFELD
TYRSTRUP-HJERNDRUP
FJELSTRUP
ALLER-TAPS
HEJLS-VEJSTRUP

Hefte 3 Vojens-Christiansfeld Provsti
A De østlige Sogne

John W Oldam: Provstioversigt 183 – Henry Petersen: Kirke og folk 1864-1920 185 – H Rønnow, APT, O Grell og Andr Øster: Brødremenigheden 190 – JWO og HP: Tyrstrup-Hjerndrup sogne 217 – JWO og HP: Fjelstrup sogn 227 – V Vibe-Petersen, JWO og HP: Aller-Taps sogne 236 – JWO og HP: Taps sogn efter 1864 245 – P Ulsdal og JWO: Hejls-Vejstrup sogne 249 – A Frees Christiansen og JWO: Vejstrup sogn efter 1878 256.

ÅRHUS 1978

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer

egr = egregie (udmærkelse), 1 = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

VOJENS-CHRISTIANSFELD PROVSTI

Af J W O

Vojens-Christiansfeld provsti blev oprettet i 1971, da det gamle Haderslev provsti blev delt i dette og Haderslev domprovsti (se hft 2, s. 89. Som korrektur må dog bemærkes, at Skrave sogn stadig tilhører Tørninglen provsti og Ribe stift, selv om det er blevet anneks til Skodborg. Det er behandlet i Bd IX B s 935 ff og i særudgaven s 85 ff).

Det nye provsti har et areal på ca 500 km², er altså knapt dobbelt så stort som domprovstiet, med størst udstrækning fra nord til syd. Det indeholder skovrige og bakkede områder, især i nord og øst, med Sønderjyllands højeste punkt, Skamlingsbanken på 113 m, i Vejstrup sogn ud imod Lillebæltskysten, men også mere flade, slettelignende landskaber i syd og vest.

Provstiet omfatter Christiansfeld kommune med byen Christiansfeld, Tyrstrup, Hjerndrup, Fjelstrup, Aller, Taps, Hejls, Vejstrup, Stepping og Frørup sogne (Bjerning er som anneks til Moltrup sogn behandlet i hft 2), endvidere en del af Rødding kommune, nemlig Skodborg og Jels sogne, samt endelig en del af Vojens kommune, nemlig Oksenvad, Sommersted, Magstrup, Jegerup, Vojens, Hammelev og Vedsted sogne. Det samlede indbyggertal var i 1970 26.551.

I dette hefte behandles sognene i Christiansfeld kommune i den anførte rækkefølge, undtagen Stepping-Frørup der behandles sammen med provstiets vestlige sogne i hefte 4.

Menighedsråd 1965

	IM	Gr	Soc	up	LtMf	folke-kirk	kirk	fæl-lesl	
Skodborg	1	2		4					
Jels	2	3	1	1					valg
Oksenvad			1	5					valg
Sommersted	4			3					
Stepping									
Frørup				12					
Magstrup				6					
Vojens									
Jegerup		8	4	3	1				
Hammelev						7			
Vedsted	2	5	1						
Tyrstrup									
Hjerndrup	3							11	
Bjerning*									
Fjelstrup							7		
Aller		6							valg
Hejls	2	2	2						valg
Vejstrup	1	5	1						valg
Taps	2	3		1					
	17	34	10	35	1	7	7	11	

* Se Moltrup-Bjerning s 90.

Kilde: K H 1923, 1943, 1959, 1967, 1975. Danmarks administrative inddeling 1970, 1975.

Provster: 1/4 1971 – 13/9 1972, **Viggo Lomholt-Thomsen**, se Vedsted.
18/12 1972 – **Arne Frees Christiansen**, se Vejstrup.

	Folketal Kkg %		Altergæster								Mh	Fh	Mghh
	1970	1965	1922	%	1942	%	1957	%	1965	%		1965	
Skodborg	1.721	5	800	52	605	38	427	26	570	33		1	
Jels	1.816	4.7	734	49	481	28	432	25	489	28	1		
Oksenvad	820	6	400	84			422	48	431	50	1		
Sommersted	1.580	8	532	39	788	51	1.029	66	1.100	69		1	
Stepping	919	6	300	29	180	17			403	42			
Frørup	356	6	70	16	41	11			137	34		1	
Magstrup	591	5	400	61								2	
Vojens	5.108	1			100	25	450	16	450	10			
Jegerup	1.102	2	150	41	50	25	150	28	150	32		1	
Hammelev	1.558	4	400	32	300	25	400	32	400	31		1	
Vedsted	2.582	3			720	34	550	22	550	21		3	
Tyrstrup	2.995	8	1.350	57	1.250	49	1.170	37	1.100	40			1
Hjerndrup	357	10	196	45	180	35	250	63	250	71			
Bjerning	364	6	205	53	105	27	100	25	100	26			
Fjelstrup	1.233	8	1.000	76			448	37	549	45		2	
Aller	705	4	475	80	335	43	228	31	227	31		2	
Hejls	863	3	600	64	435	48	450	48			1		
Vejstrup	1.139	5	700	60	500	44	300	27			1		
Taps	742	5	250	29	390	47	375	48	200	27	1		
	26.551		Gns	51	Gns	34	Gns	36	Gns	37	5	14	1

KIRKE OG FOLK 1869-1919
50 ÅRS KIRKELIG STATISTIK

Af Henry Petersen

Statistikken omfatter de 14, senere – ved udskillelse af Vojens – 15 sogne, der udgør hovedstammen af det nuværende Vojens-Christiansfeld provsti. Der ses bort fra Taps, Vejstrup og Hejls, hvorfra der ikke findes et tilsvarende materiale, da disse sogne gik til Danmark i 1864. Talmaterialet nedenfor skriver sig i sin helhed fra Haderslev provstearkiv.

Der gik et par år efter 1867, inden den preussiske Ordnung-muss-sein politik slog igennem med forordningen af 16/8 1869; men fra 1869 og frem til 1919 findes der i provstearkivet et fortræffeligt og omtrent fuldstændigt bevaret talmateriale til belysning af de kirkelige forhold i provstiet. Kun en ringe – men forhåbentlig repræsentativ – del har fundet anvendelse her.

Befolkningsgrundlag. Det er en kendt sag, at der i preussertiden skete en afvandring fra mange nordslesvigske landsogne. Dette var også tilfældet i vort område. I 1871 var her 16146 indbyggere, 1919 16035 (÷ 0.69%). Kun sognene Jels (+ 13.27%), Jegerup med Vojens (+ 70.82 %), Sommersted (+ 30.77%), Tyrstrup (+ 6.48%) og Vedsted (+ 8.39%) noterer fremgang. Værst gik det ud over Frørup (÷ 30,81%). I øvrigt tegner det procentiske billede sig således: Aller ÷ 24.87, Fjelstrup ÷ 14.51, Hammelev ÷ 18.20, Magstrup ÷ 20.02, Oksenvad ÷ 7.83, Skodborg ÷ 1.53, Stepping ÷ 18.93, Hjerndrup ÷ 19.38. Århundredskiftet sætter i flere henseender skel i områdets historie – ved denne tid kulminerede både afvandring og kirkelighed. Indbyggertallet var 1886 15514 (÷ 3.91%), 1900 14638 (÷ 5.65%), 1905 15289 (+ 4.45%), 1911 – tal mangler for 1910 – 15891 (+ 3.94%), 1915 16047 (+ 0.98%), 1919 16035 (÷ 0.07%).

Kirkelighed. Før genforeningen berømmes sønderjyder for kirkelighed og trofasthed mod sognekirken. Men hvordan måle kirkelighed? Hvilke kriterier findes der for dette fænomen? Man kunne bl a tænke sig disse: kirkebesøg, altergang, deltagelse i kirkelige valg, den kirkelige omsorg for syge og ensomme og gaver til kirkelige formål – hedningemission, legater m v. Alle de nævnte kriterier kan belyses ud fra provstearkivet.

Vælges til eksempel deltagelse i kirkelige valg som kriterium, vil man komme til det resultat, at kirkeligheden var svag, ringere endog end den – målt efter det tilsvarende kriterium – er i 1970'ernes Danmark. Økonomiske kriterier ville være ganske udmærkede, hvis man kendte det relative velstandsniveau i sognene, men herom findes ikke store sager i provstearkivet, derimod en rigdom af oplysninger om sognekollekternes størrelse. Omsorg – i hvert fald som den øvedes i datidens bondesamfund – er ikke let at sætte tal på. Tilbage bliver kirkebesøg og altergang. Præsterne skulle rapportere hvert års tal til synoden i Had. Men selv en overfladisk gennemgang af angivelserne af kirkebesøg viser, at disse i de fleste tilfælde er for upræcise i statistisk henseende. Tilbage er tallene på altergæster, der gør indtryk af at være absolut pålidelige. Den eneste usikkerhedsfaktor er egentlig, om de indbefatter hjemmekommunioner, eller de ikke gør det. Denne usikkerhed elimineres imidlertid på det nærmeste, når oplysningerne blot behandles ens. Desuden er hjemmekommunionernes tal altid ringe i forhold til kirkekommunionernes.

Det forudsættes herefter, at tallet af altergæster er et brugbart kriterium til belysning af kirkelighed.

Om nedenstående tabel 1 er flg at bemærke:

1) Tallene under 1869 hidrører for altergæsternes vedkommende fra indberetninger fra 1870, indbyggertallet fra folketællingen 1871, da der ikke er fundet spor af en tidligere. Denne sammenstilling antages at være statistisk forsvarlig, da afvandringen næppe var begyndt i 1871, og forskydningerne fra år til år var små.

2) Der findes ingen indberetning fra Vedsted sogn fra 1870. Indbyggertallet (1585) er derfor ikke medtaget.

Tabel 1

Kirkeligheden målt efter altergangsfrekvens

	1869			1886			1900		
	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100
Aller	1025	1039	101.4	1014	1045	103.1	762	850	111.5
Fjelstrup	1254	1208	96.3	1253	1182	94.3	999	1113	111.4
Hammelev	1467	1162	79.2	1240	1140	91.9	1156	1064	92.0
Jels	1266	1207	95.3	1291	1025	79.4	1335	874	65.5
Magstrup	849	871	102.6	790	867	109.7	726	780	107.4
Jegerup	843	610	72.4	963	603	62.6	1029	570	55.4
Vojens	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Oksenvad	843	842	99.9	789	750	95.1	769	582	75.7
Skodborg	1505	1061	70.5	1280	1190	93.0	1230	914	74.3
Sommersted	1092	846	77.5	1100	743	67.5	1214	1097	90.4
Stepping	1320	1142	86.5	1237	1245	100.6	1050	1102	105.0
Frørup	581	496	85.4	560	427	76.3	402	380	94.5
Tyrstrup	2067	1995	96.5	1982	2117	106.8	2108	2127	100.9
Hjerndrup	449	485	108.0	441	428	97.1	340	350	102.9
Vedsted	–	–	–	1574	1349	85.7	1518	1404	92.5
Total	14561	12964		15514	14111		14638	13207	
	M = 89.03			M = 90.96			M = 90.22		

	1905			1911			1915			1919		
	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100
A	781	707	90.5	770	634	82.3	770	454	59.0	770	396	51.4
Fj	1061	957	90.2	1060	776	73.2	1072	622	58.0	1072	784	73.1
H	1183	721	60.9	1227	796	54.7	1227	562	45.8	1200	397	33.1
J	1424	665	46.7	1456	643	44.2	1456	351	24.1	1434	380	26.5
Ma	716	683	95.4	677	403	59.5	679	410	60.4	679	374	55.1
Je	1141	573	50.2	1279	277	21.7	460	84	18.3	460	140	30.4
V	–	–	–	–	–	–	980	81	8.3	980	88	9.0
O	757	481	63.5	779	454	58.3	779	421	54.0	777	390	50.2
Sk	1363	825	60.5	1486	748	50.3	1482	345	23.3	1482	611	41.2
S	1322	912	69.0	1404	664	47.3	1404	495	35.3	1428	569	39.8
St	1076	822	76.4	1070	765	71.5	1070	675	63.1	1070	585	54.7
Fr	402	286	71.1	401	297	74.1	401	183	45.6	402	198	49.3
T	2127	1593	74.9	2214	1514	68.4	2201	1311	59.6	2201	1349	61.3
Hj	315	282	89.5	362	233	64.4	362	200	55.2	362	266	73.5
Ve	1621	1251	77.2	1706	1045	61.3	1704	1011	59.3	1718	510	29.7
15289	10758		15891	9249		16047	7205		16035	7037	
M = 70.36			M = 58.20			M = 44.90			M = 43.89			

For hele området var altergangsprocenten (af totalbefolkningen) 1869 89.03, 1886 90.96, 1900 90.22, 1905 70.36, 1911 58.20, 1915 44.90, 1919 43.89. Kirkeligheden var således stabil på et højt niveau frem til og med 1900. Herfra og til 1905 sker der et markant fald, der fortsætter perioden ud.

Man kan naturligvis kun gætte på »årsagerne« hertil.

Det kunne eksempelvis formodes, at forholdet skyldtes tiltagende national spænding mellem dansk og tysk. Man må imidlertid erindre, at tiden omkring 1900 (Köllerperioden 1897-1901) betegner et højdepunkt af både kirkelighed og tysk hensynsløshed i Nordslesvig, og at årene nærmest efter v. Köllers afgang snarest kendetegnes ved en vis afspænding i det dansk-tyske forhold (det forværredes atter i årene før Ver-

denskrigens udbrud). Men just i denne periode med relativ afspænding sætter »faldet« i kirkeligheden afgørende ind. Dette faktum må uden tvivl mane til forsigtighed ved benyttelsen af en politisk »forklaringshypotese«.

Det første decennium af dette århundrede var den danskprægede nordslesvigske Indre Missions glanstid. Man kan meget vel forestille sig, at dens sætten skel (vist aldrig så skarp som den tilsvarende bevægelses i Danmark) mellem »levende kristendom« og »død sognekirkelighed« bevirkede, at mens nogle blev sig »bevidst« som kristne, blev andre sig derved bevidst som værende på den forkerte side af skellet – og afholdt sig følgelig fra den efterhånden så nedvurderede »vanealtergang«. Man kan fundere over tallene fra Sommersted, hvor IM's formand Nic C Nielsen var sp 1888-1906. Her lå altergangen 1869 og 1886 under gennemsnittet, steg til dette i 1900, men faldt derefter endnu i Nielsens embedstid til lidt under middeltallet for derefter at dale noget hurtigere end dette perioden ud. Kan man laste IM eller jernbanestationen i Sommersted for denne udvikling? (Bahnhöfe var bestandig i beretningerne genstand for præsternes jeremiader – navnlig den i Vojens må have været et Sodoma en miniature!).

Eller Hoptrup – Tonnesens by og Sønderjyllands kirkelige Mekka. Her ser altergangstallene (i %) således ud: 1888. (Tonnesens 1. embedsår)86.67, 1890 85.77, 1892 84.85, 1894 82.65, 1896 77.00 1901 59.91, 1902 71.39, 1903 69.06, 1904 64.52 1905 65, 1906 63, 1907 57,31, 1908 51.44 1909 49.94, 1910 57,41.

Hvis statistik kunne »bevise« noget som helst (herom kan man have sine tvivl), måtte det vel være dette, at der er mere hold i hypotese 2 end i 1. formodning (den politiske)?

Man kunne fremdeles antage, at »tidsånden«, der væltede så forskelligartede sager som darwinisme (»abeteorien»), overtro på naturvidenskabernes resultater, liberalteologi, bibelkritik, almindelig optimistisk fremskridtstro, ensidig politisk propaganda etc, i stigende mængder ud over folk, måtte bære skylden for den dalende kirkelighed. Men også denne antagelse må stå på egne ben, skønt præsterne undertiden hælder til den i beretningerne. Man kan da efter behag acceptere hver af disse hypoteser – eller en passende blanding af dem – som sandheden

Man kunne fremdeles spørge, om der skete forskydninger i kirkeligheden i et givet sogn i vor periode. Svar herpå kan man finde i tabel 1 ved sammenligning mellem procenttal og middeltal (M) for de pågældende år. Man vil da f eks finde, at kirkeligheden i Aller sogn sank langsommere end M, at m a o sognet klarede sig fint kirkeligt set. Men det vil være vanskeligt ved procentsatsernes hjælp at skaffe sig overblik over evt forskydninger sognene imellem gennem hele tidsrummet.

Et overblik – temmelig pålideligt – fås ved udregning af den såkaldte korrelationskoefficient, der udtrykker samsvaret mellem to talrækker, i dette tilfælde tallene på indbyggere og altergæster. Koefficienten betegnes (her) ved k og beregnes efter flg. formel (hyppigt anvendt i mindre statistiske beregninger): $k = 1 \div \frac{6\Sigma d^2}{N(N^2 \div 1)}$ Er der fuldstændigt positivt samsvar mellem rækkerne, bliver k = +1, er der omvendt fuldstændigt negativt samsvar, har vi k = ÷ 1. Er der overhovedet intet samsvar, får vi k = 0. Har sognet med de fleste indbyggere også flest altergæster, sognet med næstflest indbyggere næstflest altergæster, osv kolonnen igennem, bliver k = +1. Har derimod sognet med flest indbyggere færrest altergæster, etc kolonnen igennem, fås k = ÷1.

Tabel 2 for 1869

	Indb 1871	Nr	Alterg 1869	Nr	d	d^2
Aller	1025	8	1039	7	1	1
Fjelstrup	1254	6	1208	2	4	16
Hammelev	1467	3	1162	4	÷1	1
Jels	1266	5	1207	3	2	4
Magstrup	849	9	871	8	1	1
Jegerup	843	10.5	610	11	÷0.5	0.25
Oksenvad	843	10.5	842	10	0.5	0.25
Skodborg	1505	2	1061	6	÷4	16
Sommersted	1092	7	846	9	÷2	4
Stepping	1320	4	1142	5	÷1	1
Frørup	581	12	496	12	0	0
Tyrstrup	2067	1	1995	1	0	0
Hjerndrup	449	13	485	13	0	0
Vedsted	–					
N = 13				Sum	0	44.5

Indbyggertallet for Vedsted (1585) er udeladt, da tallet på altergæster mangler.

Først nummereres sognene efter indbyggertal, således at Tyrstrup med flest indbyggere får nr 1, Skodborg nr 2 osv. Jegerup og Oksenvad har samme indbyggertal og skulle have numrene 10 og 11. De 2 tal lægges sammen, og summen divideres med 2, hvorved sognene begge får samme nr: 10.5. Dernæst gås frem på samme måde i kolonnen med altergæster. Herved får Tyrstrup atter nr 1, hvilket betyder, at der er ret god overensstemmelse mellem indbyggertal og tal på altergæster. Fjelstrup får her nr 2, men kom først på sjettepladsen m h t indbyggere. Dette betyder, at altergangen i dette sogn er bedre, end man ud fra folketallet skulle forvente. Ved sammenligning mellem de 2 talrækker kan man danne sig et hurtigt skøn over kirkelighedens fordeling i de 13 sogne. Her kunne man i og for sig standse beregningen.

Hvis man imidlertid ønsker tal, der tillader skøn over kirkelighedens fordeling i de øvrige år, må man fortsætte.

Numrene i 2. kolonne trækkes nu fra numrene i 1., hvilket for Aller giver 1. Ved Hammelev fås 3 ÷ 4 = ÷ 1. Disse tal opstilles i kolonnen d (=differens). Differenserne kvadreres (»ganges med sig selv«), og resultaterne (altid positive) opstilles i kolonnen d^2 (»d i anden«). Tallene her lægges sammen, og vi har nu Σd^2 (summen af alle kvadraterne). Dette tal skal efter formelen ganges med 6, hvilket giver 267. I brøkens nævner betyder N antallet af sogne (=13). Dette tal kvadreres (13 x 13 = 169). Herfra trækkes 1, rest 168. Dette tal ganges med 13, hvilket giver 2184. Heraf fås $k = 1 \div \frac{267}{2184} = 1 \div 0.12 = + 0.88$.

Da k som nævnt højst kan blive +1, siges der at være højt positivt samsvar (korrelation) mellem de 2 talrækker, således at kirkeligheden må siges at være ret jævnt fordelt over sognene. Tabel 1 viser svarende hertil, at for 9 af de 13 sogne er afvigelserne mellem nummerrækkerne 1 eller derunder.

For de følgende år fordeler k sig således: 1886 0.85 1900 0.77, 1905 0.73, 1911 0.71, 1915 0.62, 1919 0.73. Samsvaret mellem indbyggertal og tal på altergæster bliver ringere efter 1886, men holder sig – bortset fra 1915 – stadig på et højt positivt niveau. Det kan heraf sluttes, at skønt kirkeligheden målt ved tallet af altergæster falder til under det halve fra 1869 til 1919, og skønt k's variationer perioden igennem viser, at der sker visse forskydninger fra sogn til sogn, så er dog faldet i kirkeligheden nogenlunde jævnt fordelt over hele området. Den lave k-værdi for 1915 skyldes sandsynligvis Verdenskrigens virkninger.

Dåb og begravelse. Tallene viser, at så at sige alle børn blev døbt. I 1900 var der 435 fødsler og 440 dåbshandlinger, i 1919 hhv 323 og 310. At der i 1919 var færre dåbshandlinger end fødsler, behøver naturligvis ikke at betyde, at 13 børn ikke blev døbt, kun at nogle dåbshandlinger evt blev udskudt ud over et årsskifte (jvf. tallene fra 1900). Tallene for dødsfald og kirkelige begravelser er ikke opnoteret; men det er mit almindelige indtryk, at de to tal er på det allernærmeste identiske.

Kirkedåb ctr hjemmedåb. Spørgsmålet er berørt p 105, hvor det angives, at dåb hovedsagelig foregik som hjemmedåb i Haderslev domsogn. Forholdet artede sig noget anderledes i landsognene, idet dog noget tyder på, at hyppigheden af hjemmedåb var stigende. Af 440 dåbshandlinger i 1900 fandt 282 (64.1%) sted i kirken, 158 (35.9%) i hjemmet. I 1919 døbtes der 310, 135 (43.5%) i kirken, 174 (56.1%) i hjemmet (skævheden i tallene skyldes en fejl i indberetningen fra Stepping). Tendensen i retning af hjemmedåb bekræftes i en enkelt indberetning (Sommersted 1909), hvori pastor Bendixen bemærker, at hjemmedåb bliver stedse hyppigere blandt tjenestemænd og de fattigere klasser.

Borgerlig ægteforening og kirkelig vielse. I 1900 blev der indgået 111 ægteskaber for Standesamt, mens 110 par blev kirkeligt viet. Hertil kommer, at 2 par fra Fjelstrup blev viet i Åstrup. I 2 sogne var der et »underskud« på 4 par, i 3 et »overskud« på 3. Lægges til de 3 de 2 fra Fjelstrup, bliver slutresultatet 111 (110 ÷ 4 + 3 + 2), hvoraf måske kan sluttes, at samtlige par i 1900 modtog kirkelig vielse.

I 1919 var tallene hhv 126 og 122. Der var i 6 sogne et »underskud« på 7, i 3 et »overskud« på 3, hvilket muligvis må tydes derhen, at 96.83% fik kirkelig vielse, mens 3.17% ikke fik det; men slutningen er ikke ganske sikker – så lidt som den ovenfor.

Så meget kan i hvert fald siges med sikkerhed, at den kirkelige vielse i langt overvejende grad fulgte efter handlingen på Standesamt.

Deltagelsen i kirkelige valg var som nævnt lav og generelt aftagende mellem 1900 og 1919. I 1900 var der 1961 stemmeberettigede, 371 (18.92%) afgav deres stemme – tal for Frørup mangler. I 1905 var tallene 2133/284 (13.31%), 1911 2443/253 (10.36%) – tal for Frørup mangler, 1915 2486/394 (15.85%). Dette års høje stemmeprocent skyldes tallene fra det nyudskilte Vojens sogn (161/126 = 78.26%). Det er sandsynligt, at der her har været nationalt kampvalg, idet der var mange tyskere knyttet til banegården. Lades Vojens, der i øvrigt efter altergangskriteriet var områdets mest ukirkelige sogn, ude af betragtning, bliver resultatet en valgdeltagelse på 11.53%. I 1919 afgav 2104 stemmeberettigede 220 stemmer (10.46%). I denne sidste opgørelse mangler tal fra det folkerige Jels sogn (1434 indb).

Konklusion: Afvandringen fra vort område – til 1900 9.34% i forhold til folketallet i 1871 – standsede efter århundredskiftet, da indbyggertallet begyndte at stige. Det nåede dog til 1919 ikke op på tallet fra 1871 (÷ 0.69%).

Kirkeligheden lå ved alle tællinger undtagen deltagelsen i kirkelige valg omkring 1900 på et meget højt niveau, men sank så efter alle kriterier – dog ubetydeligt m h t kirkelig vielse,

barnedåb og kirkelig begravelse – til genforeningen. På det vigtigste kriterium – deltagelsen i altergang – sank den, nogenlunde jævnt fordelt over sognene, til under det halve, fra 90.22% af Indbyggertallet i 1900 til 43.89% i 1919. Antagelig lå dog kirkeligheden i Sønderjylland ved genforeningen på et betydeligt højere niveau end i det øvrige Danmark.

Litt: 381 Had provstearkiv 1868-1919, kirkelig statistik og almindelig statistik. 376 Had provstearkiv 1648-1910 almindelige kirkelige forhold, gudstjeneste, kirkelige handlinger, sædelige forhold m.m. Diverse Berichte i samme arkiv fra sognepræster, alt i La, Åbenrå

BRØDREMENIGHEDEN I CHRISTIANSFELD

Pionertid og fornyet opblomstring – 1773 til 1845

Af Helge Rønnow

Christiansfeld er i dag navnet på den storkommune, der ligger mellem Haderslev og Kolding. Samtidig er Christiansfeld også navnet på kommunens hovedby, der ligger ca midtvejs mellem de to købstæder. Den nuværende Christiansfeld by består både af den gamle Christiansfeld Flække og den tidligere Tyrstrup by. Førhen lå Christiansfeld kommune som en ø i Tyrstrup sogn, en flække der siden 1773 har haft sine helt specielle kirkelige forhold som en by opbygget af og omkring Brødremenigheden.

Brødremenighedens virksomhed i Danmark begyndte ingenlunde med Christiansfelds grundlæggelse; siden herrnhutismen i 1720'rne kom til Danmark, var udbredelsen stadig blevet større. Fra 1739 fandtes et »Brødresocietet« i København, og udover landet samledes små aktive kredse, der søgte at gøre et arbejde inden for statskirken i den herrnhutiske pietismes ånd. Enkelte steder fandtes egentlige arbejdscentre, her skal kun nævnes Stepping, hvorfra arbejdet i Sønderjylland blev ledet.

Myndighederne så ikke på den herrnhutiske virksomhed med venlige øjne. Herrnhutismen var en udpræget lægmandsbevægelse og passede ikke ind i den tids statskirkelige mønster, så der ikke mindre end fem gange fremkom forordninger, som bl a skulle begrænse Brødremenighedens virksomhed. Konventikelplakaten af 13. januar 1741 begrænsede lægmandsvirksomheden, således at man, dersom ikke en præst deltog i forsamlingerne, kun kunne mødes i meget små kredse. 20. november 1744 og 20. januar 1745 kom endnu to forordninger, der meddelte, at ingen, der havde opholdt sig i en Brødremenighed, kunne opnå embede i Danmark, og at danske, der tog ophold i en Brødremenighed, dermed mistede alle rettigheder og al ejendom i Danmark. Hertil kom forordninger af 5. marts 1745 og 9. december 1746 mod emissærvirksomhed og herrnhutere, der virkede som privatlærere el. lign.

Disse strenge forholdsregler fortæller med al ønskelig tydelighed, at Brødremenighedens virksomhed må have haft ikke ringe udbredelse i landet. Det ligger imidlertid uden for dette hæftes opgave at skildre dette nærmere, interesserede henvises til den foreliggende litteratur om emnet. De mange forbehold, man fra dansk side tog mod Brødremenigheden og dermed mod den herrnhutiske virksomhed, var alle begrundet ud fra statskirkelige synspunkter og fra det efterreformatoriske princip, at regentens tro også skulle være folkets tro.

Da den danske regering i 1771 fik interesse for anlæggelse af en brødreby i hertugdømmerne, skete det, som man kan forstå af det foregående, ikke ud fra kirkelige synspunkter. Ideens ophavsmand var sandsynligvis Carl August Struensee, en bror til kabinetsministeren, den bekendte Johann Friedrich Struensee. Brødrenes far var Adam Struensee, Slesvig-Holstens generalsuperintendent (se s 17). C A Struensee var finansdeputeret, ledede »Tyske Kancelli's« pengevæsen, og var således ansvarlig for hertugdømmernes økonomi. Under et ophold i Schlesien havde han besøgt de derværende brødrebyer, hvor han havde fået et særdeles positivt indtryk af menighedens erhvervsvirksomheder. Det var ikke vanskeligt for C A Struensee at overbevise sin bror om, at en Brødremenighedsby ville være nyttig for staten, og da et af de ledende medlemmer af Brødresocietetet i København, *Lorenz Prætorius*, var kommitteret i Tyske Kancelli, var det meget nemt at skaffe en kontakt til Brødreunitetets ledelse i Herrnhut.

Efter at sagen havde været forelagt kongen, bad man den 17. juni 1771 Lorenz Prætorius fremsætte den danske regerings ønske om, at der i Hertugdømmerne blev anlagt en Brødremenighedsby, der skulle opbygges som en *industriby*. Specielt blev det nævnt, at man ønskede produktion af linned, uld- og lædervarer.

Lorenz Prætorius gjorde straks opmærksom på, at forordningerne mod den herrnhutiske virksomhed i Danmark hidtil havde hindret en sådan indsats fra Brødremenighedens side. Nu viste det sig, at regeringen til gengæld for oprettelsen af en brødreby var villig til ikke blot at ophæve de mod Brødremenigheden rettede forordninger, men også at yde økonomisk støtte ved oprettelsen, og derudover blev der stillet specielle privilegier i udsigt. På dette grundlag rettede Prætorius en henvendelse til Unitetsældstekonferencen i Herrnhut, og allerede 3. juli s å blev det besluttet at modtage det givne tilbud under forudsætning af, at den endelige overenskomst kunne betragtes som antagelig. Den 5. juli afgik brev fra Herrnhut til Lorenz Prætorius, der den 20. i samme måned kunne videregive Brødremenighedens betingelser til CA Struensee, og kun 3 dage senere forelå en kongelig resolution, der i det store og hele svarede til Unitetsældstekonferencens ønsker. Regeringen bad denne udpege en repræsentant til på Brødremenighedens vegne at føre de videre forhandlinger og udpege stedet for byens anlæggelse.

Til at varetage dette hverv udvalgte man Prætorius' søn *Johannes Prætorius*, der var præsteviet medhjælper for menigheden i Gnadau. Han fik den 21. august 1771 besked om, at han var udset til at finde et passende sted til opførelse af en brødreby i Nordslesvig. Senere skulle han sørge for den endelige udformning af en konces-

sion for byen.

Til medhjælper i arbejdet udpegede Unitetsældstekonferencen *Jonathan Briant*, der med bopæl i Flensborg var leder af det herrnhutiske arbejde i Danmark. Han blev den ledende i opbygningen af Christiansfeld. Vi må derfor se lidt på disse to mænds baggrund.

Johannes Prætorius var født i København 20/10 1738 som søn af justitsråd Lorenz Prætorius og dennes hustru Maria, f Ecksted. Begge forældre var af gamle nordslesvigske slægter.

Som fjortenårig blev Johannes P sendt til Brødremenighedens kostskole i Marienborn, hvor han trods et svageligt helbred gennemgik menighedens pædagogium og seminar, hvorefter han i 1761 rejste hjem på et rekreationsophold. Derefter var han en tid beskæftiget med redaktionsarbejde i Herrnhut, hvorfra han i 1764 blev kaldet til inspektør for Brødremenighedens kostskole i Neuwied. I 1767 medvirkede han ved grundlæggelsen af den nye menighedsby i Gnadau, ligesom han var medvirkende ved nyindretningen af seminariet i Barby. Overalt, hvor han havde sit virke, var han præstens medhjælper i sjælesorg og andet menighedsarbejde.

I januar 1773 indgik han i København ægteskab med Maria Jensen, der var medlem af Societetet i København.

Johannes Prætorius' baggrund er vigtig for forståelsen af hans betydning for Christiansfeld. Ikke blot havde hans far en indflydelsesrig stilling i Tyske Kancelli, men mange af hans forfædre havde gjort tjeneste som præster i Nordslesvig, og fra barndommen af var han tvesproget og beherskede både dansk og tysk til fuldkommenhed. Han var ingen fremmed, han hørte hjemme i landsdelen. Selv om han ikke mindst på grund af sit svage helbred aldrig kom til at gøre sig gældende som den egentlige leder i Christiansfeld, betød hans afstamning en medfødt indsigt i forholdene, som må have været særdeles værdifuld. Det blev imidlertid Jonathan Briant, der blev Christiansfelds store pionerskikkelse.

Jonathan de Briant – det fulde navn – blev født i Stockholm den 31/8 1726. Faderen var søn af indvandrede huguenotter, og moderen (f Husgavet) var af finsk afstamning. Faderen havde ansættelse som krigsråd. Da Jonathan B var 13 år gammel, flyttede familien til Karlskrona.

Som familien i øvrigt følte drengen sig stærkt tiltrukket af de separatistiske vækkelsesbevægelser i Sverige, og han nærede et stærkt ønske om at studere teologi for at blive præst. Familiens ønsker gik dog i en anden retning, og i 1742 blev han ansat som juridisk volontør i krigsministeriet. Medens han arbejdede i ministeriet i Stockholm, kom han i forbindelse med Brødresocietetet der og fandt stor opbyggelse ved læsning af Zinzendorfs skrifter.

I 1746 blev B medhjælper i arbejdet blandt de ugifte brødre i Brødresocietetet i Stockholm. Under dette arbejde modnedes den herrnhutiske livsanskuelse. Han siger selv herom: »ikke det, der foregår indeni os, men det, som *er* foregået udenom os, nemlig den blodige forsoning for 1700 år siden, er det afgørende.« Derfor regnede han følgende herrnhutiske salmelinie for sit valgsprog: »Sein Blut hat er vergossen für mich armes Würmelein«.

Efter moderens død i 1748 aflagde Briant på en rekreationsrejse besøg i forskellige tyske og hollandske Brødremenigheder. Samme efterår tog han fast ophold i Tyskland. I 1749 blev han optaget i menigheden, han videreuddannede sig i engelsk og fransk, så han fra 1754 til 1762 kunne virke som lærer på Brødremenighedens gymnasium. I 14 år opholdt han sig på Marienborn (menighedens centrum). Her lærte han grev Zinzendorf at kende og oversatte nogle af grevens sange til svensk.

I 1762 kaldtes Briant til leder af den åndelige pleje af de ugifte brødre i societetet i København, og to år senere fik han desuden overdraget agentvirksomheden for Brødremenighedens missionsvirksomhed i de danske lande, hvilket bl a indebar kontakt med missionsarbejdet på Grønland og på de Dansk vestindiske Øer og forhandling vedrørende disse arbejdsområder med den danske regering. 1770 indgik han ægteskab med søster Maria Isager. Hun opholdt sig på daværende tidspunkt i Herrnhut, men stammede fra Thyholm, hvor hendes far ejede herregården Hindsels. Samme år blev han leder af hele det herrnhutiske diasporaarbejde i Danmark, hvorfor han forflyttedes til Flensborg.

Det var i sin egenskab af leder af den danske diaspora, at Jonathan Briant blev kaldet til at være Johannes Prætorius' medhjælper ved oprettelsen af Christiansfeld.

Når man ser på Johannes Prætorius' og Jonathan Briants forudsætninger ligger det klart, at de begge i deres baggrund havde rige muligheder for at løse opgaven. Begge var de fortrolige med såvel slesvigske som kongerigske forhold, begge talte de både dansk og tysk, og begge havde de deres åndelige rod i Brødremenigheden og dens forkyndelse.

Det var altså et par særdeles velkvalificerede mænd, der efter Unitetsældstekonferencens valg og dette valgs bekræftelse gennem lodkastning var udvalgt til at grundlægge den nye Brødremenighedsby i Slesvig.

Den 13. september 1771 mødtes de i Altona. Prætorius ønskede at orientere sig om forskellige muligheder for køb af et til formålet velegnet gods. Briant nævnte straks Tyrstrupgård, selv om ledelsen i Herrnhut havde foreslået at finde et sted på østkysten mellem Eckernførde og Åbenrå. Prætorius ønskede dog at orientere sig nærmere om forskellige muligheder, og derfor beså han forskellige godser og endte med den 22. september at bese Tyrstrupgård, der dagen efter skulle på auktion. Prætorius tog ophold i Stepping, og dagen efter købte han gennem en mellemmand Tyrstrupgård for 1041 Rigsdaler. Prætorius var ikke selv med ved auktionen, men gik, mens den stod på, en runde på gårdens marker. Han fortæller senere, at ved hvert skridt, han tog, klang det i hans sind: »Her har Herren lyst at bo«. På Langager, hvor Christiansfeld nu ligger, knælede han og pastor Kastrup i bøn, og de trak her et »mannakorn« og fik ordet: »Nu har Herren hørt min bøn, som jeg frembar for ham.« Dagens løsensord og læretekst blev for Prætorius Guds løfter for byens fremtid. Læreteksten lød: Hvad der er umuligt for mennesker, er muligt for GUD (Luk. 18, 27). Løsensordet var: Se, mørke skjuler jorden, og dunkelhed folkene, men over dig skal Herren oprinde, og over dig skal hans herlighed ses. Og hedningerne skal vandre hen til dit lys (Esajas 60,2).

For forståelsen af den energi og den kraft, der senere udgik fra Christiansfeld, er det vigtigt at

holde sig disse skriftord for øje. Disse bibelord har nemlig for Brødremenigheden i Christiansfeld betydet, at man *vidste* at opgaven ville blive løst, selv om den så umulig ud.

Efter at købet af Tyrstrupgård var blevet godkendt af Brødreunitetets ledelse i Herrnhut, tog Prætorius junior til København med bemyndigelse til at føre de videre forhandlinger på Unitetets vegne. I realiteten var det dog faderen, der udførte arbejdet, men Prætorius junior var stadig den officielle forhandlingsleder. Det endelige resultat blev, at kongen den 10. december 1771 underskrev koncessionen, der blev contrasigneret af J F Struensee, hvorefter regeringen den 20. december ophævede de mod Brødremenigheden i 1744 og 1745 udstedte forordninger. Og den 24. december 1771 meddeltes der Brødrene fri religionsøvelse i alle den danske konges lande.

Som det fremgår af koncessionen, indrømmede man ikke blot Brødremenigheden fri religionsøvelse i menighedsbyen, men gav samtidig officiel anerkendelse til missionsvirksomheden i kolonierne. Dertil kom de meget vidtgående økonomiske og borgerlige privilegier, så man forstår udmærket, at Briant og Prætorius var lykkelige for resultatet, der da også straks blev konfirmeret fra unitetsledelsens side. Det besluttedes at den nye menighedsby skulle hedde Christiansfeld. Dette havde en dobbelt betydning. Dels skulle det dermed siges, at byen skulle være Kristi mark (altså en arbejdsplads for Frelseren), og dels skulle navnet opfattes som en tak til Christian VII, der gav den nye brødreby så gode vilkår.

Ledelsens godkendelse ankom til Johannes Prætorius i København den 18. januar 1772. Dagen før var J F Struensee blevet fængslet, og da koncessionen jo var kontrasigneret af ham, rejstes der tvivl om dens gyldighed. Prætorius blev derfor i København, hvor han afventede den videre udvikling, og foreslog myndighederne at lade koncessionen stå ved magt. I slutningen af april 1772 rejste Prætorius junior til Tyrstrupgård, og den 1. maj samme år overtog han og Jonatan Briant Tyrstrupgård på Brødreunitetets vegne.

Den 13. august 1772 – netop på den fornyede Brødremenigheds 45-års stiftelsesdag – underskriver Chr VII en forordning, der stadfæstede den allerede givne koncession, og hermed var omstødelse af koncessionen afværget. Planlægningen af den nye by kunne tilendebringes, og byggeriet iværksættes.

Både Briant og Prætorius indsendte et forslag til Unitetsledelsen vedrørende byens anlæggelse. Man vedtog, at Briants forslag vedrørende placeringen skulle følges, således at byen blev anlagt på »Langageren«, der strakte sig fra Tyrstrupgård til Kongevejen. Vedrørende selve byplanen var det derimod Prætorius' forslag der blev vedtaget; forbilledet for byplanen var menighedsbyen Gnadaus.

De to grundlæggere var selv rejst til Herrnhut for at forelægge deres forslag. Efter forslagenes fremsættelse og godkendelse blev der givet nærmere instruktioner vedrørende byggeriet og menighedens organisation. Inden tilbagerejsen til Danmark blev Briant ordineret til diakonus, medens Prætorius modtog indvielse til presbyter (Brødremenigheden har fra den gamle Brødrekirke overtaget det tredelte præsteembede: diakonus, presbyter, biskop). Kort efter ordinationen rejste Prætorius tilbage til Tyrstrupgård. Briant derimod tog direkte på en rejse for at sikre sig byggematerialer og kapital til byens opførelse.

Tidligere var det kun lykkedes Briant at skaffe få og små beløb. Men nu, da iværksættelsen af byggeriet var besluttet, mødte han stor interesse hos diasporavennerne, ligesom han også fik enkelte beløb hos tyske og hollandske brødre, således at han ved årets slutning i kontanter havde ca 4.500 rigsdaler til formålet. Af dette efter datidens målestok betydelige beløb stammede de 1000 Rigsdaler fra hans svigerfar, godsejer P Isager, der derudover havde givet tilsagn om et lån på 8000 rigsdaler på meget fordelagtige vilkår.

Da det økonomiske grundlag for byens opførelse således var bragt i orden, påbegyndte man fra 31. oktober 1772 at afholde daglige forsamlinger for den lille menighed, der nu var samlet på Tyrstrupgård.

I løbet af november kunne man afslutte afmærkningen af gaderne og de enkelte byggepladser. Som et kuriosum kan det nævnes, at Briant ligeledes sørgede for på dette tidspunkt at plante 6 frugttræer i sin kommende have. Den 21. november ankom så den første skibsladning med byggematerialer til Hejlsminde havn, og allerede to dage senere blev de første læs materialer anbragt på byggepladserne. I alle disse forberedelser var det Briant, der var initiativtager og leder. Forøvrigt var Prætorius borte fra Tyrstrupgård i fire måneder denne vinter.

I foråret 1773 kunne byggearbejdet tage sin begyndelse. Man valgte at nedlægge grundstenen til de 4 første huse den 1. april. Højtideligheden begyndte med en gudstjeneste på Tyrstrupgård, hvor Briant prædikede. Derefter gik man i procession til byggepladsen, hvor grundstenene nedlagdes til det første hus; det skulle indeholde menighedens foreløbige kirkesal og en brødrestue. Det var altså det vigtigste hus og det, hvorom interessen helt naturligt måtte samle sig. Derfor gik man på festdagen syngende rundt om den byggeplads, hvor den kommende kirkesal skulle placeres, derefter sluttede man kreds om byggepladsen. Briant mindede den forsamlede menighed om, at Kristus er menighedens hovedhjørnesten. Grundstenen blev nedlagt, og derpå bad Briant en bøn om, at Kristus måtte vedkende sig Christiansfeld by og menighed som et fredens og kærlighedens sted, og at byen altid måtte skinne som et lys på stagen for sine omgivelser. Inden man afsluttede højtideligheden, sang menigheden den apostolske velsignelse. Derefter gik processionen syngende tilbage til

Tyrstrupgård, hvor festen sluttede med kærlighedsmåltid.

De tre andre huse, hvis opførelse påbegyndtes 1. april 1773, var de to grundlæggeres privathuse (Lindegade 26 og 28), der stod færdige til indflytning sidst i august samme år, og hotellet, der også blev færdigt sidst på sommeren.

Den 13. november samme år – Brødremenighedens Ældstefest – kunne indvielsen af den første kirkesal finde sted. Ved denne lejlighed prædikede J. Briant over Fil. 4, 4-7: »Glæder jer altid i Herren; jeg siger igen, glæd jer. Lad alle mennesker mærke, at I har et mildt sind! Herren er nær!« Dermed anslog man en grundtone i Brødremenighedens fromhedsliv.

Indtil 1799 var der til stadighed byggearbejder i Christansfeld, og da man dermed stort set afsluttede bygningen af, hvad vi i dag vil kalde »det gamle Christiansfeld«, var det en overordentlig stor investering, der var foretaget. Dr Jens Holdt har opgjort, at der alene de første 10 år blev investeret 100.000 rigsdaler til byggeformål.

Alle disse tildragelser fra Christiansfelds første tid har også betydning for den efterfølgende periode. For Brødremenigheden har det altid været således, at det forgangne er en del af nutiden, og selv i 1978 er det et af Brødremenighedens kendetegn.

Årene fra Christiansfelds grundlæggelse og århundredet ud var tillige en blomstringstid for håndværk, handel og mindre industri, men også menighedslivet blomstrede; dertil kom, at Christiansfeld blev en skoleby. 1775 modtog man de første kostskoleelever på byens skole, og gennem mange år havde man ialt ca 100 kostskoleelever fordelt på drenge- og pigeskolen. De fleste af eleverne kom naturligvis fra Danmark, Norge og Sverige, desuden en del missionærbørn, der havde haft deres første opvækst på missionsmarkerne, samt et begrænset antal fra andre lande, f eks Tyskland, Holland, Frankrig og Rusland. Dertil kom naturligvis byens egne børn. Skolerne i Christiansfeld blev særdeles ansete og havde flere elever, der senere gjorde sig positivt gældende både inden for og uden for Brødremenigheden.

Christiansfeld var altså o 1800 en by i opblomstring, både på det erhvervsmæssige og det åndelige område. På begge områder var byen præget af, at den var en menighedsby, hvor alt foregik efter Brødremenighedens bestemmelser. Selv om byen i mange forhold var en isoleret by, levede man dog langtfra uden kontakt med omverdenen. Man havde gode handelsforbindelser både til kongeriget, Tyskland og naturligvis til det naturlige opland. Vigtigere var det dog for menigheden, at der fra Christiansfeld udgik et ret omfattende »diasporaarbejde« ved udsendinge til Fyn, Jylland og selvfølgelig også alle egne af Slesvig. Ved højtiderne var der ofte langt over hundrede gæster, der deltog i gudstjenester og forsamlinger. Dette tillige med en udstrakt forbindelse med andre europæiske Brødremenigheder og med missionsområderne gjorde Christiansfeld til et sted, hvorfra der udgik inspiration til såvel præster som lægfolk. For mange blev Christiansfeld virkelig *staden på bjerget*, hvortil man tog hen for at styrkes i sit kristenliv. Mange fra både kongeriget og fra Slesvig søgte optagelse i menigheden, hvis flertal vist i grunden altid har været af dansk afstamning.

Omkring 1810 og derefter begyndte en vis stagnation at gøre sig gældende. Den første begejstring var ved at lægge sig, og Brødremenigheden havde allerede i nogle år på internationalt plan haft vanskeligheder. Dertil kom en erhvervsmæssig krise, der skabte økonomiske vanskeligheder, fordi der ikke længere var de samme afsætningsmuligheder for de varer, der blev produceret i menighedens virksomheder. Brødrehuset havde flere virksomheder, der direkte var tabgivende, og på Søstrehuset var fattigdommen så stor, at søstrene fik gratis forplejning. Denne udvikling fortsatte, og først i 1840'rne fik byen mulighed for at afdrage den gæld, man pådrog sig under den store krise, der var blevet udløst efter Englands-krigen.

Det hårdeste slag for menigheden var handelshusets fallit i 1836. Det afsløredes, at virksomheden gennem 16 år havde været drevet med tab, og at ledelsen havde bedraget menigheden for et større beløb. Gælden blev dækket ind, men menigheden stod derefter selv med en udækket gæld på 28.000 rigsdaler, således at Brødreunitetet i årene derefter måtte træde til med årlig understøttelse til menigheden.

Det var ikke blot erhvervene, der blev ramt af nedgangen, også kostskolernes elevtal faldt, krigen 1810-14 havde formindsket tallet af norske og svenske elever, og efter krigen havde færre i Danmark og Slesvig økonomisk mulighed for at sende deres børn på kostskole.

Alle disse vanskeligheder fik naturligvis også indflydelse på menighedslivet. Der kom færre besøgende til gudstjenesterne, og der måtte udvises størst mulig sparsommelighed, også når det gjaldt menighedsarbejdet, hvilket resulterede i en nedskæring af medarbejderantallet både i diasporaarbejdet og i Christiansfeld. Dog døde menighedslivet ikke ud. Menighedsmedlemmerne samles som hidtil til gudstjenester og forsamlinger. At Brødremenighedens venner heller ikke havde glemt Christiansfeld, fik man et bevis på ved menighedens 50-års jubilæum i 1823, da der deltog ca 1000 gæster i festligheden.

Få år efter vendte udviklingen, også i åndelig henseende. Skulle man sætte en dato for, hvornår fremgangstiden begyndte, så måtte det blive 1. november 1827, da *Philip Jacob Roentgen* overtog præsteembedet i Christiansfeld. Fremgangen hang bl a sammen med de nye almene vækkelser, men også for dem fik Roentgen betydning.

Roentgen var søn af en af Europas berømteste møbelsnedkere. Allerede som 4-årig blev han elev på en af Brødremenighedens kostskoler, og efter at have gennemgået pædagogiet og semina-

riet i Niesky blev han lærer i sin hjemby Neuwied. Efter et år som sekretær for Unitetsledelsen havde han udført et dygtigt arbejde som præst og skoleleder i forskellige tyske Brødremenigheder. Med denne mand fik Brødremenigheden i Christiansfeld en præst, hvis betydning for menigheden næppe kan overvurderes.

Roentgen så straks, at Christiansfeld ikke kunne undvære en dansk prædikant. I den første tid havde der været en ligelig fordeling mellem dansksprogede og tysksprogede forsamlinger og gudstjenester. Efterhånden var de dansksprogede forsamlinger blevet færre og til sidst ophørt. Roentgen forstod, at dette var en alvorlig fejl, og allerede et år efter hans ankomst til Christiansfeld foranledigede han, at den tidligere grønlandsmissionær *Johann Heinrich Möhne* blev ansat som »Brüderpfleger« for de ugifte brødre i brødrehuset, men med de danske forsamlinger som hovedopgave. Möhne var søn af en missionær på Grønland og havdè, inden han selv blev udsendt dertil, som ung været bosiddende i Christiansfeld.

Möhne blev en meget afholdt prædikant, der snart samlede en stor menighed til sine danske gudstjenester, ligesom mange søgte ham i sjælesørgeriske anliggender. Efter kun fem års virke i dette embede blev han i 1834 forflyttet til Christiania.

I Christiania afløste Möhne *Niels Johannes Holm*, der til gengæld blev Möhnes afløser i Christiansfeld og her fik endnu større betydning.

Han var født 3. marts 1778 i Vester Vedsted, hvor hans far var skrædder. Hjemmet havde stærk tilknytning til herrnhutismen, og fra sin tidligste barndom huskede Holm, hvordan faderen tog sine sønner med til sommerfest i Christiansfeld.

I 1792 kom Holm i handskemagerlære i Christiansfeld. Flere gange søgte han optagelse i menigheden, men blev hver gang forbigået ved lodtrækning. Da han blev udlært, gik han på vandring til tyske menighedsbyer, og i 1796 bliver han optaget i menigheden i Gnadau. I 1801 bliver han imidlertid udstødt af menigheden, fordi han havde spillet til et bal.

Da Holm i 1805 vendte tilbage til Christiansfeld, havde han samlet sig omfattende sprogkundskaber og et godt kendskab til historie og matematik, men hans ansøgning om genoptagelse i menigheden bliver afslået. Holm blev så huslærer, først hos provst J F Boesen i Vigerslev på Fyn og senere hos pastor U C Boesen, Seest, hvis søn senere blev biskop over Slesvig. Fra 1813 – 1816 virkede Holm som lærer ved pastor A C Matthiesens privatseminarium i Løjt. Disse præster havde alle forbindelse med Brødremenigheden, men det var nok pastor Matthiesen, der fik den største betydning for Holm. Han blev Holms store forbillede som forkynder. Årene som seminarielærer var gode år for Holm, men han længes efter Brødremenigheden, og efter at han har ladet sig eksaminere af generalsuperintendent Adler og dermed kvalificeret sig til at søge lærerembede i hertugdømmerne, søger han atter om optagelse i Christiansfeld.

Hvor meget Brødremenigheden betød for ham, får man et indtryk af, når man læser, at han over for Ældsterådet gav udtryk for, at dersom man ikke kunne bruge ham som lærer, ville han være tilfreds med at arbejde på lakererværkstedet. Holms længsel efter menigheden kommer dog nok stærkest til udtryk i ordene: »Min grænseløse fordærvelse gør mig den sjælepleje til nødvendighed, som kan fås i Christiansfeld.« Ældsterådet ville imidlertid ikke have Holm tilbage til byen, men i april 1816 får han dog meddelelse om, at han atter var optaget i Brødremenigheden og kaldet til at forrette tjeneste ved menighedens skoler i Fulneck (England). Fra England sendtes Holm i 1820 til Christiania, som leder af det derværende Brødresocietet. Rejsen til Christiania går over Christiansfeld, hvor han 5.maj 1820 bliver viet til Maria Augusta Gjerling (f 17/8 1783 i Göteborg).

I Christiania bliver han en fornyer af Brødresocietetets arbejde, både indadtil og udadtil. Det lykkedes Holm at få et udmærket forhold til ikke så få norske præster og til biskop Bugge i Trondhjem. Dertil kom udgivelsen af flere skrifter, hvoraf bør nævnes *Bibelske Træsnit* (1822) og *Jerusalems Krønike* i rim for børn til støtte for den bibelske historie (1827). Nævnes må dog især to andre udgivelser, der skulle få betydning op til i dag, nemlig salmebogen *Harpen* (1829) og *Det Norske Missionsblad*, der blev til i 1827 på Holms initiativ, og hvis første redaktør han var. Gennem dette blad, der i dag er Norges ældste Missionsblad, lykkedes det Holm at gøre en banebrydende indsats for ydre mission i det norske folk. (I dag udgives bladet af Den Norske Israelsmission).

Heller ikke i nutiden er Niels Johannes Holms navn glemt i Norge. Det kan således nævnes, at de norske missionsselskaber mindedes ham ved fester i anledning af missionsbladets 150-års jubilæum i 1977, og desuden omtaltes han naturligvis også i det blad, han selv grundlagde, i anledning af 200-års dagen for hans fødsel i 1978.

Og dog endte Holms virksomhed i Norge tragisk. Han forstod ikke den folkelig-politiske rejsning i Norge og kom derfor til at støde unødvendigt hårdt sammen med folk, der kunne være blevet hans forbundsfæller. Uoverensstemmelser med societetets medlemmer, overanstrengelse, uorden i pengesager og sygdom var medvirkende årsager til, at Holm måtte forlade Christiania.

Både i Christiansfeld og i Herrnhut var man stærkt betænkelig ved at lade Holm overtage stillingen som dansk prædikant og diasporasjælesørger i Christiansfeld. Men Roentgen gik ind for, at Holm blev kaldet til dette embede. Man må beundre Roentgens mod og klarsyn. Risikoen for, at dette skulle gå galt, var på sin vis stor. Der havde jo altid været vanskeligheder med Holm, og hans helbredstilstand talte også imod udnævnelsen. På den anden side opnåede Roentgen at få en særdeles velbegavet medarbejder ved sin side. Dertil kom, at Holm var en myreflittig skribent, der i Nordslesvig var kendt for sit opbyggelige forfatterskab. Desuden havde Holm allerede inden ankomsten til Christiansfeld sin andel i fornyelsen af de danske forsamlinger; for fra 1830 benyttede man Holms salmebog *Harpen*, hvilket må have betydet en mærkbar kvalitetsforbedring, således at sangen ved de danske forsamlinger nu ikke længere var af ringere digterisk kvalitet end ved de tysksprogede gudstjenester.

Med denne salmebog, hvis 1. udgave kom i 1829, fik Brødremenigheden i Danmark sin første virkeligt lødige salmebog, og den skulle vise sig at være slidstærk. I alt udkom den i 6 oplag. Det sidste oplag udkom i 1914 og blev brugt i Christiansfeld indtil 1959, da den blev afløst af Den Danske Salmebog med et tillæg på 79 Brødremenighedssalmer. Dette tillægs grundstamme består for øvrigt også af salmer, der enten er forfattet eller oversat af N J Holm.

Tre af hans egne salmer og fire af hans oversættelser

findes i Den Danske Salmebog. Med i bedømmelsen af Holm må også den betydning, hans danske forfatterskab af opbyggelseslitteratur har haft for det danske sprog i Nordslesvig, og dertil kommer hans arbejde for ydre mission.

For retfærdighedens skyld må det dog tilføjes, at forudsætningen for Holms virke i Christiansfeld altid var Roentgens støtte, og den kunne Holm regne med, også selv om der hurtigt opstod et vist rivaliserende forhold mellem de to. Hvor pirrelig og rethaverisk Holm end kunne være, mistede Roentgen ikke tålmodigheden. Hvor forskellige de to mænd end var af natur, havde de det samme mål og det samme grundsyn på menighedsarbejde og diasporavirksomhed.

For de danske forsamlinger blev Holm en stor gevinst. Selv om han også i Christiansfeld fik sine modstandere, samlede han store skarer både til prædiken og sjælesorg. Til festerne kom folk langvejsfra, og flere gange kunne mødedeltagerne ikke alle få plads i kirkesalen. hvilket vil sige, at der har været i hvert fald henved et par tusinde. Det var Holm, der som den danskprogede prædikant samlede de store skarer, hvorimod præsten Roentgen måtte nøjes med de tyske forsamlinger, da han aldrig – hvad han selv beklagede – fik tid eller lejlighed til at lære sig dansk.

Men når man i dag vil vurdere *Roentgens* virke i og ud fra Christiansfeld, må man nok sige, at hans indsats har haft overordentlig stor betydning, også for bevarelsen af det danske sprog. Dermed være ikke sagt, at Roentgen var dansksindet, det var ingenlunde tilfældet; men hans brændende ønske om at udbrede den Hellige Skrift kom til at understøtte det danske sprog. Siden 1816 havde man haft et Bibelselskab i Christiansfeld. Der blev en gang om året indsamlet en gave til selskabet, men meget naturligt mente man ikke, at behovet for at skaffe bibler til Christiansfeld var særligt påtrængende.

I 1828 blev Roentgen formand for dette selskab, og samme år fik han kontakt med *Det britiske Bibelselskab*, hvis sekretær, et Brødremenighedsmedlem fra London, var en personlig bekendt af Roentgen. I løbet af det første år af Roentgens formandstid blev der fra Christiansfeld afsat over 1500 bibler og Ny Testamenter og derefter årligt 500 danske og 2-300 tyske, som hovedsagelig stammede fra Det britiske Bibelselskab.

En overgang var der vanskeligheder med Det danske og Det slesvig-holstenske Bibelselskab, dels på grund af, at de gennem England modtagne bibler ikke indeholdt de apokryfe skrifter, dels på grund af vajsenhusprivilegiet. Roentgen fik, med støtte af generalsuperintendent C F Callisen, disse uoverensstemmelser bragt ud af verden og opnåede endog en bibeltildeling fra de officielle bibelselskaber.

Arbejdet med bibelspredning skete naturligvis i første omgang i og ud fra Christiansfeld. Mange danske ny-testamenter blev afsat i menigheden, ligesom naturligvis de mange vakte, der besøgte Christiansfeld, var aftagere. Roentgen foretog flere rejser for at tale for bibelsagen. I tiden indtil 1848 blev der i Nordslesvig i alt afsat 12.848 eksemplarer.

Som tidligere nævnt havde Brødremenigheden på grund af de økonomiske vanskeligheder efter Englandskrigen begrænset diasporaarbejdet. Også på dette område gjorde Roentgen en ihærdig indsats, og efterhånden blev diasporaarbejdet optaget i sit hidtidige omfang både i Jylland, på Fyn og i Nordslesvig. Roentgen selv tog del i dette arbejde i forbindelse med sine bibelrejser, og N J Holm gjorde en indsats i Slesvig, der resulterede i kontakt med mange, der ikke tidligere havde haft forbindelse til Brødremenigheden. Gennem arbejdet med bibelspredning og diaspora voksede naturligt behovet for en kolportagevirksomhed. Roentgen skaffede penge til indkøb og udgivelser, til dels gennem sine engelske kontakter, og man indkøbte både danske og tyske traktater. Denne virksomhed tog fart allerede 1829 sideløbende med bibelarbejdet. Senere kom en række skrifter, der var oversat fra tysk til dansk, og fra 1834 blev N J Holm en aktiv medarbejder – han udgav bl a en oversættelse af *Der Christliche Kinderfreund* under navnet *Børnesange*, et arbejde af meget fin karat.

Generalsuperintendent Callisen, der så med megen velvilje på traktatselskabets arbejde, skal have udtalt, at han ville anbefale den indført som skolebog i nordslesvigske danske skoler. Afsætningen af traktater og bøger var overordentlig stor; hertil medvirkede også de to diasporaarbejdere H C Wolter og Fr Lund. Selv om hverken Roentgen eller Holm fandt anledning til at prise deres indsats i øvrigt, måtte man indrømme dem, at deres afsætning af skrifter var betydelig.

En af traktatselskabets publikationer fik en ganske særlig betydning, det var *Missions-Bog*, der udkom 1840 i Holms oversættelse. Udgivelsen af denne bog må nok ses i sammenhæng med en anden del af Holms virksomhed. I 1836 havde Holm deltaget i et møde, hvor en række lokale missionsforeninger sluttede sig sammen og stiftede »Nordtysk Missionsselskab«. Denne begivenhed virkede meget inspirerende på Holm, og året efter påbegyndte han med Unitetsledelsens tilladelse udgivelsen af et tysk-sproget missionsblad: *Missionsblatt aus der Brüdergemeine*. Holms særdeles velskrevne og interessante artikler virkede inspirerende på mange, også uden for Brødremenighedens kreds. I 1839 stiftede Holms ven, pastor Matthiesen, Løjt, en *Schillingskasse*, der inden det første år var omme havde over 700 medlemmer, der alle havde forpligtet sig til årligt at yde mindst 3 skilling til Brødremenighedens missionsarbejde.

Det nye i missionssagen var ikke, at der blev udsendt danske brødremissionærer. Siden 1746 var der udsendt over 60 missionærer fra Danmark og Slesvig, og der var naturligvis også blevet ydet missionsarbejdet støtte gennem diasporakredsene. Det nye var missionsforeninger som *indsamlingsforeninger*. I dag vil nogen måske synes, at ordet indsamlingsforening er negativt; men man må erindre sig, at indsamlingen er en af de måder, på hvilke hjemmemenigheden kan arbejde for ydre mission – og endelig er penge en forudsætning for al virksomhed, også for missionsarbejde.

Det blev tre mænd fra Vestslesvig, der i 1842 henvendte sig til Holm om stiftelsen af *Nordslesvigsk Missionsforening*. Beretningen om det omfattende forarbejde for stiftelsen hører ikke hjemme i en fremstilling af de lokale forhold i Christiansfeld. Interesserede henvises derfor til andre trykte kilder (se litteraturlisten). Derimod bør det nævnes, at det var i Brødremenighedens kirkesal, at ca 100 mennesker den 14. august 1843 stiftede Nordslesvigsk Missionsforening (nu *Brødremenighedens Danske Mission*). Og ved missionsfesten året efter besluttede man at udgive et dansksproget missionsblad med Holm som redaktør.

Ideen om et sådant stødte på vanskeligheder hos Unitetsledelsen. Man havde haft en del besvær på grund af nogle angreb, Holm i sit tyske blad havde rettet mod Hollands kolonipolitik. Han var blevet kritiseret, hvilket tog stærkt på hans helbred. Desuden var man i Herrnhut bange for at blive indblandet i sprogstriden.

Som sædvanlig gik Roentgen i brechen for Holm over for Herrnhut, og for at lette sagens gang tilbød han selv at være censor. På den betingelse blev tilladel-

sen givet, men Holm følte sig dybt såret, og skarpe meningsudvekslinger med Roentgen forbitrede hans sind og svækkede hans helbred. Holm skrev selv herom til et af direktionsmedlemmerne, og efter nye forhandlinger blev det meddelt, at censurkravet var bortfaldet. Dermed var vejen fri for udgivelsen af *Evangelisk Missions-Tidende*. Det første nummer udkom i 800 eksemplarer i jan 1844; få måneder senere var oplaget 1100.

Igen havde de to begavelser suppleret hinanden og i fællesskab gjort en indsats for evangeliets udbredelse.

De mange initiativer, der udgik fra Roentgen og Holm, skabte også liv og initiativ i menigheden. Roentgen var organisatoren; hans indsats for at bringe menighedens økonomi på fode var omfattende, men også en nødvendig forudsætning for de mange initiativer, der ellers ville have været umulige at gennemføre.

Roentgens indsats for skolerne er nok det, eftertiden har husket ham bedst for. Her vendte han udviklingen både økonomisk og pædagogisk. Han var en fremragende pædagog, der førte skolen tilbage til et højt undervisningsmæssigt niveau. Han glemte aldrig det dobbelte formål med skolerne, som han selv udtrykte således i en svensk annonce for skolen: At uddanne børn med henblik på deres fremtidige kald og at lede dem til en levende kundskab om Gud vor Frelser.

Holm og Roentgen er derfor de to store skikkelser i Christiansfelds opblomstringsperiode. Den indsats, som disse to mænd gjorde, lever til dels videre i dag. Ikke blot har de præget Brødremenigheden i Christiansfeld op til i dag og været medvirkende til at tegne dens profil i Danmark, men de har også haft blivende betydning i dansk kirkeliv som helhed, ikke mindst gennem et stadigt virksomt ydre-missionsarbejde.

Som man kan tidsfæste opblomstringsperiodens begyndelse til Roentgens ankomst, kan man sætte dens afslutning ved N J Holms død 26. maj 1845. De følgende år bragte nye vanskeligheder, som vil blive omtalt i det næste afsnit.

I foråret 1845 svækkedes Holms helbred stærkt. Ved påskens danske forsamlinger måtte man undvære hans prædiken. Roentgen beretter smukt om Holms overvejelser om døden og om, at det var »ham usigeligt svært at rive sig løs fra alle denne jords ting, især fra redaktionen af sine missionsblade og fra de danske søndagsprædikener«. Den 25. maj havde Holm imidlertid gjort sig fortrolig med døden. »Jeg har lyst til at bryde op«, sagde han. Den efterfølgende nat sendte Holm bud efter Roentgen. Og Roentgen gik som så mange gange før forbi de fem huse mellem hans og Holms bolig. Ofte før, fordi Holms sind kogte i vrede, og trådene skulle redes ud. Den nat gik Roentgen vejen for for sidste gang at lyse Herrens velsignelse over den mand, der, mere end nogen anden, var blevet Brødremenighedens røst blandt danske og dansktalende.

Al strid og uenighed de to imellem var borte, tilbage var kun det, de trods al tidligere uenighed og misforståelser begge havde arbejdet for – evangeliet om Frelseren. Deres arbejde i Nordslesvig og Danmark var altid sket *gennem* Brødremenigheden, men *for* Frelseren. Den ydre grund til, at de fik så stor betydning, var, at de i deres arbejde ikke ville fjerne mennesker fra deres kirkelige sammenhæng, men derimod bringe mennesker nærmere til Kristus.

Det nationale problem
Træk fra tiden 1846-1886

Af A Pontoppidan Thyssen

N J Holms død 1845 betød et alvorligt slag for Brødremenighedens »diasporavirksomhed«, der havde haft ham som samlingsmærke. Året efter ramtes virksomheden i Nørrejylland og på Fyn. Her havde dens udsending i Skjern, Frands Lund, gennem mange års rejser fået et omfattende kendskab til de vakte kredse og fra 1843 oplevet en kraftig vækkelse på Skjernegnen. Men den medførte alvorlige kontroverser med myndighederne, og da Lund var gammel og svag, gav han op og flyttede i 1846 til Christiansfeld. P gr a uroen i de foregående år blev det nu forbudt Brødremenigheden at sende en ny »agent« til Skjern. Og først ind i 1850'erne lykkedes det at finde en ny udsending, der formåede at genoptage rejsevirksomheden i Nørrejylland og på Fyn.

I Sønderjylland havde H C Wolter arbejdet siden 1823, men iflg Roentgen uden særlige gaver dertil. Han var en jævn dansk mand, god som kolportør og velset ved husbesøg i de gamle vennekredse, men uden evne til at lede og kontakte nye kredse. Og dog kunne man ikke finde nogen bedre, så Wolter virkede lige til sin død i 1871.

I Christiansfeld havde Roentgen ønsket omgående ansættelse af en ny »dansk præst« efter Holms død. Men hverken i Herrnhut eller Christiansfeld var der forståelse for betydningen af denne stilling, så det kom til et langvarigt tovtrækkeri om fordelingen af udgifterne. Først i nov 1846 blev den genbesat med *P N Hesselberg* (1846-59), en dansk cand theol, der stammede fra herrnhutiske kredse i København. Han skulle dog kun kaldes »dansk forsamlingsholder« og samtidig være medinspektør for skolerne, lede Nordslesvigsk Missionsforening og redigere dens missionsblad.

Det blev ham snart klart, at den lange vakance havde skadet meget. De danske forsamlinger i Christiansfeld var til sidst helt faldet bort, og de fik nu kun beskeden tilgang. Hesselberg havde heller ikke store talegaver. Derimod fik han megen glæde af Nordslesvigsk Missionsforenings støttekredse, der navnlig fandtes i Vestslesvig, men begyndte at brede sig til kongeriget. Årsmøderne blev til store »missionsfester«, og både indtægterne og missionsbladets abonnenttal var i

vækst. Og denne fremgang fortsatte efter treårskrigen. Da fik missionsforeningen støtte fra mange nye kredse i Sønderjylland og ikke mindst i kongeriget, navnlig på Koldingegnen, Vejle-Horsensegnen, Skjernegnen og på Vestfyn. Allerede i 1850'erne var den ved at blive »Brødremenighedens danske Mission«, det senere navn. Dvs et arbejde, som især udførtes af missionærer med tilknytning til Christiansfeld – i dansk Vestindien, Grønland, Sydamerika, Afrika o a steder – og som fik bred støtte fra folkelige kredse i Danmark.

N J Holms missionsforening blev således lyspunktet i årene efter hans død, skønt dengang delvis overset i Christiansfeld. Det blev her navnlig overskygget af disse års store problem: spændingen mellem dansk og tysk. Ledelsen og det officielle sprog var jo tysk, skønt det store flertal af medlemmerne var dansktalende; de såkaldte danske forsamlinger var kun beregnet på omegnen. Allerede før treårskrigen er der flere tegn på begyndende national gæring. De fleste tænkte dog sikkert som N J Holm, der ganske vist ofte følte sig tilsidesat af den tyske ledelse, men dog var bestemt modstander af de nationale bevægelser og af ændringer i de bestående forhold. Først med treårskrigen kom de nationale stemninger til fuldt udbrud.

Det var af mange grunde svært at undgå. Christiansfeld blev skiftevis besat af danske og tyske eller slesvig-holstenske tropper, og fra begge sider fordrede man fuld loyalitet. Krigen fremkaldte stærke nationale følelser og skarpe forholdsregler mod modstanderne. De fleste dansktalende medlemmer havde kontakter og sympatier på dansk side, mens den ledende tyske kreds reagerede mod danskernes fremfærd, der gik ud over dens tysksindede venner. Den sluttede sig derfor efterhånden til slesvig-holstenerne ligesom de fleste landskirkepræster, som den havde kendskab og tillid til. Dette førte efter krigen til skarpe angreb i den danske presse, og da de især var rettet mod Roentgens holdning, besluttede unitetsdirektionen at fjerne ham fra Christiansfeld. Som følge heraf måtte han i okt 1851 forlade byen – efter 24 års utrættelig virksomhed.

Afløseren blev *Matthäus Wied* (1852-57). Han var af sønderjysk slægt og havde klar forståelse for, at menigheden nu måtte bøje sig for den nye situation efter den danske sejr. Nu gjaldt det om at række både ydre og indre fjender hånden, »wenn auch auf dem Weg harter Selbstverleugnung«.

Men presseangrebene fortsatte, og de danske myndigheder viste tydeligt deres uvilje. En af anstødsstenene var menighedens tysksprogede kostskoler, som nu fik voksende tilgang fra hjemmetyske hjem. Her førte klagerne til, at fem lærere måtte trækkes tilbage. Også brødrehusets ledere måtte forflyttes efter en episode med afsyngelse af oprørssange. Det blev nu nøje overvåget, at de erhvervsdrivende ikke handlede uden for Brødremenigheden, og selve koncessionen, grundlaget for dens eksistens, blev taget op til overvejelse af de danske myndigheder.

Inden for menigheden stod et dansk og et tysk parti skarpt over for hinanden, det sidste styrket ved tilflytning af en række afsatte slesvig-holstenske præster. I de tidligere jysk-fynske »diasporakredse« mødte den nye udsending fra 1852, *Jørgen Paulsen Lund,* en mur af mistænksomhed, navnlig i grundtvigsk prægede egne. I sine breve sukkede han dybt derover: »warum sind sie nicht Neutral geblieben?«

M Wied blev efterfulgt af *F L Garve* (1857-67), og i hans første år – til 1864 – begyndte den nationale spænding vistnok at træde i baggrunden. Frederik VII, der i 1854 havde aflyst et bebudet kongebesøg, kom til Christiansfeld både 1858 og 63 og blev stærkt hyldet. Spørgsmålet om koncessionen blev ikke afgjort, men i lægmandskredse var tilliden til Brødremenigheden atter i vækst. Nordslesvigsk Missionsforening beredte vejen, og Jørgen Paulsen Lund blev en god og forstandig emissær, som fik kontakt med mange kongerigske vækkelseskredse, der på denne tid reagerede mod grundtvigianismen. Tilslutningen til menighedens danske forsamlinger rettede sig op, navnlig da *J Aastrup* i 1862 blev dens »danske præst«. Han var selv født i Christiansfeld og en begavet prædikant, der blev meget afholdt i menighedens og omegnens danske kredse.

Men med krigen i 1864 og den preussiske besættelse og administration skærpedes modsætningerne igen, i første række som en strid om Aastrups stilling. Foranlediget af politiske spektakler i Brødremenighedens vinstue klagede en nyansat herredsfoged i dec 64 til pastor Garve over dens danske parti. I den forbindelse henstillede han rent ud, at pastor Aastrup blev fjernet, da han havde stor tilslutning og virkede i dansk ånd. Både i Christiansfeld og Herrnhut bøjede ledelsen sig næsten omgående for dette krav for ikke at komme i opposition til den tyske øvrighed. Man ville ikke afvise, at det danske partis stærke tilknytning til Aastrup kunne give anledning til politiske demonstrationer.

Dette vakte naturligvis stor utilfredshed blandt de dansksindede og foranledigede en lang række protester og henvendelser, både til ældsterådet, unitetsdirektionen og de tyske myndigheder. Bølgerne gik højt om denne sag lige til efteråret 1865, og i den nærmest følgende tid opstod der stadig nye sager, der vakte lignende uro.

Ældsterådet var ikke uden skyld deri, men dets holdning er for så vidt forståelig. Det ønskede principielt at holde sig neutralt, men dets flertal *var* tysk med pastor Garve i spidsen, som fik et venskabeligt forhold til de tyske embedsmænd i Haderslev. Mellemkrigstiden syntes desuden at vise, at menigheden under dansk øvrighed ville gå en utryg fremtid i møde, mens den nye tyske øvrighed allerede april 1864 havde forsikret, at den ville respektere Brødremenighedens gamle privilegier. Det er forklaringen på, at ældsterådet i aug 1866 kunne bøje sig for en

opfordring fra preussiske embedsmænd om at protestere mod Prag-fredens § 5 om afstemning i Nordslesvig. Uden at nævne denne paragraf henvendte det sig til den preussiske konge med bøn om, at han ikke ville tillade »en fornyet uønsket forandring i regeringen«, så at menigheden kunne forblive under hans »velsignede scepter«.

Her talte ældsterådet kun på egne vegne. Fra de dansksindede afgik kort efter en lignende skrivelse til den preussiske majestæt, men med modsat tendens. Ved valget til den preussiske rigsdag 12. febr 1867 var der 64 danske stemmer og 55 tyske, og fra dansk side blev det hævdet, at 18 danske stemmer var blevet udelukket.

Samme år døde pastor Garve, og under hans efterfølgere, *F W Hennig* (1867-77) og *E W Schmidt* (1877-86) synes ældsterådet i højere grad at have fulgt en politisk neutral kurs. Således afviste det i 1870 en ny anmodning om at udtale sig imod paragraf 5, og det blev udtrykkeligt begrundet med, at Brødremenigheden er international og overhovedet skal afholde sig fra politik.

Men der var stadig forhold, som vakte utilfredshed blandt de dansksindede. Således besættelsen af stillingen som dansk præst efter Aastrups afsked. Det meste af tiden til 1877 fungerede Jørgen Paulsen Lund som dansk prædikant, skønt de dansksindede ønskede en teolog som regulær andenpræst. Dette ønske blev gentaget efter Paulsen Lunds død 1877, men nu blev det bestemt, at pastor E W Schmidt skulle varetage begge embeder.

Et andet problem opstod om ledelsen af menighedens handelshus, Spielwerg & Co. Det var siden 1841 blevet ledet med dygtighed af Chr Gormsen; men han var dansksindet og blev efter 1864 udelukket af det såkaldte opsynskollegium, et erhvervsråd, hvor de dansksindede havde haft stor indflydelse. Og da han i 1874 ønskede at trække sig tilbage, opstod der langvarige forhandlinger om valget af en efterfølger.

Striden stod mellem en dansk og en tysk: Carl Hansen og Marx Menzel. Iflg ældsterådsprotokollen blev Carl Hansen anset for meget dygtig, men man fandt det betænkeligt, at han var stærkt politisk engageret. På den anden side kunne man ikke uden videre gå ind for den tyske kandidat, da han manglede det rette »broderlige sindelag«. Man drøftede så en helt tredje, en tysker fra Gnadenfrei, men her protesterede menighedens forstander (der havde det økonomiske ansvar): ønskede man en absolut fremmed, der hverken kendte til forretning eller til landet og befolkningen, ville han ikke være med.

Man enedes da om at spørge Herren til råds ved lodtrækning og udbad sig unitetsdirektionens tilladelse hertil. Denne svarede imidlertid, at den ikke mente, det kunne blive til velsignelse at spørge Herren til råds, når hans tjenere ikke kunne enes! Man måtte skride til afstemning; og derved blev Carl Hansen udelukket. Han fik kun én stemme, men Marx Menzel syv.

Det var ikke let at udelukke de nationale synspunkter. De spillede formodentlig også en rolle for en begyndende religiøs splittelse i slutningen af 70'erne under stærk indflydelse fra en dansk vækkelsesretning, den såkaldte bornholmerbevægelse. I hvert fald begyndte dens møder hos en af Aastrups ivrigste fortalere i 1864-65, M Bank. Ældsterådet tog skarpt afstand fra bevægelsen, mens pastor Schmidt synes at have spillet en formidlende rolle.

Det var også nærliggende at anlægge en national vurdering over for den økonomiske tilbagegang, som især blev mærkbar i 1880'erne. Den hang jo bl a sammen med den nye grænse lige nord for byen, som skilte Christiansfeld fra Danmark!

Nationalt var menigheden stadig delt. Her søgte medlemmerne tilknytning til de modstridende nationalpolitiske bevægelser uden for menigheden. Men det religiøse fællesskab holdt trods alt, hvad der skilte. De dansksindede var efter 1864 den svage part, der ofte følte sig tilsidesat, men de drømte ikke om at svigte Brødremenigheden. De forstod også, som A Øster (senior) skrev efter 1900, at det var menighedens opgave at vise, hvorledes kristne af forskellig nationalitet »kunne leve fredeligt og kærligt sammen«. I praksis var det ikke så let, men det stod fast, at kristendommen dog var hovedsagen.

Fra ældsterådsprotokollen 1846-1886

Af Otto Grell

A: Altesten-Conferenz (ældsteråd), br: broder

1846: Br P N Hesselberg kaldes til dansk præst og diasporaforstander samt redaktør af det danske missionsblad. Han bliver medlem af Å og medinspektør for begge skoleanstalter.

1847: 10. sept var br Roentgen i audiens hos kongen i Kolding. Kongens fødselsdag fejres ved en aftenandagt 13. sept.

1848: 20 jan døde Chr VIII. Medens sørgetiden varer, spilles ikke på orgel ved gudstjenesten, og der er klokkeringning fra 10-12 og 14-16. 26 febr bisattes kongen, og br Roentgen holdt en mindegudstjeneste. Krigen mellem Danmark og Slesvig-Holsten medfører, at al korrespondance med Herrnhut må sendes over København. 19. april besøgte Frederik VII menigheden og spiste en let frokost med Å. Han udtalte rosende ord om menighedens gerning. Dagen efter kommer en forespørgsel til br Roentgen, som forlanges besvaret omgående. Den lyder: Har menigheden forbindelse med den provisoriske regering i Holsten? Svaret lyder: Vi har ikke og har heller ikke haft nogen forbindelse med Holstens regering og forbliver trofaste undersåtter.

Søstrefesten 4. maj fejres i meget begrænset form p g a den store koncentration af tyske tropper, der har inddraget kirken til massekvarter. Sidst i maj forlader de tyske tropper egnen, men lazarettet i Brødrehuskorsalen bibeholdes, da der ligger 18 syge soldater. 30. maj overnatter 560 danske dragoner i vor by på vej

sydpå. Kristi Himmelfartsdag deltager de i gudstjenesten. Dagen efter anmoder militæret om, at det danske kongehus bliver nævnt i bønnen. Pinsedag var en rædselsdag for byen. I og omkring byen opstilledes kanoner for at standse de fremrykkede tyske tropper. Heldigvis undgik man kamp. 29. juni flygtede den danske hær nordpå, og vi fik atter tysk militær.

26. aug blev våbenstilstand undertegnet i Malmø, og alle tropper forlod byen. 14. sept kunne kirkesalen igen tages i brug. Gaver til dækning af indkvarteringsbyrderne indløber fra menighederne i Herrnhut, London og Zeist. – Ved en synodebeslutning begrænses lodtrækningsordningen: ægteskaber kan nu indgås og konfirmerede optages uden lodtrækning.

1849: Da der er stor fare for, at krigen atter bryder løs, konfirmeres børnene allerede 25. marts. I april indtager slesvig-holstenske tropper Kolding. Kirkesalen bliver beordret omdannet til lazaret. 16. juli underskrives en våbenstilstand, og i de følgende dage er der atter mange soldater i byen. 29. sept er salen efter grundig rengøring brugbar til gudstjenester. Den nye forstander Jacobsen, der afløser br Hopf, bydes velkommen 29. okt.

1850: 16. juli drog store danske troppestyrker gennem byen, mange slog lejr for natten. Med tak til Gud er alle glade for, at mandskabet opførte sig mønstværdigt. 21. okt må kirkesalen atter indrettes til lazaret, gudstjenesterne holdes i Søstrehusets korsal. Nytårsaften læses memorabilier ikke offentligt for ikke at støde nogen af de to forskellige politiske anskuelser. Gudstjenesterne er også godt besøgt af danske soldater.

1851: Fra Vemb og Nees kirkesogne i Vestjylland anmodes om en diasporaarbejder. Br Niels Olesen er villig til at flytte derop. I pigeskolen er der nu kun 9 piger, så 3 lærerinder må afskediges. 1. aug modtager br Roentgen et brev, skrevet på dansk, fra Kirchen-Visitatorium i Haderslev. Man anmoder om oplysning angående konfirmation af børn, som ikke tilhører menigheden. Br Roentgen svarer, at det har fundet sted i mange år. Det er hovedsagelig børn fra Norge og Sverige, men også danske, alle efter undervisning i menighedens skoler.

13. aug fejres med stor festivitas, da kirken nu atter kan bruges efter næsten et år som lazaret. 5. okt meddeler br Roentgen, at han har modtaget et kald til betjening af societetet i Königsberg. Som efterfølger kaldes br Matthias Wied, leder af kostskolen i Königsfeld. 23. okt holdes et kærlighedsmåltid til afsked med Roentgen. Atter i år undlades læsning af memorabilier nytårsaften grundet de forskellige politiske anskuelser. Der ønskes ikke uoverensstemmelser desangående.

1852: 4. jan ankom familien Wied. I febr fastlægges en ændret form for ugens gudstjenester. Mandag aften bønnemøde, tirsdag beretninger, onsdag og lørdag sangtime, torsdag bibelforklaring, fredag efterretninger og liturgi. I marts beslutter Å ikke at gøre indsigelse, dersom den nye chaussé projekteres til at gennemskære byen. På anmodning fra amtshuset foreslår Å skræddermester Chr Lehmann som official, postmester og toldforvalter. Han afløser br Mygind (d 1851 efter 40 år som official). Pastor Carstens, Tyrstrup, anmoder om tilladelse til at deltage i nadveren. Han bydes hjerteligt velkommen. Pigeanstalten har igen tilgang, så der indrettes en stue mere og genantages 2 lærerinder.

1853: Næsten hver uge indsendes anmodninger fra unge mænd og kvinder om optagelse i menigheden. Hver enkelt persons skudsmål gennemgås nøje, og langtfra alle får deres ønske opfyldt.

1854: Flere fra Tyrstrup sogn ønsker at deltage i nadveren. Da Å frygter konflikt med sognets præst, anmodes de om at trække deres ansøgning tilbage.

1855: I disse år er der adskillige, som emigrerer til Amerika. Alle får papirer på, at de kan genoptages, hvis de vender tilbage inden for 3 år. Fire fra Tyrstrup får adgang til den hellige nadver 13. aug, efter at de har indhentet sognepræstens tilladelse. I sept besøger biskop Boesen på en visitatsrejse Tyrstrup pastorat. Han indbydes til at aflægge brødremenigheden et besøg ved samme lejlighed, men afslår af mangel på tid.

1857: 29. aug meddeler præsten br Wied, at han har modtaget et kald som præst for menigheden i Königsfeld. Han afløses af pastor Garve fra Neusalz, der ankommer 2. okt.

1858: 29. sept besøger kongeparret menighedsbyen.

1859: 28. aug dør den danske præst, br Hesselberg. Som hans efterfølger kaldes br Niels Enequist, som bliver redaktør for missionsbladet og diasporaarbejder i omegnen. Der er besværligheder med fornyelsen af Brødremenighedens koncession. Herom forhandles i flere skrivelser mellem Herrnhut og Christiansfeld på den ene side og det kgl ministerium samt amtmand v Stockfleth i Haderslev på den anden.

1860-61: Atter mange optagelsesansøgninger. Optagelsessøgende gives adgang til nadveren før optagelsen.

1863: 27. april vedtages det at anskaffe et nyt orgel til kirkesalen. 3. okt aflægger Frederik VII besøg for at bese den nye kirke i Tyrstrup, som snart er færdig. Derefter er der middag på Gemeinlogis, hvor forstander Jacobsen, den nye danske præst J Aastrup og pastor Garve deltager. Ved sin afrejse kører kongen gennem hele byen, ledsaget af et i hast arrangeret fakkeltog, så gaderne er festligt oplyste. Ved bygrænsen standser de kongelige, og majestæten takker for den hjertelige modtagelse.

15. nov døde kongen uventet, og menigheden tilsluttede sig landesorgen. Å sender en lykønskning til kong Chr IXs tronovertagelse, og samtidig anmodes den nye konge om at foranledige, at Brødremenigheden får tilsendt koncessionen, som der er søgt om siden 1859. 21. dec meddeles, at kirkesalen skal indrettes til lazaret fra 1. jan. Gudstjenesterne må da forlægges til Søstrehuskorsalen.

1864: 18. jan indløber en udførlig takkeskrivelse fra kongens egen hånd, hvori han lover altid at have Brødremenigheden med i sine tanker. P gr a krigsudbruddet må flere parallelklasser inddrages, da børnene rejser hjem. 1. april kommer der fra Flensborg meddelelse om, at koncessionen er godkendt af den preussiske civilkommissær. 23. april oversvømmes Christiansfeld og omegn med indkvartering i hvert hus og gård. Alle søstre har fuldt op at gøre med forplejning. Det preussiske hovedkvarter placeres i Gemeinlogis. Her underskrives en våbenstilstand 18. juli.

5. sept modtager forstanderen et brev fra Amtshuset i Haderslev om at fjerne en del af indskriften på mindesmærket for de faldne fra 1848. Kravet videresendes til Tyrstrup sogn, som har rejst det. Mindesmærket gemmes foreløbig i en lade. Efter fredstraktaten beordrer civilkommissionen en fredsfestdag 4. dec for hele landsdelen. 12. dec behandles en politisk strid i Brødrehusets vinstue mellem egnens landmænd, den havde udartet til håndgemæng. Det er en meget kedelig affære for Å. Endog civilkommissionen i Haderslev inddrages i den. Personalet anklages for ukorrekt optræden, og den danske præst br Aastrup bekyldes for at befatte sig med politik. Forstander Jacobsen må tage til Haderslev for at udrede trådene, men han anser det for klogest at bede br Aastrup om at flytte.

1865: Som nytårshilsen sender Å en skrivelse til kong Chr IX, hvori Brødremenigheden takker det danske kongehus for velvilje gennem årene. Under de nye

forhold mener Å det rigtigst ikke for tiden at ansætte en ny dansk præst, men diasporaarbejder J Paulsen (Lund) anmodes om at holde dansk gudstjeneste. I april antages en hjælpepræst, som kan begge sprog. Det er br Volaire, som er societetsarbejder i Gøteborg. Da skolernes inspektør trænger til orlov, overtager han også dette embede. Samtidig overtager br Aastrup societetsembedet i Gøteborg. 1. pinsedag kan kirkesalen atter åbnes til gudstjenester, og samtidig indvies det nye orgel. 18. okt kunne Nordslesvigsk Missionsforenings årsfest igen fejres efter 2½ års bortfald. Der var overvældende stor tilslutning.

1866: Da den nye regering kræver at se koncessionens original, anmodes forstanderen 12. febr om personlig at henvende sig der. 6. aug opfordrer amtsforvalter Ritter i Haderslev Brødremenighedens ledelse om at sende en lykønskning til kong Wilhelm Is forestående fødselsdag. En sådan sendes, men med anmodning om, at kongen ved en evt indlemmelse af landsdelen i Danmark, nemlig ved afstemning iflg Pragfredens § 5, vil medvirke til, at Christiansfeld kan beholde sine rettigheder og koncession, og navnlig bibeholdelse af det tyske sprog i kirke og skole. 29. sept søger den slesvigske regering om oplysning angående Brødremenighedens kirkebøn. Man vil forvisse sig om, at landsregeringen og det preussiske kongehus er medinddraget.

1867: I jan sendes en anmodning til den preussiske regering om anerkendelse af Brødremenighedens privilegier og koncession. 20. juli døde præsten br Friedrich Garve pludseligt. Da alle venter afstemning i Nordslesvig, udskydes embedsbesættelsen foreløbig. Men efter nærmere undersøgelse mener direktionen i Herrnhut ikke, at en genforening er nært forestående, og den anbefaler, at br Franz Wilh Hennig fra Gnadau kaldes. Det pålægges ham at afholde sig fra alt, som har med politik at gøre. 17. okt overtog br Hennig præsteembedet.

1868: Efterladte af et afdød menighedsmedlem ønsker dansk indskrift på en grav. Å fraråder dette, for at nationale modsætninger ikke skal tages med til de dødes hvileplads, dem er der nok af blandt de levende. Br Burkhardt fra Kleinwelka overtager 1. maj ledelsen af skolerne. I aug afholdes synode i Herrnhut, der bl a anmodes om at ansætte en teolog som dansk præst i stedet for br Paulsen. (1869 oplyses, at br Volaire var fratrådt som dansk præst p gr a sygdom). Der oprettes en småbørnsskole, en legeskole, som har stor tilgang. Foreløbig er der kun plads til 15. Ved nyantagelser skal fattiges børn have forret, og de skal kun betale halv pris. I sept modtages en skrivelse fra kong Wilhelm I, der tilsiger menigheden i Christiansfeld, Altona og hele Norden sin fulde bevågenhed med bibeholdelse af alle rettigheder.

1869: Genbesættelsen af det danske præsteembede efter br Volaire udskydes indtil videre.

1870: P gr a det nye krigsudbrud bestemmer Landesregierung 27. juli som bededag for hele riget. Hertil skal br Hennig indføje en passus i vort litani. Den skal på ingen måde støde medlemmer af anden nationalitetsfølelse. Festen 13. aug, som i de sidste år næsten er udartet til en folkefest, aflyses p gr a krigen.

1871: 15. marts fratræder br A Jacobsen som mangeårig forstander og afløses af br Müller fra Königsfeld. 18. juni fejredes sammen med hele landet freds- og takkefest. Christiansfeld skal optages i landkommuneordningen, men med tilbud om en flækkeordning i stedet for. Denne foretrækkes af Å 7. aug. På forslag fra regeringen i Slesvig bliver Å det første byråd. 2. dec meddeler br Petræus, som er diasporaarbejder for Jylland og Fyn, at han p gr a sygdom må opgive sit arbejde. Da der i Jylland er stærk modstand mod alt, som lugter af tysk, overvejes, om man skal vente med at besætte stillingen igen. Findes der en kvalificeret rigsdansker, vil det være godt at ansætte ham med det samme, da Grundtvigs lære får mange tilhængere, særlig på Fyn.

1872: I aug anmodes en ældre broder, som er hjemme i Brødremenighedens historie, om at tage sig af besøgende som fremmedfører. Hans bopæl markeres på kirkedøren. 26. aug var det første valg til en borgmester for byen. Med stor majoritet valgtes br W Müller, og til rådmand valgtes også næsten enstemmigt br Joh Lindstrøm.

1873: 1. april smykkes byens første hus med guirlander, og der ophænges en mindetavle, som byens borgere lader fremstille og betaler. 1. juni bliver skæringsdag for ibrugtagen af de nye liturgibøger. 100-års festens program, onsdag 13. aug: kl 8,30 morgenandagt, kl 10 festprædiken, kl 14 dansk prædiken, kl 16 liturgi, kl 20 menighedsfestaften. Torsdag 14. aug: kl 9,30 forberedelse til nadver og læsning af festtelegrammer, kl 11 dansk festtale, kl 15 kærlighedsmåltid, kl 19 og kl 20 nadver. Fredag: kl 9 taksigelsesgudstjeneste. 1. nov erstattes br Burkhardt som skoleleder af br Garve fra Königsfeld. Da drengerækken på gudsageren er fyldt, besluttes det at tage den nye del i brug uden den indtil nu brugte korinddeling, hvorefter hvert kor har egne rækker, dog bibeholdes brødre- og søstreside.

1874: Den mangeårige administrator af det omfangsrige vare- og handelshus Spielwerg & Co ønsker at træde tilbage. Som efterfølgere foreslås 3 brødre: Carl Hansen, Joh Munk og Marx Menzel. Efter en længere rådslagning sker en skriftlig afstemning, hvor 7 stemmer for Menzel og 1 for C Hansen. Br Menzel får tilbudt stillingen.

1875: Den bornholmske indre mission anmoder om tilladelse til at afholde et møde i Christiansfeld den 13. jan. Tilladelsen kan ikke gives. Da der allerede er sendt indbydelser ud, afholdtes mødet alligevel i et privathjem hos br Bank. Ved Ås næste møde vedtages at forbyde udsendinge fra Bornholms mission at besøge Christiansfeld, da deres lære kan skabe vildrede og åndelig splid blandt søskende, som på alle måder må søges undgået.

1876: En diasporasøster i Knebeholm (vistnok Knebel på Mols) skriver, at en bornholmsk udsending anbefaler at tilintetgøre skrifter af Zinzendorf, Spangenberg, Forstmann m fl og tage imod de bornholmske opbyggelsesskrifter; samtidig erklærer han, at Å i Christiansfeld er indforstået hermed. Det meddeles søsteren i Knebel at vedkommende udsending ikke har nogen som helst forbindelse med Christiansfeld, og at bornholmerne sandsynligvis mere hverver for sig selv end for vor Frelser. I maj anmoder deres tilhængere om at få en apostel på besøg 6 gange årligt. Dette andragende afvises på det bestemteste.

1877: I april skaber en ugift søster, ivrig tilhænger af den bornholmske lære, forvirring i de ugifte søstres kor. Hun sættes i kirketugt. Efter den danske præst Jørgen Paulsen Lunds død sendes en petition med 89 underskrifter til Å om, at der snarest kaldes en dansktalende teolog som efterfølger. Han skal samtidig redigere missionsbladet. Det gælder om at bibeholde de danske eftermiddagsgudstjenester, som har god søgning. Det er samtidig et godt forsvar mod de fremtrængende sekteriske elementer. Å bifalder denne ansøgning og sender den til direktionen i Herrnhut. 27. okt modtager pastor br Hennig et kald som præst i Neudietendorf. 4. nov kaldes br Edmund Schmidt fra Riksdorf. Han er villig til at lære det danske sprog, så han kan overtage begge embeder.

1879: Da bornholmer-bevægelsen synes at gribe om sig, anmoder præsten, br Schmidt, om tilladelse til at

indbyde tilhængerne til samtaler i sit hjem. Å tilslutter sig tanken.

1880: Efter flere samtaler med disse foreslår br Schmidt en særskilt nadver for dem. Å afslår dette.

1881: 5. maj indvies den nye gudsager med begravelse af frøken Ingeborg Lorenzen.

1882: Forstander br Müller rejser til Herrnhut for at lade sig pensionere. Afløseren, br Hermann Rechler, ankommer 5. juni.

1883: Diasporaarbejder br Jonas Brodersen ansøger hos königlichem Landrat i Hadersleben om tilladelse til at benytte omegnens skolers klasselokaler til afholdelse af kristelige møder. Tilladelse gives omgående. Br Brodersen rejser et halvt år til København, da hans danske sprog er mangelfuldt.

1884: Pastor Andresen i Hellevad anmoder om, at diasporaarbejdere oftere besøger hans sogn, da bornholmer-bevægelsen vinder terræn. Mange næringsdrivende klager over stærkt dalende omsætning, siden grænsen kom lige nord for byen. Flere er i økonomiske vanskeligheder. Da antallet af pensionærer er stærkt dalende i skolerne, diskuteres salg af pigeskolen til en byskole og indrettelse af drengeskolen til en borgerskole. Diasporaarbejder br Pedersen anmodes om at overtage de danske gudstjenester, så de igen kan gennemføres regelmæssigt. Det er af stor betydning for den stadig voksende dansktalende menighed.

1885: I jan ansættes en ung lærer ved drengeskolen, Emil Grells bror Gotthold Grell. Han får religionsundervisningen til hovedopgave samt børnegudstjenester og søndagsskolearbejdet. 31. dec. er der 362 menighedsmedlemmer, en tilbagegang på 14.

1886: 15. sept dør forstander Rechler af et hjerteslag. Han afløses af br Rudolph Meriam fra 21. okt. Pastor Schmidt får embede i Dietendorf og afløses af O F Uttendörfer, rektor for det teologiske seminarium i Gnadenfeld, der ankommer 4. nov.

Personlige minder om præsterne i Christiansfeld 1886-1945

Af Andreas Øster

Historisk set er grundlaget for disse erindringer yderst spinkelt. Min eneste kilde er stort set min hukommelse. Heller ikke den dækker en uafbrudt sammenhængende tid. Bortset fra mine første leveår har mit ophold i Christiansfeld væsentligt indskrænket sig til ferietider. Det er derfor meget begrænset, hvad jeg kan fortælle om de enkeltes daglige virksomhed, og hvad de måtte have udrettet for menighedens trivsel og eventuelt ladet indgå i et arkiv.

Derimod har jeg ikke kunnet undgå at danne mig en mening om ejendommeligheder i deres væsen, men her drejer det sig selvfølgelig om et subjektivt skøn, og det eneste positive, der kan siges herom, må vel være, at det var levende mennesker, som gjorde et levende indtryk på mig.

Endelig har baggrunden for min fremstilling gennemgående været, hvad der efter min mening prægede Brødremenighedens egentlige væsen. Også dette syn kan være behæftet med subjektivitetens mangler.

Ejendommeligt nok mener jeg at have et ganske levende billede af de to præster, der fungerede i Christiansfeld i min tidligste barndom, og som jeg vitterligt ikke har været i stand til at danne mig en personlig mening om. Det er præsterne Ferdinand Uttendörfer og Alfred Schmitt. Det hænger muligvis sammen med, at jeg senere er kommet i et nærmere forhold til medlemmer af deres familie og på den måde kan supplere mine egne indtryk af dem.

Ferdinand Uttendörfer (1886-92) var en ret markant personlighed, knap middelhøj med rødt fuldskæg, hvad man siger skulde tyde på et noget kolerisk temperament. Uttendörfer var i hvert fald en ilter natur. Jeg synes, jeg kan se ham for mig, som han i sine prædikener med kraftig røst og livlige gestus forsvarede sin ortodokse tro – eller måske snarere gik til angreb mod alle, der havde en afvigende mening.

Af dem var der næppe mange i den andægtigt lyttende menighed, som ikke kendte til kritiske anfægtelser. Man så med velvilje på hans optagethed, der bare syntes at bekræfte, at her havde man en ægte troens stridsmand for sig, der ligefrem mindede om henfarne slægter, som var grebet af den hellige ild. Og det kunde nok gøres nødigt, for Brødremenigheden, der havde været til så stor velsignelse netop i Norden, var åbenbart andetsteds i fare for at miste sit sikre fodfæste i den fra fædrene overleverede tro.

I den senere tid havde der vist sig tendenser til at rokke ved den barnetro, som man kunde leve og dø på. Således i Brødremenighedens præsteseminarium. Det var vist særlig én fredsforstyrrer (Clas), som efter den almindelige mening vildledte studenterne. Han var blevet fjernet, og netop Uttendörfer var af hovedbestyrelsen blevet kaldet til oprørerens efterfølger for at føre studenterne tilbage til den rette tro. Han måtte altså være den rette mand, og man måtte være glad for at have fået ham til præst.

Forsøget med studenteropdragelsen var ganske vist slået fejl, og det må have været en svær skuffelse for Uttendörfer, at hans egne sønner sluttede sig til den kritiske retning. Selv holdt han dog selvfølgelig fast ved sit syn, og hvad der ikke var lykkedes over for studenterne, søgte han nu med større held at realisere i menigheden i Christiansfeld.

Nationalt har Uttendörfer som alle præster sydfra naturligvis været tysksindet, men det var for ham af underordnet betydning. En af hans sønner, der senere blev min svoger, har fortalt mig, at hans fader om min fader havde ytret, at danskheden var en del af hans religion. Så der var ingen grund til at rokke ved den.

Det er sværere at sætte Uttendörfers efterfølger i relief. Hans navn var *Alfred Schmitt* (1892-96), og af ydre var han en temmelig høj, nærmest mager mand, hvilket blandt den respektløse ungdom indbragte ham øgenavnet »Spinnebein« (edderkoppeben). Mere adstadige folk kaldte ham ellers »der weisse Schmitt« til forskel fra »der schwarze Schmidt«, som tidligere havde

været i Christiansfeld. Navnene blev jo trods den lille afvigelse i stavemåden udtalt ens, så skægfarven var det mest iøjnefaldende kendetegn. Men for resten adskilte Schmitts skæg sig også på anden måde fra både hans forgængers og hans efterfølgers. Det var mindre tæt, men noget længere, og det virkede betydeligt mere velplejet. Når dertil kom den sorte diplomatfrakke, der sad godt på ham, så var for mig indtrykket givet af en vis fornemhed, der ikke lod sig bringe ud af fatning. Jeg husker aldrig at have set ham i sindsoprør. Men selv om det blot drejer sig om et barns iagttagelser, kan der måske være noget om det. Synderlig populær er han vist aldrig blevet i Christiansfeld, muligvis netop på grund af sit afmålte væsen. Det kan have bidraget til, at de nationale modsætninger i Christiansfeld efter min erindring ikke mærkedes særlig stærkt i Schmitts tid, og dertil kan det muligvis have bidraget, at han, der som tysker naturligvis var tysksindet, ikke ønskede at provokere de danske medlemmer af menigheden. Formodentlig har det ligget i hans natur, at han søgte at være objektiv, men det kunde dog godt tænkes, at han med velberåd hu har opøvet dette anlæg for ikke at forstyrre menighedens enighed, som det var sket 1864.

Mange år senere fortalte Schmitts datter mig et lille træk, der vidner om et skjult nationalistisk sindelag. En dag i begyndelsen af første Verdenskrig havde hun overrasket sin fader i hans studerekammer, hvor han øvede sig i militær march. Han havde halvt undskyldende spurgt, om han da ikke kunde melde sig som krigsfrivillig. Han var dengang en halvgammel, af sygdom mærket mand. Selv kunde han ikke være i tvivl om, at han næppe kunde tjene til andet end kanonføde.

Hans søn, som senere blev min meget nære ven, nåede ad sære omveje sin bestemmelse som sprogforsker. Han fortalte mig, at hans fader nok altid bedre end han selv havde vidst besked om, hvor han stod, men aldrig havde prøvet på at dreje sin søn i en anden retning, end denne selv havde valgt.

Som følge af denne tilbageholdenhed efterlod Schmitt sig vist ikke mange synlige spor i Christiansfeld, og han var nok glad for, at han efter få år igen blev forflyttet sydpå.

Reinhold Becker (1896-1911), som fulgte efter Schmitt, har været præst i Christiansfeld i hele min barndom og ungdom. Han var ikke vanskelig at få forstand af. Af ydre var han før, ikke egentlig fed, men godt i stand. Ansigtet var omkranset af et noget vildtvoksende fuldskæg, han var rødmosset med et par af velvilje lysende øjne.

Han var sakser, hvad hans sprog stadig bar et svagt spor af, og det virkede i grunden ganske hyggeligt. Tysksindet var han selvfølgelig også. Meget senere fandt jeg i arkivet i Christiansfeld en notits fra hans hånd om at »der Dänenhetzer« Chr. Finnemann var blevet udvist af landet, en kendsgerning, der øjensynligt tilfredsstillede ham, skønt det juridiske grundlag for udvisningen var yderst tvivlsomt og for resten senere af højesteret i Leipzig blev kuldkastet som beroende på et falskt vidneudsagn.

Becker var ingen dreven diplomat. Min fader, som aldrig lagde skjul på sin danskhed, har taget mangen en dyst med ham om dansk og tysk, og de kunde begge blive røde i hovedet af ophidselse, men det betød ikke noget for deres broderlige forståelse. Når det gjaldt troen, eksisterede de nationale modsætninger ikke mere.

Personlig har jeg mange hyggelige minder, særlig fra min studentertid, fra Beckers lavloftede studerekammer, hvor jeg tit har besøgt ham. Da kunde han fortælle muntert om gamle dage, da han selv var nybagt student. Han skulde lære den ædle ridekunst, havde lånt en husmandshest, som foreløbig helst skulde bevæge sig i skridtgang. Så vilde skæbnen, at han skulde møde en flok pigebørn fra den lille bys pensionat. Han blev nervøs over at vise sig i en så lidet imponerende situation, og hesten blev smittet af hans nervøsitet, for den satte i galop. Det, fortsatte han, var hans held, for der hørte ikke større ridefærdighed til at holde balancen i en kort galop – og han lo sin hjertelige latter.

Det betød dog ingenlunde, at han måtte flygte til fortidens gamle minder for at slippe bort fra en grå hverdag. Tværtimod! Hvad ungdommen havde lovet, havde fundet sin rigeste opfyldelse i hans præstegerning. Jævn var han i sin omgang med de »brødre« og »søstre«, som han færdedes iblandt, helst smilende og vennesæl som deres ligestillede, men sandelig heller ikke ked af at slå et slag for den tro, der var ham en hjertesag.

Jeg husker ikke Becker i anden påklædning end den sorte diplomatfrakke, som i Brødremenigheden udgjorde det for en præstekjole. Han har bestemt ikke dermed villet tilkendegive, at han vilde være finere end hans broder snedker eller skomager med deres forklæder, men det var nu hans arbejdstøj, eftersom han var sat til at holde på Brødremenighedens vigtigste arv, det fromme sind.

Hvorvidt Becker var en oratorisk begavelse, tør jeg ikke udtale mig om. Umiddelbart virkede han ikke sådan på mig. Men man kunde ikke være i tvivl om, at han med hele sin personlighed stod bag ved det, han prædikede. Da var der klang i hans røst og liv i hans bevægelser. Den om sig gribende ugudelighed kunde få hans øjne til at skyde lyn. Ugudeligheden mente han nu viste sig først og fremmest i trangen til at rokke ved de gamle trossandheder, der for ham var det centrale i al tro.

En enkelt episode har bidt sig fast i min hukommelse. Det var en påskemorgen, da man i Brødremenigheden samledes tidligt om morgenen, ½ time før solopgang, til en liturgisk gudstjeneste i kirken. Derfra vandrede menigheden under ledsagelse af basunkoret ud på kirkegården, hvor man, mens solen stod op, mindedes de i årets løb hensovede brødre og søstre.

Traditionen tro begyndte liturgien i kirken, når

præsten havde indtaget sin plads. Så lød det fra ham: »Der Herr ist auferstanden«, og menigheden svarede: »Er ist wahrhaftig auferstanden«.

Becker må have syntes, at det ikke var at gøre nok ud af noget så dramatiskt som påskebudskabet. Det måtte komme som noget aldeles overvældende. Så snart han fra »den lille sal«, der brugtes som en slags sakristi, trådte ind i det store kirkerum, istemte han med lydelig sangrøst, mens han vandrede frem mod sin plads: »Der Herr ist auferstanden!« Menigheden var lidt desorienteret, men svarede dog ved orglets hjælp, som den skulde.

Personlig syntes jeg ikke om denne nyskabelse, og at der skabes religiøse værdier ved den slags ydre midler, tror jeg ikke på. Tungere vejer det dog, at jeg er blevet betænkelig ved, om Becker ikke, uden selv at ane det, i virkeligheden svigtede Brødremenighedens oprindelige linie.

For Zinzendorf var korset ubetinget det centrale. Ved Jesu død på korset var den uhyre syndebyrde, som måtte tynge mennesket til jorden, taget fra det. Det var den kendsgerning, man måtte have oplevet som den altbeherskende virkelighed, så behøvede man ikke andet.

Billedlig kunde man måske sige, at de, der havde oplevet det, befandt sig på korsets solside. Lyskilden stod bag deres ryg, den så de ikke. Men foran sig havde de korset med den korsfæstede klart belyst af solens stråler. I og for sig gjorde påskebudskabet hverken fra eller til. De tog villigt imod det, men på oplevelsen af korset og frelserens gerning forandrede det ikke noget. Hvor lyset kom fra, spurgte de ikke om.

Hvis denne opfattelse er rigtig, har Beckers vurdering af påskebudskabet forrykket tyngdepunktet en anelse fra langfredag til påskemorgen, fra det rent subjektive til noget objektivt. Det skal imidlertid ikke lægges ham til last. Brødremenigheden havde i sine apologetiske bestræbelser for længe side søgt at assimilere sig med kirkens officielle opfattelse, der måtte sigte mod det objektive. Det var for Brødremenigheden af mindre relevans, men den havde aldrig benægtet det, og derfor havde man næppe lagt mærke til den lille forskydning, det havde medført – så meget mindre, som man var optaget af modsætningen til rationalismens objektive irreligiøse tendenser.

Det var da også modsætningen mellem de troende kristne og de vantro rationalister, der først og fremmest optog Becker. Og her mente han bestemt at måtte råbe vagt i gevær. For siden det mislykkede forsøg med Uttendörfer var den videnskabelige kritik igen trængt ind i Brødremenighedens teologiske seminarium og truede at ødelægge den gamle tro.

Sådan lå situationen, da jeg selv i 1907 blev indlemmet i studieholdet og oplevede den spændende tid, der herskede i Brødremenigheden, før dens synode skulde afgøre, om man skulde lade udviklingen gå sin gang eller standse den. Meningerne var delte. Becker var en af de ivrigste modstandere af »den moderne teologi«, og som rimeligt var, havde han stort set sin menighed bag sig, selv om striden nok næppe berørte den så dybt som ham.

To energiske våbendragere havde han imidlertid blandt sine nærmeste underordnede. Det var J Brodersen og F C Høy.

Brodersen havde været »Diasporaarbeiter« al den tid, jeg kan tænke tilbage. Han har nok opfattet sin stilling med al den alvor, den fortjente, og følt sig som troens pålidelige vogter uden at se nogen væsentlig forskel mellem Brødremenigheden og Indre Mission. Hans arbejdsområde omfattede Brødremenighedens venner i Christiansfelds nærmere omegn, dem, som den tysksprogede præst ikke egnede sig til at tale med. Til gengæld havde Brodersen ingen egentlige opgaver inden for den snævrere menighed. Alligevel var han dog en herrnhutisk embedsmand, med en vis position mellem præst og lægfolk, og det betød vist en hel del for ham. Han har da også følt sig forpligtet til at levere skriftlige vidnesbyrd om sit syn.

»*Pastor Høy*«, den anden af Beckers våbenfæller, stammede ikke fra Brødremenigheden, men vistnok fra indremissionskredse og var af Becker blevet optaget i Brødremenighedens tjeneste som missionssekretær. I denne stilling havde han vist umiskendelig dygtighed, ikke mindst ved en beundringsværdig evne til at samle penge ind til Brødremenighedens omfattende missionsarbejde blandt hedninger. Det styrkede naturligvis hans position, og da han ytrede noget om, at det vilde gavne hans hverv, hvis han var ordineret præst, tog Becker, som i mellemtiden var blevet biskop i Brødremenigheden, ikke i betænkning at indvi ham til herrnhutisk »Diaconus«. Jeg har ikke forudsætninger for at kunne bedømme, hvorvidt det har været en fordel for hans virksomhed, men det vakte i hvert fald forundring og i nogle kredse mishag, da den nybagte Diaconus anskaffede sig en dansk præstekjole. I Christiansfeld havde han ikke brug for den, men der var dem, der påstod, at han uden for menigheden med forkærlighed benyttede enhver lejlighed til at trække i den. For resten faldt det nok heller ikke altid i god jord uden for Christiansfeld.

Adskillige år senere, da jeg opholdt mig i København og var blevet kendt med daværende professor (senere biskop) Plum, spurgte denne mig, øjensynlig uden større sympati, hvad denne pastor Høy egentlig var for en mand. Jeg gav ham besked, så godt jeg forstod, men må indrømme, at der heller ikke fra min side fandtes nogen synderlig sympati. Det ligger et godt stykke frem i tiden. Meget havde forandret sig. Men pastor Høys forkærlighed for præstekjolen var den samme. Jeg kan ikke se rettere, end at han aldrig har set anden forskel mellem Indre Mission og Brødremenigheden, end at Brødremenigheden var en ringere udgave, som trængte til at strammes op.

Resultatet af den synode, som skulde afgøre

Brødremenighedens seminariums skæbne, blev en skuffelse for Becker og hans meningsfæller. Lederen af institutionen (Henri Roy) gjorde et så tillidvækkende indtryk på forsamlingen, at man lod alt blive ved det gamle. Nu måtte modstanderne af denne beslutning slå sig til tåls med at bevare i det mindste Christiansfeld fra at blive inficeret af den moderne sot.

Becker tog afsked nogle år før den første verdenskrigs udbrud, som på mange måder blev betydningsfuld for Christiansfeld. Jeg tror, man kan sige, at han i høj grad har været med til at præge sin og den efterfølgende tid både på godt og ondt; men noget nyt var ved at bryde igennem.

Foreløbig mærkedes det ganske vist ikke. Efter Beckers afsked vikarierede hans kapellan *William Breutel*, der samtidig var leder af Christiansfelds skolevæsen. Han fortsatte nærmest Beckers linie og har næppe efterladt sig nævneværdige spor. En lille episode, som måske kan supplere tidsbilledet, har indprentet sig i min hukommelse. Jeg havde i min studietid efter Breutels anmodning holdt en prædiken i Christiansfeld. Efter denne kritiserede Breutel, at den ikke havde indeholdt noget om kristenlivets fred og glæde. Jeg svarede, at det manglede jeg personlig erfaring for, og mente, at dermed var den sag ude af verden. Jeg blev derfor lidt ilde berørt, da Breutel nogle år senere ved min udtrædelse af Brødremenighedens tjeneste erklærede, at jeg ikke var et troende menneske. I sagen kunde han have ret, men jeg syntes, at han burde have haft lidt mere forståelse for min situation.

Den næste præst i Christiansfeld hed *Alfred Renkewitz* (1912-23). Da jeg på den tid var i Sydamerika, kan jeg ikke berette noget om hans embedsførelse udover, at han fungerede under og den første tid efter den første verdenskrig. Men officielt sad han endnu som præst i Christiansfeld, da jeg i begyndelsen af 1923 vendte tilbage til byen.

Da var Sønderjylland altså blevet genforenet med Danmark, og det betød også for Christiansfeld en fuldkommen omvæltning. I den tyske tid efter 1864 havde tyskerne i den lille by vænnet sig til at danne en slags overklasse, medens de dansksindede måtte nøjes med at være en mindre velset opposition. Nu var rollerne byttet om. En del af de tyskere, som før havde ført det store ord, var rejst sydpå. De, der var blevet tilbage, gik meget stille med dørene. Skolen, som lige siden Christiansfelds grundlæggelse havde været tysk, havde gjort sig de største anstrengelser for at holde stillingen så længe som muligt, men var blevet nødt til at vige pladsen for en dansk realskole, som ikke længere var underlagt Brødremenighedens direktiver.

Da jeg efter 10 års ophold i Chile havde forandret mit syn og havde ytret ønsket om igen at indtræde i Brødremenighedens tjeneste, var jeg som den eneste præsteuddannede, der kunde dansk, kommet på tale som Renkewitzes efterfølger. Han følte meget stærkt det skæve i sin stilling og ventede blot på at få en efterfølger, så at han kunde vende tilbage til Tyskland.

Jeg kom hurtigt i forbindelse med ham og fik det indtryk, at han så aldeles nøgternt på situationen. Tyskland havde tabt krigen og måtte tage konsekvenserne. At stritte imod lå vistnok slet ikke til hans natur, og han var klar over, at det blot vilde forøge modsætningerne. Nu var det den danske del af menigheden, der havde bestemmelsesretten. Hvis jeg ikke tager meget fejl, vilde Renkewitz gerne have set mig som sin efterfølger, formodentlig fordi jeg ligesom han selv var præsteuddannet i Brødremenigheden. Men det eneste, han foretog sig i den henseende, var, at han opfordrede mig til at overtage en gudstjeneste, der nok skulde være en slags prøveprædiken.

Jo mere Renkewitz holdt sig tilbage, des friere råderum blev der for Beckers gamle allierede Brodersen og Høy, der stadig indtog deres stillinger, og der kunde ikke være nogen tvivl om, at de under ingen omstændigheder ønskede at se mig som præst i Christiansfeld.

Så meget mere forbavset blev jeg, da Brodersen efter den nævnte prædiken opsøgte mig og indtrængende opfordrede mig til at blive menighedens præst. Jeg gav min forbløffelse udtryk, for »du ved da, at jeg har et andet syn på de religiøse problemer end du«. »Det behøver du da ikke at sige højt«, hviskede han. Så, tænkte jeg, sidder din larmende modstand ikke dybere, end at mine anskuelser godt kan tolereres, bare de ikke kommer offentligt frem, så må du være en temmelig blakket karakter. I dag er jeg ikke så sikker på, at jeg havde ret. Det kunde jo tænkes, at han under min prædiken havde hørt en eller anden tone fra Brødremenigheden, der ham selv uafvidende havde grebet ham. Det er naturligvis blot en svag mulighed. Nogen stålsat karakter har han nok ikke været, siden han nogle år senere blev afskediget fra sin stilling på grund af mislige moralske forhold – hvad jeg i øvrigt ikke kender noget nærmere til.

Høy vilde aldrig have gjort sig skyldig i noget vægelsindet. Men i sidste instans var det hverken mine to modstandere eller mig, der havde afgørelsen. Den traf Brødremenighedens bestyrelse i Bertheldorf, eller rettere en enkelt mand inden for den. Han erklærede mig for uegnet til embedet. Og dermed var denne sag ude af verden.

Skønt jeg personlig ikke nærer varmere følelser over for Høy, skylder jeg ham imidlertid megen tak; for det var ham, der gjorde mig opmærksom på muligheden af at indtræde i den danske folkekirke, og ved at se tilbage på min livsvej er jeg tilbøjelig til at tro, at jeg netop derved har kunnet danne mig et friere syn også på Brødremenigheden, end hvis jeg var blevet spærret inde i dens snævre grænser.

Her slutter for så vidt min umiddelbare forbindelse med Christiansfeld. Når jeg alligevel mener, at jeg har været i stand til at danne mig en mening om udviklingen der indtil anden verdens-

krig, skyldes det, at jeg måske har haft lejlighed til at følge en smule nærmere med end mange andre.

Den mand, der af bestyrelsen i Berthelsdorf blev kaldet til Renkewitz' efterfølger, hed *Hermann Hochstein* (1923-34). Ham kendte jeg lidt til fra tiden, før jeg rejste til udlandet. I mellemtiden havde han oplevet en af de klassiske omvendelser, og der var derfor ikke noget i vejen med hans tro. Den side af hans væsen kender jeg som rimeligt ikke noget til. Men jeg anser det for givet, at adskillige anlæg i hans natur har fået en særdeles heldig drejning, der har gjort ham til en med rette meget afholdt præst.

Den første vanskelighed var naturligvis, at han ikke på forhånd kunde dansk. Han var velbegavet og lærte sproget ret hurtigt, men naturligvis kneb det noget med den tyske accent, indtil han blev mindet om sin ualmindelige evne til at kopiere andre folks tale. Den skulde han bare tage i anvendelse, når han skulde tale dansk. Det hjalp virkelig, men af større betydning for hans virksomhed har det naturligvis ikke været.

Meget værdifuldere for hans gerning var det, at han var uhyre ligetil. Netop i Brødremenigheden var præsten jo i og for sig ikke nogen særlig standsperson, hverken frommere eller finere end de brødre og søstre, han færdedes iblandt. I den henseende havde Hochstein de allerbedste forudsætninger. Højtidelighed havde han vist aldrig haft sans for. Det prægede nu hans forhold til dem, han omgikkes.

Min moder blev aldeles betaget af ham, da han en dag besøgte hende, mens hun var beskæftiget i køkkenet. Naturligvis vilde hun nøde ham ind i den pæne stue, men det vilde han aldeles ikke høre tale om. I stedet for satte han sig på trækassen i et hjørne af køkkenet, og så gik snakken om løst og fast, lige naturligt om de mest dagligdags og de mest ophøjede ting.

Hochstein var meget musikalsk og havde en pragtfuld basstemme, som der kunde være stærk brug for i kirkekoret. Var det ikke ham, der skulde lede gudstjenesten, var der naturligvis ikke noget problem. Så indtog han bare sin plads i kirkekoret. Men det blev mest benyttet ved særlige lejligheder, og da bestod hans hovedhverv i at lede forsamlingen som stedets præst. Det voldte ham imidlertid heller ingen vanskeligheder at bestride begge opgaver. Skulde koret synge, forlod han præstens plads, ilede gennem det store rum, sprang op ad trappen til balustraden og indtog sin plads som bassanger. Når sangen var til ende, kunde han så vandre tilbage. At der på den måde opstod et par pauser før og efter korsangen, forstyrrede hverken ham eller menigheden.

I det store og hele har Hochstein været en afholdt præst, selv om han næppe efterlod sig så dybe spor som Becker. Det hang måske sammen med, at Hochstein trods sit forholdsvis gode danske sprog ikke kunde fornægte sin tyskhed, der undertiden kunde minde lidt for meget om den prøjsiske kommandersergents tone, og det syntes sønderjyderne efter genforeningen mindre godt om.

Tysk nationalisme fandtes vist ikke hos Hochsteins efterfølger *Poul Fabricius* (1934-45), hvis moder var hollænderinde. Han varetog embedet i hele nazitiden. Da han var adskilligt yngre end jeg, kendte jeg ham ikke fra tidligere tid, men jeg har lært ham ret godt at kende ved hyppige besøg hos ham. Fabricius var et meget stilfærdigt menneske og virkede på mig som absolut tilforladelig. Men han savnede de naturlige anlæg, der havde gjort Hochstein populær. Hans danske sprog forblev ufuldkomment. Det vidste han selv og lod sig gerne rette. Jeg kan dårligt forestille mig ham siddende på trækassen i min moders køkken.

På den anden side var der noget hjertevindende ved ham. En af mine søstre havde haft nogen sorg af et af sine børn og havde talt med Fabricius derom. Da hun var færdig, tav han en stund. Så sagde han: »Da gilt's aber viel Liebe haben«. Det var vist den bedste trøst, hun kunde få.

Jeg har flere gange drøftet nazismen med ham og ved, at han så yderst skeptisk på den, hvad hans kone nok ikke gjorde. Om det nu var hendes indflydelse eller pres fra besættelsesmagten ved jeg ikke – han var jo tysk statsborger – i hvert fald havde han vist sig i tysk uniform. Det førte naturligvis til, at han efter krigens afslutning blev sat i koncentrationslejr. Nogen dom forelå der intet grundlag for, så han blev løsladt efter nogen tid, men naturligvis måtte han forlade Danmark.

Dermed var en periode i Christiansfelds historie endt. Forbindelsen med Brødremenighedens ledelse i Berthelsdorf havde efter genforeningen løsnet sig meget, men formelt bestod den dog stadig, og man havde vel også søgt at bevare så meget som muligt af den oprindelige herrnhutiske ånd. Nu var det kun et spørgsmål om tid, hvor længe denne historiske tilknytning kunde vare. I det ydre havde Christiansfelds to gamle gader endnu samme udseende, som de havde haft i hundrede år. De var nu fredet. En del af Brødremenighedens ejendommeligheder blev bibeholdt, men de var ikke længere et naturligt udtryk for en levende ånd, men virkede til dels som en kunstig turistattraktion. Enkelte mænd har gjort hæderlige forsøg på at redde den gamle arv, men Christiansfeld var uhjælpelig på vej fra det lille samfund med den store åndelige virkning til en almindelig dansk by og storkommune.

Brødremenighedens skole i Christiansfeld

Af Otto Grell

Allerede 2 år efter byens anlæggelse begyndte man at tænke på børnenes opdragelse. Den 4. januar 1775 indrettedes en drengeskole i en af Brødrehusets stuer, og den 15. februar samme år blev der oprettet en pigeskole i Enkehuset. På

den tid var det nemlig utænkeligt, at drenge og piger sad på samme skolebænk i en fælles stue.

På grund af den store byggeaktivitet steg antallet af skolesøgende børn hurtigt i de følgende år, så man allerede i 1784 byggede en stor pigeskole (det nuværende rådhus), og i 1788 fik også drengene deres egen bygning. Begge skoler fungerede nu som kostskoler. Der blev indmeldt børn fra Norge, Sverrig, England, Tyskland, Holland, Rusland samt endda fra Amerika. Det rygtedes nemlig hurtigt, at Christiansfeld skole var højt hævet over de almindelige skoler. Det ugentlige timetal var 41 med stort set de samme fag, som der undervises i i dag. Pædagogikken var meget fremskreden, idet forældre og elever i samråd kunne vælge frie fag udover de obligatoriske, det system, som 175 år senere blev indført i den danske skole som noget nyt. Om eftermiddagen var der så lektietime, hvor børnene forberedte sig til næste dags undervisning.

Når kirkeklokkerne om søndagen kimede til gudstjeneste, sad alle drengene på forreste bænk på brødresiden, og pigerne ligeså på søstresiden med deres lærere og lærerinder, som havde ansvar for ro og orden.

I december 1790 raser en mæslingeepidemi, og 74 børn er syge. 13 år efter opstår en ny, og nu bliver 150 angrebet, og 1 barn dør. I året 1814 præger krigen vor lille by, kosakkerne lejrer sig i byens gader med heste, køretøjer og proviant, så det blev begivenhedsrige dage for skolens ungdom.

Begge skolers 50-års jubilæum fejres den 24. sept 1825. Siden starten har skolen været besøgt af 790 elever fra udlandet og 198 fra by og omegn. Men i 1820'rne var elevtallet som helhed i tilbagegang.

I 1831 udbrød en ondartet kolera i hele Europa, så antallet af elever udefra dalede til 13, og skolerne truedes med lukning. Pastor Roentgen, som var begge skolers leder, gjorde i denne tid en vældig indsats, så der oprandt en ny blomstringstid. Da han forlod byen i 1851, var elevtallet atter steget til 90, og skolerne stod gældfrie.

Også kongehuset fattede interesse for disse »moderne« skoler. I 1831 inspicerer Frederik VI skolerne. Den 3. august 1843 besøger Christian VIII byen og selvfølgelig de landskendte skoler.

Den bevægede tid 1848-49 samt 1864 hæmmede elevtilgangen, men den rettede sig atter op efter krigene. General v. Manteuffel fra Slesvig inspicerer skolerne i året 1865.

Skolernes 100-års jubilæum festligholdes den 17. august 1875. 17. august er den dag, Brødremenighedernes børnekor har årsfest. De første år derefter er kostskoleelevernes antal ret konstant. Tallet 90 havde holdt sig ret stabilt, men nu daler antallet stærkt, samtidig med, at der sker betydelig nedgang af almindelige skolesøgende børn. Dette bevirker, at pensionen for begge skoler nedlægges i 1891, og begge skoler indordnes under en preussisk foreskreven skoleplan. Samtidig overtager Brødremenigheden i Christiansfeld skolerne, indtil da ejedes de af Unitetet i Herrnhut.

Nu indtræder et vendepunkt i Christiansfeld skoles historie. Kostskolernes tid er fortid, og de bliver almindelige folkeskoler, dog med valgfrie fag efter 13-års alderen, såsom engelsk og fransk. Der findes dog endnu enkelte kostskoleelever, som bor privat hos lærere eller familier i byen.

I året 1902 bygges der et gasværk i byen, og de fleste huse får nu moderne belysning til afløsning for de osende petroleumslamper. Skolerne og kirken var blandt de første, der kunne glæde sig over denne lettelse. Samtidig bedres skolens økonomi, idet byrådet i 1904 bevilger 30 mark om året for hvert bysbarn, der besøger skolen. Igen i 1908 opstod en mæslingeepidemi, som krævede adskillige dødsofre blandt børnene.

I februar 1913 beslutter ældsterådet, at drenge- og pigeskolen sluttes sammen i den nuværende drengeskolebygning. Hvad før var utænkeligt, bliver nu gennemført af økonomiske årsager. I ældste klasse bibeholdes dog adskillelsen.

Nu udbryder 1. verdenskrig i 1914. En del lærere indkaldes, og mange store elever må hjælpe hjemme ved landbruget. Skolens gymnastiksal bliver feltkøkken, skolegården appelplads, og sportspladsen bruges til eksercits.

Alt dette bevirker, at afbrydelser i undervisningen ikke kan undgås. Klasser må sammenlægges på grund af lærermangel, og børnene må ofte ud at samle papir og brændenælder til fremstilling af tøj. Krigsårene var en ulyksalig tid for børnene. I begyndelsen af 1919 blev det anset for sandsynligt, at Sønderjylland igen ville blive dansk, derfor forhandledes allerede i april samme år med Brødremenigheden om en omdannelse til dansk realskole. Medio febr det følgende år lukkes den tyske skole efter 197 års bestående, og den 4. marts 1920 åbnes skolen som dansk realskole med skolebestyrer Alfred Jørgensen som leder.

Der pålægges den unge privatskolemand et stort arbejde og ansvar med at omdanne skolen til privat dansk realskole. Det lykkedes over forventning. 1923 tager 1. hold mellemskoleeksamen. 1924 får skolen eksamensret som dansk realskole.

I indledningen til skolens første program står: »Realskolen i Christiansfeld er oprettet af Brødremenigheden med støtte af egnens befolkning som en kristen, dansk skole.«

Det første skoleråd bestod af pastor *Renkewitz*, forstander *E Grell*, urmager *Ebbesen*, gårdejer *Jens Poulsen*, Favstrup, og *P K Petersen*, Sillerup.

Ved åbningen i 1920 var der 126 elever fordelt på 6 klasser. At det var en vanskelig start, lader sig ikke bestride. Bygningen var meget forsømt, og eleverne måtte først vænne sig til det ny, undervisningen i det danske sprog. Børn tilpasser sig hurtigt nye forhold, og det skete også her. Om sommeren tog klasserne skiftevis på lejrskole ved Lillebælt. Fysikundervisningen moderniseredes, og frivillige fag som latin, fransk og

esperanto indføres.

2. Verdenskrig skabte store vanskeligheder for skolearbejdet. Bygningen blev en tid beslaglagt af værnemagten, så undervisningen måtte lægges ud i byen.

I 1954 indvalgtes Alfred Jørgensen i folketinget, og en lærer konstitueredes som leder. Allerede året efter overtager Alfred Jørgensens svigersøn Aage Muurholm, der kommer hjem fra Sydslesvig, ledelsen af skolen. Nu ombygges og moderniseres skolen efter de stadigt stigende krav med den nye skolelov.

I 1958 dør Alfred Jørgensen, og Aage Muurholm køber skolen med eksamensret. Skolen føres videre i den gode privatskoles ånd.

Fra 1960 - 70 sker etapevise udvidelser. Der bygges skolekøkken, fysiksal samt 2 klasseværelser og bibliotek. Der oprettes 8., 9. og 10. klasse.

Ved kommunesammenlægningen i 1970 køber kommunen skolen, og den fungerer nu som kommunal realskole. Skolens ledelse og lærerstab forbliver uændret.

Før kommunesammenlægningen blev en realitet den 1. april 1970, var der forskellige planer om skolens fremtid. Der var flere ønsker om, at skolen måtte forblive en privat realskole. Da det beløb, som Christiansfeld kommune indtil nu betalte årligt for skolesøgende børn, herefter ville bortfalde, ville skolens økonomi komme i alvorlig fare. Derfor måtte denne plan bortfalde. Så opstod tanken om atter at oprette en kostskole, men da det hidtidige bestyrerpar, som ikke hører til de yngste mere, fik overdraget ledelsen af den kommunale skole, skrinlagdes også denne plan, og skolen gik over i kommunens eje.

Elevtallet var i stadig stigning, og der blev pladsmangel i den gamle, ærværdige bygning. I 1973 bygges en helt ny fløj med 3 klasseværelser, heldigt indpasset af arkitekten i umiddelbar nærhed af skolen. Samme år indrettes i det tidligere motel nord for byen en privat Kost- og Realskole. For at undgå de mange opståede misforståelser skolerne imellem foreslår lærerstaben at give den gamle skole navnet Comeniusskolen. I mange Brødremenighedsbyer findes skoler med navn efter Comenius, biskop i Brødrekirken og grundlægger af hele den nyere pædagogik. Desværre er det indtil nu ikke lykkedes at navngive skolen. Imidlertid er førnævnte kostskole også flyttet et andet sted hen.

Nu har kommunen for at skaffe yderligere plads købt ejendommen vest for skolen. Den skal tages i brug ved det nye skoleårs i begyndelsen i 1977. Efter en større indvendig omgruppering er der skabt 4 hypermoderne klasseværelser samt toiletter m.m.

Jeg synes, det er en god ting, at den 200-årige skole kan forblive og virke i byens midte.

Minder fra skolen 1911-1915

Af Otto Grell

Der er et gammelt ordsprog som siger: »Tiderne forandrer sig, og vi forandrer os med dem«. Dette må jeg sande, når jeg som 72-årig tænker tilbage på min skolegang i Christiansfeld for godt 60 år siden. Mødte vi en lærer eller lærerinde på gaden, også på det modsatte fortov, så kniksede pigerne, og vi drenge bukkede med kasketten i hånden. Det var ikke noget nedværdigende, men ansås som almindelig høflighed. At lærerne tiltaltes med »De« var også en selvfølge. Dette betød dog ikke, at vi anså vore foresatte som overnaturlige væsener, tværtimod var forholdet lærer-elev det bedst tænkelige.

Der var tre indgange til skolen, som måtte benyttes, en fra Nørregade og to fra Lindegade. I Lindegade var hovedindgangen, desuden kunne man gå gennem porten mellem kirken og skolen. Der, hvor nu hoveddøren findes fra gården, førte en indvendig bred vinkeltrappe op til 1. sal. Forneden og på afsatsen var der døre til toiletterne, som var anbragt i en smal bygning ud i gården. Fra Nørregade, hvor den store tobakslade stod, førte et lavt bræddeskur, som benyttedes til brændsel, henimod toiletterne, kun adskilt ved en smal smøge, så hele den nuværende skolegård var delt i to. En beholder til affald fandtes selvfølgelig også i skolegården, og den stod næsten altid åben. Da der også dengang fandtes børn, som ikke spiste deres medbragte mellemmad helt op, så røg resten i kummen til stor glæde for de der huserende rottefamilier. Både frikvarter og eftermiddagstimer var selvsagt et oplagt mødested for raske drenge; der var virkelig noget at gå i krig med.

Så udbrød krigen 1914-18, og det varede ikke længe, før der blev rejst en træbarak i gården mod kirken. Barakken tjente til feltkøkken for alle soldater, som var indkvarteret på egnen. Dermed blev vores skolegård reduceret til det halve. Skiltet »Zutritt verboten« blev anbragt, så ingen kunne overse det. Men også krigen fik ende. Jeg husker endnu den 11.11. kl. 11 i 1918, da kom der en deling soldater marcherende taktfast henimod feltkøkkenet. De bar hverken gevær eller livrem, kobbel, som det hed, men et stort rødt skærf skråt over skulderen, og efterhånden, som soldaterne arriverede for at hente deres ration kålroesuppe, fik de skåret kokarderne af deres felthuer. ligesom patroner og bajonetter blev afleveret. Der sås mange, der omfavnede hinanden af glæde, og snart lød sangen: »In der Heimat, in der Heimat, da gibt's ein Wiedersehn«. De fleste var nemlig familiefædre og lede og kede af krigen.

Men tilbage til skolen. Timeplanen var også dengang meget varierende. Hveranden onsdag fra kl. 11-12 stod der missionstime på programmet. Denne afholdtes i kirkens lille sal, hvortil der var indgang fra den før omtalte portgennemgang, den benyttedes altid ved disse fællestimer.

Det var en tidligere eller en på orlov værende missionær, som fortalte fra sin gerning. Der var foredrag om Alaska, Grønland, Tanzania eller Surisname. Særlig spændende var det altid, når vi hørte om Grønland og Alaska, hvor alt samkvem foregik med hundeslæde. Samtidig medbragte missionærerne altid håndlavede smykker, brugsgenstande og jagtvåben, som vi beundrede. Mange af disse ting kan i dag ses på missionsmuseet.

Foruden de obligatoriske fag tysk, regning, verdenshistorie og religion havde geografien også en fremtrædende plads, idet der altid samtidig med gennemgang af de forskellige lande og verdensdele orienteredes om plante- og dyrelivet, som jo er så afvekslingsrigt på vores klode. »Heimatkunde« – hjemstavnslære gaves også af og til. Var der fint vejr, vandredes klassevis ud i naturen. Yndede steder var Smedeholm, Kohaveskoven med vandværket eller over Langebro til Hvinderuphøjen med den smukke udsigt over byen. Fugle, insekter, blomster og planter blev betragtet og navngivet, og de forskellige jordbundsforhold undersøgtes og sammenlignedes.

Også gymnastik og idræt dyrkedes dengang. Om vinteren brugtes gymnastiksalen, men så snart foråret meldte sig, foregik al idræt i det fri til langt hen på efteråret. »Stadion«, som vi benyttede, var en lille »Turnplatz«, som lå ved Tværvejs sydlige ende. I det ene hjørne stod et lille skur, hvor redskaberne opbevaredes, såsom buk, barre, ræk samt madrasser. Fod- og håndbold spilledes ikke, det var »anlægget« alt for lille til.

Efter sigende var Christiansfeld byråd og Tyrstrup sogneråd ikke altid lige samarbejdsvillige og ofte uenige. Det udartede dog ikke til slagsmål. Værre var det med os drenge, feldere contra tyrstrupere. Vi drillede hinanden, hvor og når vi kunne komme af sted med det. Det værste slag udkæmpedes ved banegårdens remise, som lå, hvor V. Schmidt har kontor i dag. Tyrstruperne var kommet ind på vores enemærker, så smides ud skulle de. Det lykkedes ikke, vi måtte trække os tilbage, helt op til skolen under gensidig hylen og skrigen. Det hørte Schuldirektor, som stod i vinduet, rygende på sin lange pibe. En, to, tre, var han nede på gaden og fik skilt de kæmpende parter, så vi slukøret gik hver til sit.

Apropos Schuldirektor, hans navn var Alexander von Dewitz. Han var en mand med store beføjelser og respekteret af alle. »Ordnung muss sein« var hans valgsprog. Det fik Amandus, Gottfried og undertegnede at føle den 27. januar. Det var kejser Wilhelms fødselsdag. Under festtalen, som holdtes af Direktor, opdagede han, at vi tre ikke hørte efter, men underholdt hinanden med småtegninger. Da festen var slut, blev vi kaldt op på kontoret, hvor vi fik en lang formaningstale om majestætsfornærmelse, og hvad ved jeg. Men ikke nok med det, nu blev vi stillet op i række, og i foroverbøjet stilling fik hver 5 slag af et spanskrør på den dertil indrettede del af legemet. Så fik vi lov at forsvinde med formaning om, der næste år ville vanke 10 slag, hvis det gentog sig, at vi ikke hørte efter. Ingen lærer måtte tugte med stok, det var forbeholdt chefen alene, og det var sjælden, nogen fik den at føle, men ske, det kunne det altså.

Vores gymnastiklærer var selv en dygtig gymnast og blandt meget andet ferm til at løbe på skøjter. En vinter med en lang frostperiode tilbød han at undervise i skøjteløb om eftermiddagen. Mange tog glad imod tilbuddet, og undervisningen foregik på svanedammen i Smedeholm. I midten var der dengang som nu en kilde, som af gode grunde ikke kan fryse til. Raske drenge skal selvfølgelig så tæt til kanten som muligt, og plump, så brast isen, og 4 af os dumpede i til bæltestedet. Tøjet var stivfrosset på os, før vi nåede hjem.

Vi havde skam også en årlig udflugt, hverken til Bornholm, Harzen eller Tyrol, men til Gravenshoved, hvor der dengang var traktørsted. Hotel, Tyrstrupgård og andre landmænd stillede gratis køretøjer til rådighed, og vi havde det dejligt ved strand og vand med hjemmelavede mellemmader samt købte røde eller gule sodavand.

Ja, der er løbet meget vand til havs siden begyndelsen af 1900-tallet, og mange børn har slidt på gulvene i vores 200 år gamle skole. Lokumskuret er forlængst fjernet, tobaksladen og de høje lindetræer har måttet give plads for skolekøkken og klasseværelser. De to enetagers ærværdige huse, som smøger sig op ad skolens vestgavl, er medinddraget, en ny fløj med 3 klasser er kun få år gammel, og nu til efteråret tages en udvendig historisk og indvendig hypermoderne bygning i brug. Jo, tiderne forandrer sig.

Brødremenighedens blæserkor

Af Otto Grell

Desværre findes der ikke mange optegnelser fra blæserkoret i Christiansfeld, men sikkert er, at det første gang spillede ved Søstrehusets rejsegilde i september 1776. Ikke mange tænker på, at der dengang kun fandtes trækbasuner. De nu så godt kendte ventilinstrumenter kom først frem omkring år 1850.

Helt indtil 1962 bestod blæserkoret udelukkende af brødre. Det var utænkeligt, at søstre blev optaget i et så udpræget mandskor. En af årsagerne var vel, at blæserne altid mødte i mørkt tøj med høj hat, når de spillede til menighedens fester samt begravelser.

Hvem der har været korledere indtil århundredskiftet, vides ikke, men sandsynligvis var det organisterne, således organist og lærer Hermann Schmidt, fader til vor mangeårige organist, søster Erika Schmidt. Han faldt i første verdenskrig, fra hans ledertid findes der et fotografi på museet. Slagter Martens, som i sine unge dage var militærmusiker, overtog nu ledelsen, og hos

ham lærte jeg at håndtere et flygelhorn. I 1921 fik vi atter en organist, som overtog ledelsen, indtil han flyttede i 1931. Samme organist har komponeret flere korstykker for kirkekoret.

Fabrikant H. Gruschwitz, som var ud af en meget musikalsk familie, opfordredes nu til at overtage embedet, og i hans tid opstod brandværnsorkestret med ham som dirigent, det virkede til stor glæde for hele egnen ved mange lejligheder. 1934-39 var det bagermester Schmolke, der stod for ledelsen, han var allerede før første verdenskrig medlem af et basunkor, som Tyrstrup KFUM havde oprettet. Da min bror, som var regnskabsfører fra min fars død i 1937, lærte nogle unge at spille, blev han korets leder, indtil han flyttede fra byen i 1942. Nu overtog bager Schmolke endnu en periode fra 1942-47. Efter at H. Grell havde etableret sig som bygmester her i byen, overtog han atter ledelsen og blev dirigent for brandværnsorkestret.

På grund af sygdom overlod han hvervet til mig i 1960, men brandværnsorkestret nedlagdes på grund af manglende tilgang. I min periode havde jeg den store glæde, at Brødremenighedernes korsammenslutning, som består af 8 kor, nemlig Bad Boll, Königsfeld, Neuwied, Berlin, Neugnadenfeld, Zeist, Haarlem og Christiansfeld, henlagde den hvert andet år stedfindende fælles blæserfest her til os, og det i 200-året for Christiansfelds anlæggelse i 1973. Der kom 150 blæsere, og festen afvikledes i pinsedagene. Også ved dronningemodtagelsen den 13. august var vi stærkt engageret. Ved vor årlige hyggeaften, som altid afholdes i februar måned, meddelte jeg i 1974, at jeg agtede at træde tilbage på grund af alder. Efter enstemmig anmodning overtog Knud Elmo Knudsen ledelsen den 15. september samme år. Hermed blev blæserkorets beståen sikret for nogle år frem i tiden.

I over 200 år har blæserkoret nu medvirket uafbrudt ved Brødremenighedens fester, hvor også det store kirkekor bidrager med smukke korstykker. Juleaften opføres et fælles værk: »Morgenstjerne, som så blid«. Også omegnens kirkelige foreninger sender bud efter blæserkoret, og Stepping menigheds sommerfest er vel nok den, som oftest besøges. I Stepping stod jo Brødremenighedens vugge. Det skal være mit håb og ønske, at basunernes lovsangstoner må lyde fra Christiansfeld langt ud i fremtiden til Guds ære og pris.

Fra ældsterådsprotokollen 1887-1977

Af Otto Grell

Æ: Ältesten-Conferenz, fra 1896 Ältestenrat, fra 1920 ældsteråd
br: broder, sr: søster.

1887: 20. jan vælger byens borgere enstemmigt br Merian til borgmester. Samtidig udnævnes han til standesbeamter og personregisterfører. Kærlighedsmåltidet, der hidtil afholdtes juleaften, opgives a h t de mange saltjenere og tjenerinder, som skal medvirke.

1888: Efter befaling holdes en sørgegudstjeneste i anledning af kejser Wilhelms død 9. marts. Ved et møde i maj drøftes det foregående års store underskud i regnskabet; Spielwerg & Co's tobaksfabrik bærer hovedskylden, hvorfor nedlæggelse eller forpagtning foreslås. Da privatforretninger stadig holder åbent om søndagen, skal Spielwerg & Co igen åbne 2 timer efter formiddagsgudstjenesten.

1889/1890: Sognepræsterne i Løgumkloster og Nørreløgum forbyder i et brev Brødremenigheden at drive missionsvirksomhed i deres sogne. Begrundelsen er, at det forstyrrer det åndelige liv, når egnen hjemsøges af forskelligartede sendebud. Æ samler derfor de 5 diasporaarbejdere. Det meddeles dem, at Brødremenigheden iflg kirkekonsistoriet i Slesvig har ret til at afholde møder overalt, men det henstilles nu at undlade besøg i de sogne, hvor præsterne ikke ønsker det. Ønskede husbesøg skal dog stadig foretages.

1891/1892: 2. juni 1892 modtages den nykaldede præst, br Alfred Schmitt. Br Bau antages som leder af Spielwerg & Co. A h t de forretningdrivende flyttes nadveren fra lørdag til søndag aften. Da tobaksfabrikken stadig giver stort underskud, overvejes salg el forpagtning. De dansksindede medlemmer af Æ modsætter sig dette, da de mener, der kommer bedre politiske tider, som også vil gavne erhvervene.

1894: 1. febr overtager br Erbe organistembedet efter br Hellstrøm. Br Johansen, missionsskolen i Niesky, kaldes til diasporaarbejder i Nordslesvig. Br Brodersen skal overtage Østjylland og Fyn. Missionsfesten fejres søndag til mandag 25.-26. juni. I kollekt indkom 1173,72 M. 7. okt afholdtes en tysk missionsfest.

1896: Gæstgivergården skal have en ny leder. I den anledning vedtages det at bortforpagte det meste af hotellets agerland. Mellem konsistoriet i Slesvig og byrådet i Christiansfeld aftales en nyordning i samråd med Tyrstrupræsten: Borgere, som ikke er tilmeldt Brødremenigheden, hører fra 1. juni under Tyrstrup kirkesogn. Det står Brødremenighedens præst frit at konfirmere børn, som besøger Brødremenighedens skole. Gæster, som ønsker at deltage i Brødremenighedens nadver, behøver ikke mere at spørge sognepræsten om tilladelse. Præsten Alfred Schmitt overtager fra 1. nov et embede i Niesky. 10. nov. mødes den nye præst br Reinhold Becker, som kommer fra Kleinwelka, for første gang med Æ. Da han interesserer sig meget for arkivet, som er i stor uorden, anmoder han om midler for at få det registreret.

1897: I dec flyttes Æs møder fra den lille kirkesal til Brødrehuset. Brødremenigheden har solgt jord til en banegård; den protesterer nu mod opførelsen af en sal til fester med dans, men forgæves.

1899: Ved generalsynoden vil Æ anmode om, at synoden drager omsorg for, at missionsarbejdet i Grønland forbliver i Brødremenighedens hænder. To store kakkelovne købes til kirken. Zinzendorfs 200-års fødselsdag fejres på festlig vis i 2 dage.

1901: Den lille kirkesal udvides med ca 2 meter. Samtidig fjernes 4 jernsøjler, som bærer orglet.

1904: Kirken tilsluttes et acetylengasværk, bygget 1902.

1905: Sparekassen skænker to sølvskåle til brug ved nadvergudstjenesten. Indtil da brugtes flettede kurve. Organisten br Erbe afløses af br Hickel. Forstander br Merian afløses af br Emil Grell.

1906: Tre store lysekroner til gasbelysning ophænges i kirken.

1907: I juli bygger Brødremenigheden museet. I stueetagen placeres byens brandsprøjter, 1. sal museumslokaler, 2. sal klasser til Teknisk skole. Frøken Ferslev, København, skænker menigheden en ny kir-

kestol. Tegningen dertil har hun selv udført.

1908: For at skabe mere liv i Nordslesvigsk Missionsforening udfærdiges i jan nye regler for arbejdet. Br Høy antages som sekretær.

1909: I nov anmodes br Høy om at overtage præstegerningen for den dansktalende del af menigheden. Bibel- og Traktatselskabet betaler DM 100 årligt, hvis br Høy oversætter Løsensbogen rettidigt.

1911: I jan oprettes i Hamborg en menighed, der foreløbig skal betragtes som en filialmenighed af Christiansfeld. 20. juli forlader pastor Becker byen for at rejse til Herrnhut. Præsteembedet overtages af br Breutel, skolens hidtidige leder, der afløses af br Alexander von Dewitz fra Niesky.

1912: 29. okt forlader pastor Breutels byen, og 1. nov. indtræffer det nye præstepar Renkewitz fra Gnadenfeld.

1913: besluttes det at sammenlægge pige- og drengeskolen. Drengeskolen skal fremtidig huse både piger og drenge.

1914: Den nye diasporaarbejder Jakob Lund optages i menigheden den 20. dec.

1915: Menigheden anmodes om at aflevere 28 kobbervaskekedler plus messingting. Dette afslås i okt for at afvente tvangsaflevering.

1916: I jan kræver militæret, at kirken beslaglægges for indkvartering. Æ tilbyder i stedet korhusenes sale. 29. juli anmoder et militærorkester om tilladelse til ugentlige koncerter i hotellets have. For ikke at give anstød i byens og omegnens befolkning gives ikke tilladelse.

1917: I foråret gives tilladelse til indendørs koncerter i hotelsalen, nærmest beregnet for soldaterne. 26. juni kræver regeringen, at den store kirkeklokke afleveres.

1918: Allerede i dec opstår planer om overgang af skolen til en dansk mellemskole.

1919: På et menighedsmøde i marts fremlægges disse tanker. Derefter samles de tyske medlemmer til et internt møde om denne sag. Æ finder det forkasteligt, at medlemmerne på denne måde opdeles i to lejre. P gr a kritik fra Indre Missions kredse i Danmark, som støtter Brødremenighedens arbejde, drøftes det indgående at nedlægge vinstuen i Brødrehuset og at omdanne hotellet til Missionshotel. Da den afleverede kirkeklokke endnu ligger i Hamborg, enes man om at købe den tilbage, så den igen får sin plads i aug 1919. 1. okt får br Jakob Lund bopæl i byen for at overtage de danske gudstjenester. Efter krigens afslutning kom Unitetsdirektionen i meget vanskelige økonomiske forhold. Den ejede flere af Christiansfelds forretninger samt korhusene og Tyrstrupgård, men pressede nu på for at få en eller flere virksomheder solgt. Æ protesterede hver gang kraftigt. Det lykkedes også at beholde virksomhederne, men i 1919 solgtes Tyrstrupgård.

1920: I jan anmoder et dansksindet ældsterådsmedlem de tyske menighedsmedlemmer om at blive i byen for at bevise, at Brødremenigheden er et internationalt kirkesamfund. Samtidig vedtages, at der indføres dansk gudstjeneste skiftevis med tysk. 6. febr ansættes br Jakob Lund som andenpræst til de danske gudstjenester og en børnegudstjeneste hveranden onsdag formiddag. Ved menighedsfesterne afholdes både tysk og dansk gudstjeneste. Religionsundervisningen i skolens højere klasser overtages også af br Lund. 10. juli fandt kongens indtog sted. På opfordring gik ruten forbi Søstrehuset og kirken, hvor ældsterådet havde taget opstilling foran den smukt pyntede facade med faner og grønt. Kongen hilste på hvert medlem med håndtryk. 22. okt vedtages, at den tyske indskrift på gudsagerens portal fornyes med dansk tekst: »Det såes i forkrænkelighed og oprejses i uforkrænkelighed«. Fællesmindet på gudsageren for 13 faldne soldater i 1848, som tyskerne krævede fjernet i 1864, bliver igen opsat på sin oprindelige plads.

1922: 24. marts vedtages, at der rejses en mindesten på gudsageren for de 8 faldne medlemmer. Prisen, 400 kr, søges betalt ved frivillige gaver i menigheden. Blå Kors anmoder Brødremenigheden om at gøre hotellet alkoholfrit. Æ afviser andragendet. 30. juni besluttes efter anmodning fra unitetsdirektionen at købe Søstrehuset med tilhørende arealer for en pris af 60.000 kr.

1923: 12. marts meddeler direktionen, at det tyske og danske præsteembede fremtidig skal bestrides af én person, og at man har kaldet H. Hochstein, som er præst i Polen, til at overtage embedet. Br Hochstein tager 1 år til København for at lære dansk. Br Renkewitz bliver fra påske at regne pensioneret. Medens br Hochstein opholder sig i København, passes embedet af br J Lund. Den tyske tekst på tavlen ved byens første hus udskiftes med dansk tekst. 12. og 13. aug fejredes 150-års jubilæet. Officielle indbudte var minister Appel, stiftsprovst Hjortkær, stiftamtmand Haarløv, politimester Rendal og dommer Nordlien. Desuden byrådet, egnens præster og forhenværende menighedspræster.

1924: 25. juli overtager br Hochstein præsteembedet, og der tages afsked med br J Lund. Den første danske konfirmation fastlægges til 2. søndag i advent. Æs mødelokale skal fra 1. april 1925 udlejes til byrådet, som vil benytte det til kontor. Fremtidige ældsterådsmøder afholdes i et værelse i kirkens nordfløj.

1925: Brødremenighedens sæbefabrik, som ejedes af direktionen i Herrnhut, blev for nogle år siden solgt til et alkalitselskab. Da br H Gruschwitz er interesseret i at oprette en sæbefabrik, får han ved Æs hjælp mulighed for at erhverve ejendommen, og den nye fabrik får navnet »Brødremenighedens Sæbefabrik«.

1928: 15. marts overtager br N Sørensen hotellet, der for fremtiden skal drives som missionshotel uden stærke drikke. Der har været mange lange forhandlinger for og imod. Medvirkende hertil var mange opfordringer fra missionsvennernes side.

1929 oprettes en forening for Brødremenighedens selvstændige forretningsdrivende og håndværkere. Den anbefaler, at hotellet sælges p gr a stort underskud.

1930: Æ afviser denne tanke og bortforpagter hotellet fra 1. jan til hr Wedin, København. I marts køber Brødremenigheden hjørnebageriet af Unitetet i Herrnhut for at undgå, at det kommer på fremmede hænder med fare for, at der indrettes en café. Hotellets rejsestald nedrives til parkering. Det besluttes at bygge en landejendom til 16 ha ved Allervejen. Br Otto Grell skal drive den i forpagtning. Brødrehusets slagteri købes af Unitetet i Herrnhut.

1933: 1. juli ansættes den nuværende organist Erika Schmidt.

1934: 13. juni 1934 døde præsten br H Hochstein i Hamborg. I stedet kalder Unitetsdirektionen br Paul Fabricius, der kommer til byen 18. okt.

1936: I okt skænker borgmester Kaper, København, Thorvaldsens Christusfigur i kongeligt porcelæn, den anbringes på buen over liturgibordet.

1937 indrettes i foråret den tomme korsal i Enkehuset til vandrerhjem. Efter 32 år som forstander for menigheden døde br Emil Grell pludselig 25. april. 1. juli antages hans søn, br Herbert Grell, som regnskabsfører. Ved ældsterådsvalget 24. nov 1937 valgtes br Otto Grell ind i Æ.

1938 køber menigheden huset Lindegade 2. Hotellets facade rykkes 2 meter tilbage ved hovedvejen, samtidig skæres hjørnet mod Lindegade af, så det bliver skråt. Det er en gadeudvidelse, der kræver ombygningen. Samtidig sker der større indvendig mo-

dernisering. Nørregade 5 købes af læge Gabe. Lindegade 5 købes af skomager Joh Nielsen. Der oprettes en håndværkerfond, hvis midler skal støtte videreuddannelse af lærlinge, svende eller mestre for at gavne menighedens erhverv.

1939: 17. marts genåbnes hotellet med en ny forpagter, nemlig overtjener S Stricker, som får spiritusbevilling.

1940 antages pastor Jørgen Nicolaisen, Gauerslund, som sekretær for BDM, efter at br Høy er blevet pensioneret. Br Høy var andenpræst fra 1910 til 1920, hvor han forrettede gudstjenester i det danske sprog. Derefter blev han BDM-sekretær.

1942: 1. juli antages søster Mathilde Øster som regnskabsfører, efter at br H Grell har opsagt sin stilling. Samtidig bliver br Nicolaisen medlem af Æ på embeds vegne.

1943: 15. marts får br Fabricius meddelelse om, at han kan indkaldes til militærtjeneste, da han er tysk statsborger. Arkivets vigtigste akter nedlægges i låste trækasser, som kan flyttes ved evt luftalarm. Br Fabricius beordres til at deltage i et uddannelseskursus torsdag aften og søndag formiddag i flere uger. Det er meget generende for vore gudstjenester. Beslaglæggelsen af den lille kirkesal hæves, og militæret flyttes til Ungdomsherberget, som indrettes på Favervrågård. 25. aug indkaldes br Fabricius til militærtjeneste, men får udsættelse dagen før indkaldelsen.

1944: 26. juni kommer indkaldelsen af br Fabricius. Br. Nicolaisen overtager præstegerningen. Kort før jul fritages Fabricius for militærtjeneste og genoptager embedet. Da der er ca 6.000 flygtninge her på egnen, anmodes han om at tage sig af dem i kirkelig henseende.

1945: 6. maj 1945 afholdes en takkegudstjeneste i anledning af krigens slutning. Den én gang om måneden afholdte tyske gudstjeneste ophører nu. 7. maj interneres br Fabricius sammen med 2 andre brødre. Dagen derefter offentliggøres en artikel i »Dannevirke«, som på hadefuld måde nedværdiger menigheden. Denne artikel kritiseres og modbevises af søster Øster samt en fremtrædende personlighed fra Haderslev. 26. maj afslører borgmesteren en mindetavle over præsten Niels Johs Holm. Br Nicolaisen taler om Holm, og der nedlægges en krans på hans grav. 18. maj er sidste ældsterådsmøde, som foregår på tysk med tysk protokol. For hvert kvartal sendtes protokolafskriften til Herrnhut. 19. maj frigives br Fabricius og erklæres for ikke-skyldig, dog fratages han retten til at udøve præstegerningen.

1946: 1. febr kaldes br Fabricius som præst og leder af Hjemmet Emmaus i Niesky. Br Sigurd Nielsen ordineres den 4. aug og ansættes som præst foreløbig for 1 år.

1947: 1. maj kaldes den hjemvendte missionær br Jens Hansen til præst for menigheden.

1949: På grund af sygdom fratræder sr M Øster som regnskabsfører 1. juni. 1. juli antages br Carl Hansen til embedet, og br Otto Grell vælges til forstander.

1950: I maj er arbejdet færdigt med fornyelsen af brønden på kirkepladsen efter tegning af br Herbert Grell. Nu står den igen i original stil. 15. maj dør sr Øster efter længere tids svær sygdom.

1951: 19. jan 1951 vedtages, at medlemmer, som ønsker også at blive medlem af Folkekirken, kan få menighedsbidraget halveret. 6. sept frigives og overføres til Brødremenigheden i Christiansfeld følgende ejendomme, som blev konfiskeret efter krigen, da de ejedes af Unitetet i Herrnhut: Brødrehuset, Spielwergkomplekset, Enkehuset med tilhørende have.

1952: Det i 1946 oprettede clearingkontor i Svejts for menighederne Svejts, Holland, Sverige og Danmark, også kaldet Randverband, havde til opgave at forvalte økonomiske sager, såsom præstelønninger, aldersrenter, pensioner m.m. Ved en beslutning vedtages, at Christiansfeld selv kan bestemme sine økonomiske forhold. Der gives br Otto Grell fuldmagt til at tegne for Æ ved salgs- og købsforhandlinger.

1953 indrettes et alderdomshjem i Søstrehusets vestfløj plus venstre side af hovedbygningen. Hjemmet indvies 4. juni med plads til 19 beboere. Samme år moderniseres Enkehuset til 6 moderne lejligheder.

1956: 1. okt. 1956 køber skolebestyrer Jørgensen Brødremenighedens Realskole. Carlsbergfondet har bevilget 5.400 kr til restaurering af Søstrehusets orgel. Genindvielsen fandt sted 11. okt.

1960: Missionssekretær br Nicolaisen har fået et præsteembede i Rønne, som han overtager 1. juni 1960. Br Elmo Knudsen bliver hans efterfølger. 14. maj døde br F C Høy og begravedes 18. maj.

1962: 30. juli 1962 var der afskedsfest for br Jens Hansen, idet han har modtaget et tilbud om et præsteembede i Canada. Ældsterådet anmoder nu br E Knudsen om at overtage embedet midlertidig. 1. dec sælges museumsbygningen til skotøjsfabrikant Lundi.

1963: Æ anmoder missionær Peter Ibsen om at overtage præstegeringen fra 1. maj. Dog ønsker man, at br E Knudsen forbliver som formand for Æ. Ved synodalvalget 24. april vælges O Grell til synoden som afløser for br Jens Hansen. På anmodning af BDMs bestyrelse 30. sept fratræder br P Ibsen for at overtage ledelsen af den stilleliggende bibelskole på missionsmarken. Nu tilbydes missionær Daniel Dirksen i København præstegerningen, og han modtager tilbuddet fra 1. dec 1963 at regne. Samtidig overtager han formandsposten i Æ.

1964: 18. febr sælger Brødremenigheden det første samlede areal øst for gudsageren til kommunen, da man ikke ønsker at stå i vejen for byens udvikling. 22. juni køber et nystartet fjernvarmeselskab en grund til centralen. Brødremenighedens huse tilsluttes.

1965: 1. nov begyndes ombygningen af byens første hus. Det indrettes til børnehave.

1966: Ved byrådsvalget 8. marts vælges br Otto Grell for en 4-årig periode på Brødremenighedens liste. Der installeres fjernvarme i kirken i løbet af sommeren. 19. juni indvies det nye brandværnsmuseum i Enkehuset.

1968: Søndag 29. sept afholdes en jubilæumsgudstjeneste. Det var BDMs 125-årige beståen, der fejredes.

1970: Pastor Dirksen sender Æ sin opsigelse. Den anerkendes med gyldighed fra 15. maj. Br Knudsen overtager embedet indtil videre og samtidig formandsposten i Æ. 1. maj køber byrådet Nørregade 12 (den gamle pigeskole). For at forme barnedåb som en slags familiegudstjeneste afholdes fremtidige barnedåb i forbindelse med søndagsgudstjeneste. Æ har i samråd med direktionen i Bad Boll udarbejdet selvstændige statutter for Christiansfeld Brødremenighed. Disse godkendes af synoden i Bad Boll 28. okt – 4. nov. Det særlige bygningssyn har på opfordring opmålt kirken og leveret tegninger og prisberegning for udgifterne. De anslås til 1.520.000 kr.

1971: 1. nov tiltræder missionær Harry Jørgensen som missionssekretær for BDM. 15.-16. nov afholdes det første samarbejdsmøde de nordiske lande imellem, »Brødremenighedens skandinaviske konference«.

1972: 21. marts 1972 gives skriftlig meddelelse om tilsagn af 1.270.000 kr. til kirkens restaurering. Arbejdet agtes påbegyndt, når skoleferien starter. 15. aug køber Brødremenigheden huset på hjørnet af Museumsgade og Kongensgade af Dansk Shell for 100.000 kr. BDM har foretaget en vedtægtsændring i sine love, nu vælger Æ et medlem af dets midte i stedet for den

selvskrevne formand. Æ vælger enstemmigt br Knudsen som bestyrelsesmedlem.

1973: Alderdomshjemmet i Søstrehuset ophører fra 1. aug. 1. okt overtager 3 missionsselskaber lokalerne. 25 officielt indbudte gæster fra mange menigheder deltog 13. aug i jubilæet. I festgudstjenesten deltog dronningen og prins Henrik. De månedlige nadvergudstjenester skal forsøgsvis afholdes i forbindelse med gudstjenester, undtagen skærtorsdag, 13. aug og 13. nov, hvor kl 19 bibeholdes.

1974: 6. april indviedes Kunst- og Museumsforeningens nyistandsatte lokaler i Enkehusets vestfløj. 24. april anmoder br Knudsen Æ om at tænke på en efterfølger til præsteembedet. Et enigt Æ henvender sig herom til missionssekretær ved Ethiopermissionen, br Helge Rønnow, der tager imod tilbudet. Årsskiftet anses for et passende tidspunkt for overtagelse af embedet. 1. nov opsiger S Stricker sin forpagtning af hotellet pr 1. jan 1975. Hosiannagudstjenesten bliver en direkte radioudsendelse.

1975: Fra 1. jan gives børn adgang til nadvergudstjenesterne. 3. sept sælger menigheden »Sprøjtehuset« for 1 kr til byen til offentlige toiletter. 1. dec bevilges 1 mill kr til kirkens indvendige restaurering og 100.000 kr til ombygning af Lindegade 20. Kirkesalens restaurering skal begyndes umiddelbart efter nytår.

1976: 4. febr vedtages en af br Rønnow foretaget ajourføring af vort dåbsritual. På grund af kirkens restaurering afholdes missionsfesten i Tyrstrup kirke. Hotellet genåbnes med en reception 18. marts. Enkehusets lysthus repareres. Både Hosiannagudstjenesten 1. søndag i advent og juleaften må afholdes i korsalen. Der må trykkes adgangskort til juleaften-liturgien. Ved menighedsmødet 25. okt var der størst stemning for at benytte Seidelins oversættelse ved gudstjenesten samt at brugen af talar gøres permanent ved konfirmation og vielse.

1977: Kirkens genindvielse fandt sted efter endt restaurering 13. aug, 200-års dagen for indvielsen. Der var ca 500 deltagere, deriblandt ca 20 af egnens præster.

Kirkebygningen

Af Helge Rønnow

Grundstenen til kirkebygningen nedlagdes 1. april 1776, og kirken indviedes på den fornyede brødremenigheds 50-års jubilæumsdag, den 13. august 1777. Ved indvielsen bestod kirkebygningen kun af det nuværende midterparti. 1796 tilbyggedes de to nuværende sidefløje.

Inden for brødremenigheden har man været tilbøjelig til at mene, at udvidelsen i 1796 først og fremmest skyldtes ønsket om at imødekomme Briants tanke at Christiansfeld og dermed også kirkesalen skulle være et samlingssted for diasporavennerne. Dette var nok også tilfældet, men dertil må rigtignok tilføjes, hvad dr Pontoppidan Thyssen gør opmærksom på, at menigheden stort set selv kunne fylde kirkesalen på udvidelsestidspunktet.

I 1970 foretog statens særlige bygningssyn en opmåling af kirken med henblik på en restaurering, hvortil det leverede tegninger og prisberegning. Denne restaurering, der både omfattede det ydre og det indre, fant sted 1972-77. Derved genvandt kirken stort set det udseende, som den havde omkring 1800. Genindvielsen kunne finde sted 13. august 1977, på 200-års dagen for indvielsen.

I det indre er kirkebygningen indrettet efter traditionel brødreskik, med sans for Brødremenighedens praktisk-liturgiske tradition. Salen er præget af stor enkelhed og udelukkende holdt i hvidt (glædens farve). Efter brødreskik er der ingen prædikestol, intet alter og ingen billeder. Liturgibordet står midt for den vestre langvæg, og derfra leder præsten menighedens gudstjeneste.

Medens kirkesalen således i det indre er indrettet efter traditionel brødreskik, er kirkens ydre uden sidestykke blandt Brødreunitetens kirker. Arkivet indeholder ikke noget om grunden hertil, og selv om den oprindelige tegning stadig forefindes i Brødremenighedens arkiv, kendes arkitekten ikke. Men når man har haft lejlighed til at leve sig ind i kirkens arkitektur og sammenligne den med Brødremenighedens teologi og grundlæggerens intentioner, må det vist være tilladt at fremkomme med en teori om hensigten med netop denne udformning.

Der kan ikke være tvivl om, at kirkebygningen står som herskabshuset i den gamle Christiansfelder-bebyggelse; derom kan vist alle blive enige. Kirkebygningen adskiller sig ikke kun fra den øvrige bebyggelse ved sin størrelse og højde, men også ved, at taget er belagt med sortglaserede tagsten, mens byens øvrige bygninger har røde tagsten. Dertil kommer så den kobberbeklædte tagrytter med vejrhane og øverst morgenstjernen. Mon ikke nøglen til forståelsen af denne specielle udformning ligger i ordet »herskabshus«. På herregårde og slotte havde herskabshuset i gammel tid jo som regel sort tag. Tjenerskabet boede derimod i huse med røde tage.

Efter denne tanke kommer kirkebygningen til at stå som Herrens hus – herskabshuset – midt i byen, og morgenstjernen opfylder tre formål. Den er for det første »kongens monogram«, idet morgenstjernen altid i Brødremenighedens liturgi viser hen til Johs. Åb. 22, 16a og 16c: »Jesus siger: Jeg er en strålende morgenstjerne«. Dernæst er morgenstjernen om ikke det eneste så dog et af de meget få stykker liturgisk inventar, der benyttes i Brødremenigheden. Den stammer helt tilbage til den bøhmiske Brødrekirke, og er i Danmark kendt som »Brødremenighedens adventstjerne«.

For det tredie er det nok ikke helt urimeligt at sætte morgenstjernen på tagrytteren, byens højeste punkt, i forbindelse med løsensordet til den 23. september 1772. Med morgenstjernen har bygmesteren sikkert villet minde byens brødre og søstre om, at »Herren skal oprinde over byen«, at »over byen skal Herrens herlighed ses«.

Sikkert er det imidlertid, at vi her har en »prædiken i sten«, der fortsætter ud i byplanens gennemførte korsform, svarende til Zinzendorfs

tanker om livet som en liturgi for GUD. Mon det er helt forkert at tænke, at det er byplanens skaber, pastor Prætorius, der endnu i dag, da skriften på hans gravsten er ved at blive utydelig, holder denne prædiken?

Præsteliste

Til præste- og prædikantlisterne er benyttet koncepter af Jens Holdt

1. 1773-82 **Johannes Lorenzen Prætorius,** f Kbh 20/10 1738. Forældre: Konferensråd Lorenz P og Gertrud Marie Eichstedt (?). Præstesem Barby 1758, g 73 Marie Jensen, f 8/2 46, d Chrf 20/2 1819. Forældre: Fabrikant Kbh Johan J og Johanne Christensd. 61 rejse til Kbh, sekretær i Herrnhut, 65 skoleinsp Neuwied, 66 plejer Barby, 70 II pr Gnadau, medgrundlægger af Chrf, 73 pr sst, d sst 12/12 82. Hustru g 2.

2. 1783-99 **Johannes Friedrich Früauf,** f Gotha 3/9 (?) 1729. Fader: Rådmand Gotha F. Dim Jena, g 1) Neudietendorf 2/6 57 enke Johanna Margaretha Schneider, f Schreck, f Gotha 28/5 24, d Neudietendorf 14/1 82, g 2) Chrf 29/3 84 m formandens enke. 1754-79 pr Neudietendorf, pr Chrf 83, indsat 12/2 84, d sst 24/6 99.

3. 1799-1811 **Peter Treschow,** f Drammen 17/8 1760. Forældre: Købm Drammen Peter Justsen T og Anna Judithe Nielsd Hegdal. Elev Zeist 68, 74 pædagogiet Niesky, g 1) 89 Johanna Friederika Køber, d Herrnhut 6/3 1817, g 2) Chrf 6/6 1822 Catharina Maria Røding, f Kbh 21/10 80, d Chrf 16/1 1857. Forældre: Kniplingshdl Kbh Nicolai Michael R og Anne Marie Sievers. Lærer i Zeist og Barby, 89 pr Amsterdam, 92 societetsforst Kbh, 99 pr Chrf, 1811 pr Zeist, 17 agent for bibelselsk og israelsmiss London, 25 pr Neuwied, d her 27/12 27.

4. 1811-14 **Gottlob Martin Schneider,** f Herrnhut 15/11 1763. G sst 15/8 96 Friedericke Dorothee Gambs, f sst 4/3 74, d sst 6/8 1845. 1811 pr Chrf, 14 pr Kleinwelka, 18 biskop Herrnhut og medl af missionsbest, d sst 23/3 49.

5. 1814-18 **Christian Ferdinand Wunderling,** f Halberstadt 1/5 1777. Forældre: Lærer Johann Christian W og Dorothea Hügell. Dim Halle 95, g 1) Kleinwelka 13/1 1811 Caroline Maria Molther, f Middelburg (Holland) 5/3 85, d Chrf 17/9 1817, g 2) Chrf 27/2 18 Anna Sophia Christoph, f sst 5/5 95, d 14/5 1869 Niesky. Forældre: Skomagerm Chrf Johannes C og Christine Marie Johannsen. 97 lærer Uhyst, 1801 Barby, 03 Niesky, 07 medhjælper Chrf, 09 Herrnhut, 11 Stockholm, 14 pr Chrf. 18 Gnadau, 25 Gnadenfrei, d sst 3/5 50.

6. 1818-27 **Christian Ludwig Crøger,** f Kbh 8/8 1767. Forældre: Societetsforst Michael C og Rebekka Henningsen. G Chrf 8/3 99 Anna Maria Richter, f Stepping 14/12 68, d 1807 Neusalz. Forældre: Benjamin Nicolai R og Cecilia Margaretha Wieding. Forst og agent Kbh, tysk og dansk pr Chrf 1818, Neuwied (?), d her 21/3 33.

7. 1827-51 **Philip Jacob Roentgen,** f Neuwied 19/12 1777. Fader: Møbelfabrikant. 91 elev Barby, 95 Niesky, g Kleinwelka 15/4 1804 Juliane Marie Henriette Stobwasser, f Braunschweig 24/11 78, d Chrf 23/5 1841. 99 lærer Neuwied, 1803 sekretær Herrnhut, 04 pr og skoleinsp Gnadenfeld, 18 Neuwied, 27 Chrf, 51 Königsberg, d her 16/4 55.

8. 1852-57 **Matthæus Wied,** f Paramaribo/Vestindien 1/11 1809. Fader: Missionær. G Herrnhut 13/10 42 Marie Wilhelmine Plitt, f Königsfeld 19/11 19, d Herrnhut 12/8 78. Pr Chrf 52-57, d Herrnhut 23/5 71.

9. 1857-67 **Friedrich Leopold Garve,** f Niesky 21/3 1797. Forældre: Lærer Carl Bernhard G og Maria Dorothea Haazema. Dim Niesky, g 10/12 1833 Charlotte Henriette Bauer, f Kleinwelka 1800. 16 lærer Kleinwelka, 18 Niesky, 24 Neudietendorf (diakon, præstemedhj), 34 pr Altona, 48 Neusalz, 3/11 57 pr Chrf, d her 20/7 67.

10. 1867-77 **Franz Wilhelm Hennig,** f Herrnhut 16/4 1823. G sst 28/1 56 Caroline Sophie Cunow, f Ballinderry, Irland 1/12 32, d Ebersdorf 14/9 90. Pr Chrf 1867-77, d Ebersdorf, 24/5 1903.

11. 1877-86 **Edmund Waldemar Schmidt,** f Gnadau 10/8 1829. G Königsfeld 12/9 67 Bertha Louise Senft, f Stockholm 24/8 46, d Niesky 4/5 1922. Pr Chrf 1877-86, d Herrnhut 26/4 93.

12. 1886-92 **Otto Ferdinand Uttendörfer,** f Niesky 12/12 1834. G 1) Neudietendorf 28/12 67 Marie Caroline Scheuber, f Neuwied 4/10 45, d Breslau 2/2 74, g 2) 27/7 75 Gertrud Eugenie Schaefer, f Neudietendorf 29/10 52, d sst 25/5 1910. Pr Chrf 86-92, d Neusalz 29/9 1909.

13. 1892-96 **Gustav Alfred Schmitt,** f Neusalz 7/4 1845. Fader: Fabrikant. G Niesky 24/2 80 Marie Emilie Schütz, f Locle, Schweiz 4/7 59, d Herrnhut 30/1 1911. Pr Chrf 92-96, d Herrnhut 27/3 1917.

14. 1896-1911 **Friedrich Reinhold Becker,** f Herrnhut 18/5 1843. G. 1) Zeist 30/1 79 Clara Marie Werthemann, f Amsterdam 7/6 53, d Neusalz 30/7 82, g 2) Gnadenfrei 15/11 83 Marie Elisabeh Burkhardt, f Neuwelke, Livland 18/3 60, d Herrnhut 31/8 1937. Neusalz 86, Kleinwelka 90, pr Chrf 96, biskop, d Herrnhut 3/1 1929.

15. 1911-12 **Carl Johannes William Breutel,** f Haarlem 1865. Fader: Præst. Studerede Strassbourg, Niesky, Gnadenfeld, g Herrnhut 3/1 1901 Caritas Gertrud Reichel, f Prangis, Schweiz 25/3 1878, d Neuwied 21/8 1948. 88 lærer Chrf, 95 Niesky og Gnadau, 1901-12 skoleinsp Chrf, pr sst 11, Basel 12, Berlin 34, d Neuwied 41.

16. 1912-23 **Alfred Conrad Renkewitz,** f Springfield, Jamaica 18/2 1860. G Königsfeld 23/4 96 Pauline Binder, f sst 25/10 65, d Herrnhut 16/11 1942. Strassbourg 01, Ebersdorf 06, pr Chrf 1912-23, d 27/9 23 Gnadenfeld.

17. 1923-34 **Hermann Hochstein,** f Königsfeld 12/4 1876. Forældre: Pastor Hermann Rudolph H og Emma Marie Bonatz. Studerede Niesky og Gnadenfeld. G Herrnhut 15/2 1912 Hedwig Elisabeth Reichel, f Mt Mirail, Schweiz

17/9 1882 Forældre: Skoledir og leder af brødreunitetet Berthelsdorf Paul Eugen R og Lydia R. 05 II pr Kleinwelka, 08 II pr Herrnhut, tillige ungdomssekretær og skoledir, 13 pr Gross Reichelau, 23 pr Chrf, d Hamburg 14/6 34.

18. 1934-45 **Paul Fabricius,** f Znin/Posen 29/9 1906. Forældre: Missionær brødremgh Paul Richard F og Gesina Vis. Cand Universitetet Amsterdam, g 25/4 35 Ruth Magdalene Wittenberg, f Bethel, Bielefeldt 26/10 11. 31-34 lærer diakonhøjskolen og andenpr Nienstedt, Harzen, 34 pr brødremgh Christiansfeld, 45-77 forstander og pr diakonisseanst Niesky.

19. 1946-47 **Walther Sigurd Nielsen,** f Christiansfeld 27/9 1920. Forældre: Missionær Tanzania Samuel N og Louise Amalie Øster. Studier ved Theol Seminar, Herrnhut ca 42-44, i Marburg 48-50, 1. theol eks Marburg 22/7 50, 2. theol eks Bad Boll 2/7 51, doktordiplom (Der Toleranzgedanke bei Zinzendorf) jun 52, g Mvenyane 26/6 53 Elfriede Hartmann. 44-45 vikar Seithennersdorf og Leutersdorf/Oberlausitz, 46 ordin som diakon, 46-47 pr Christiansfeld, 51 pr brødremgh Königsfeld, okt 51-jan 52 sprogophold i England, 6/2 52 missionær Mvenyane, 53-58 pr Bethesda/Sydøstafrika, 59 pr Mvenyane, 11/12 60 ordin som presbyter her, 62 præses Moravian C/Sydøstafrika, 66 ordin som biskop Mvenyane.

20. 1947-62 **Jens Hansen,** f S Vilstrup 11/11 1904. Fader: Missionær H. Missionseksamen Herrnhut 28, Fairfield/Manchester 31, g 30/8 33 Mary Hansen, f Linå, Laven 4/3 00. Fader: Parcellist H. 31 missionær Tanzania, 47 pr brødremgh Christiansfeld, 63 pr brødremgh Vancouver/Canada, 72-78 DKU- pr Surrey/Canada.

21. 1962-63 **Elmo Knudsen,** se 24.

22. -1963- **Peter Erik Haahr Ibsen,** f Ipole, Tanganyika 11/7 1931. Forældre: Missbiskop Søren Haahr I og Johanne Christiane H. Dim Gentofte 50, c 58 (1), g Rise 15/9 56 Ruth Boisen, f Padborg 3/12 33. Forældre: Indremissionær Andreas Jessen B og Maren Margarethe Dam. 58 missionær Tanganyika, 1/6 63 pr brødremgh Christiansfeld, dec s å missionær Tanganyika, 18/4 67 sp Køng, 1/11 72 sp Simested og Testrup.

23. 1963-70 **Daniel Rasmus Jakob Dirksen,** f Kbh 7/3 1907. Fader: snedkermester D. Missionærudd Holland og England på brødremenigh's præste- og missionærskole, g Christiansfeld 16/12 29 Ellen Margrethe Hansen, f Rønne 21/1 06. Fader: Skomagermester H. 36 miss Tanzania, 63 pr brødremgh Christiansfeld, 70 sp Olsker, afsk 30/9 75.

24. 1970-74 **Elmo Knudsen,** f Vejle 25/1 1905. Fader: Bryggeriarb K. Realeks 20, handelseks 22, missionæreks Herrnhut 31, g 1) Mvenyane 33 Martha Schmolke, f Christiansfeld 22/7 07, d Tanzania 18/5 45, g 2) Rønne 46 Judith Mogensen, f Neksø 6/10 10. 32 ordin diakon Christiansfeld, s å missionær kaffermissionen Sydøstafrika, 40 missionær Tanzania, 47 ordin presbyter her, 18/8 57 ordin biskop Bethlehem, 60 missionssekretær brødremgh Christiansfeld, 62-63 og 70-74 pr her.

25. 1974- **Helge Vagn Rønnow,** f Kbh 11/3 1929. Forældre: Missionær Immanuel R og Maren Nielsen. Handelsudd, teol kursus f lægfolk Det økumeniske center Århus 70-73, g 9/8 53 Lisbeth Jensen, f Vrejlev 25/12 29. Forældre: Overpostbud Poul J og Signe Jensen, 51-66 soldaterhjemsleder/sekr i KFUMs Soldatermiss, 67-69 rejsesekr Dansk Forenet Sudan Miss, 69-74 landssekr Dansk Ethioper Miss. 9/11 74 diakonus, 1/12 74 pr Brødremgh Christiansfeld.

Danske Prædikanter

Stillingen som dansk prædikant blev i reglen ikke betragtet som en selvstændig præstestilling, men som en opgave ved siden af andre. Det er derfor undertiden svært at se, hvem der varetog denne opgave og i hvilken periode. Nedenfor er de vigtigste danske prædikanter anført i kronologisk rækkefølge.

1. *Jonathan Briant,* f Stockholm 31/8 1726. Fader: Krigsråd. G 1) 1/11 70 Maria Isager, f Ringkøbing 5/9 42, d 31/7 78 Chrf, g 2) 80 Charlotte Louise v Hermsdorf, f v Marschall, d 1807 Herrnhut. 42 volontør krigsministeriet, 49 optaget Brødremgh, 54 lærer pædagogiet Barby, 62 ungdomsarb Kbh, 64 missionsagent, 70 leder af den danske diaspora, bolig Flensborg, medgrundlægger Chrf, dansk prædikant sst 1773-80, 80 agent Kbh, medl Unitets Ældste Konferencen Herrnhut 1784-1810, d her 1810.

2. *Jørgen Kastrup,* se sp Stepping-Frørup. Dansk pr Chrf 1777-86.

3. *Friedrich Benjamin Reichel,* f Neukirch, Sachsen 29/11 1759. Fader: Præst. Studerede Brødremghens pædagogium, g 1) Herrnhut 92 Sophie Friedericke Layritz, f sst 3/2 68, d Neuwied 3/7 1804, g 2) Barby 13/5 05 Marie Helene Suter, f Sarepta 26/6 75, d sst 6/11 1823, g 3) Ebersdorf 18/9 26 Christina Friedericke Zeslin, f Basel 9/1 85, d Herrnhut 14/6 1871. 85 lærer, medhjælper Chrf, 92 sekretær Herrnhut, 97 diakon, pr Ebersdorf, 99 Neuwied, 07 Ebersdorf, 16 Basel. 18 Sarepta ved Volga, 25 Königsfeld, biskop, d Königsfeld 16/1 35.

4. *Johannes Ewald,* f Hviding 1766. Fader: Præst. 75 elev Chrf, g Ebersdorf 4/9 1800 Friederike Susanne Sønnichsen, f Hellevad 24/10 73, d Herrnhut 4/5 1851. Lærer 1789, 91-99 dansk pr Chrf, diasporaarb Livland, d Niesky 1844.

5. *Ephraim Stare,* f Gotland 18/12 1761. Fader: Toldforvalter. G Chrf 19/10 95 Maria Anna Dorothea Müller, f Hjerting 18/11 66. 91 lærer Chrf, 92-95 medhj sst, 95 Amsterdam, 98 societetsarb Göteborg, d her 1841.

6. *Jens Block,* f Mariager 28/4 1718. Fader: Byfoged. Dim Mariager, 34 universitetet Kbh, 43 seminariet Marienborn, g 60 Magdalene Lange, f Festin. 54 lærer Lindheim og Uhyst, 58 Barby, 60 Zeist, 71 Gnadau, 72 diasporaarb Thüringen, Hannover, Braunschweig, 77 huslærer i Livland, diakon, 95 som pensionist til Chrf, 95-98 medhj her, d sst 3/9 98.

7. *Heinrich Georg Gerner,* f Viborg 6/10 1717. Studerede i Kbh, 43 til Herrnhaag, g 1) 62 Christine Gertraud Bøhler, g 2) Margrethe Elisabeth Duvernoy, f 16/10 26, d Chrf 11/3 1806. 82 societetsarb Stockholm, 90-00 sjælesørger Chrf, d her 13/3 00.

8. *Sønnich Sønnichsen,* lærer, 1801 insp v kostskolen Chrf. 1799-1804 prædikant Chrf.

9. *Peter Treschow,* 1804-11 prædikant, se præsteliste.

10. *Christian Ferdinand Wunderling*, 1814-18 prædikant, se præsteliste.

11. *Christian Ludwig Crøger*, 1818-27 prædikant, se præsteliste.

12. *Johann Heinrich Möhne*, f Ny Herrnhut, Grønland 8/5 1795. Forældre: Missionær Johannes M og Ellen Sørensd. G 1) Oslo 17/6 1835 Anna Christiane Skau, f Chrf 2/11 06, d Herrnhut 16/10 53, g 2) Chrf 22/5 57 lærerinde Henriette Louise Kjørboe, f sst 16/11 03, d sst 29/4 76. Forældre: Købm og tobaksfabrikant Chrf Andreas Friedrich K og Inger Marie Nielsen Norling. 1820 lærer Chrf, senere Herrnhut, 29-34 dansk aftensangspr Chrf, 34-67 brødreagent og societetsforst Oslo, d her 67.

13. *Niels Johannes Holm*, f Sdr Farup 3/3 1778. Forældre: Skrædder Johan H og Caren Nielsd Hjuler. 92 lærling Chrf, 94 til Neuwied, g Chrf 5/5 1820 Maria Augusta Gjerling, f Göteborg 17/8 83 (?), d Chrf 6/5 1866. Forældre: Købm Andreas G og Anna Marie Tybjerg. 1808 huslærer Vigerslev prg, 11 Seest prg, 13-15 privatseminarielærer Løjt, 1816 kostskolelærer Fulneck, England, 20-34 brødreagent og societetsforst Oslo, 34-45 dansk aftensangspr Chrf, d her 26/5 45. Udg brødresalmebogen *Harpen* (1829), red af *Missionsblatt aus der Brüdergemeine* (1837) og *Evangelisk Missions-Tidende* (1844).

14. *Peter Nyborg Hesselberg*, f Kbh 3/6 1804. Forældre: Kateket Peter N H og Christine Marie Bang. 25 c, g Kleinwelka 3/11 46 Ernestine Henriette Burchart, f Herrnhut 14/8 19, d 19/1 99 Niesky. 25 lærer Kbh, 34 Chrf, 40 medhj Ebersdorf, 43 Neuwied, 46 dansk præst og skoleinsp Chrf, d her 24/8 59.

15. *Niels Johannsson Enequist*, f Visby, Gotland, 1/12 1794. Forældre: Købm Johann E og Brigitte Maria Fåhrens. C i Lund, g 1) Chrf 16/5 1824 Maria Christine Ebbesen, f 12/9 01, d 43 Montauban, g 2) 44 Henriette Charlotte Hannemann (?) fra Gnadau. 18 lærer Chrf, 22 medhj sst, 24 societetsarb Carlskrona, 40 skoleinsp Montauban, 60 dansk pr Chrf, d her 3/4 62.

16. *Joseph Friedrich Aastrup*, f Chrf 14/2 1829. Fader: Pottemager. G Chrf 7/10 62 Jeanette Antonie Marie Vogel, f Plauen 1842, d 21/5 1914 Neudietendorf. 62 dansk pr Chrf, 64 societetsarb Göteborg, d her 13/12 75.

17. *Jørgen Paulsen Lund*, f Kastrup, Gram 1/4 1802. Forældre: Landm Poul Mortensen L og Mette Jørgensd, 19 møllerlære Kbh, 26 lysestøber Chrf, g Neuwied 3/1 41 Anna Maria Jørgensen, f Kastrup 05, d 50. 30 (?) missionær Grønland, 51 diasporaarb Niesky, 52 i Chrf, 65 dansk hjpr her, d her 3/6 77.

18. *Edmund Waldemar Schmidt*, dansk pr 1877-84, se præsteliste.

19. *Niels Peter Petersen*, f Resendal 21/9 1841. Forældre: Gdr Peter Christensen og Cecilie Marie Andersd. G Chrf 26/11 79 Wilhelmine Juliane Baade, f Weddenhausen, Lippe-Detmold 2/2 44, d Chrf 19/4 1909. Forældre: Landm Friedrich Wilhelm B og Johanne Louise Bickert. 76 diasporaarb Chrf, dansk pr sst 84, afsk 1910, d Herrnhut 21/3 1927.

20. *Frederik Christian Høy*, f Ballerup 20/9 1877. Forældre: Smedem Søren Nielsen H og Karen Marie Pedersen. Lærereks 1900, videreudd i Herrnhut, Holland og England, g Chrf 11/7 11 Kjestine Holm, f Nr. Løgum 18/4 84, d Chrf 13/5 1960. Forældre: Gdr, sogneforst Løgumgd Laust Peter H og Bodil Kjestine Boysen. 1910-20 dansk pr Chrf, 20 missionssekr og red Brødremghens blad, d Chrf 18/5 60.

21. *Jacob Hansen Lund*, dansk pr Chrf 1920-24, se sp Sdr Nærå.

Brødremenighedens missionssekretærer:

Af Helge Rønnow

1 *Frederik Christian Høy*. (Se listen over danske prædikanter nr. 20).

2 *Jørgen Nicolaisen*, f 12 dec 1912 i Tandslet pr Over-Tandslet (F: kirketjener Jørgen N. og Marie C. Hell); g 9 juni 40 i Kbh Emmy Willumsen, f 24 febr 11 i Kbh (F: kedelsmed Hans Søren W. og Jensine C. S. Sørensen).

St 31 Sønderborg, k 37_2 (1). – Hjpr Gaverslund 1 marts 39, ord 15 marts Ålborg Domk, missekr Brødremenighedens danske missforen 1 juni 40, rkp Rønne og sp Knudsker 1 juni 60, sp Kgs Tisted-Binderup-Durup 69. Død 16/3 1975.

3 *Elmo Knudsen*. (Se præstelisten nr. 24).

4 *Harry Jørgensen*, f. 21/11-24 i Sindal. Forældre: murer J. Vilhelm J. og Annine Sandager, g. 14/7-50 Elly M. Christensen f. 26/9-27 i Sindal. Forældre: præstegårdsforpagter Martin. C. og Anna Mikkelsen. St.-52 Kbh. Diakonuddannelse Filadelfia 47. Sprogstudier i England og Tanzania. Missionær i Moravian C. West Tanzania 1954-67. Diakonus Christiansfeld 21/6 1959. Presbyter Sikonge 28/8-66. Sp. Vejby-Sejlstrup 68-71. Missionssekretær Christiansfeld. 1/6-74. Sp. i Vorgod-Fjelstervang.

5 *Manfred Johannes Jehøj Madsen*, f. 15/11-33 Sevel pr Vinderup. Forældre: rugeriejer Villiam Marius Madsen og Karen Marie Simonsen, g. 29/3-58 Birgit Rasmussen f. 10. juli-35 i Odense. Forældre: radiotekniker Karl Gustav R. og Anny Margrethe Hansen. St. 55 Rønde. c 66. 15/6-præsteviet i Ribe Dk.-66-69 rkp Give, -69-74 rkp. Nørrelandskr Holstebro. 1974 Missionssekretær Christiansfeld.

En enkelt af ovennævnte bør have en særlig omtale på grund af den specielle betydning, han fik for menigheden i tiden før og efter genforeningen. Det drejer sig om F.C.Høy.

Frederik Christian Høy blev født 1877 i Ballerup, han tog i 1900 lærereksamen i København, og efter at have virket som lærer ved forskellige skoler meldte han sig til uddannelse i Brødremenigheden med henblik på en missionærgerning. En længere sygdomsperiode gjorde ham uegnet til tjeneste i troperne, hvorfor han i 1908 fik sit virke i Christiansfeld. Hermed havde menigheden fået en flittig og udholdende medarbejder; bestandig var Høy på farten med mindst én stor bogtaske hængende på cyklen – også de danske forsamlinger var snart godt besøgt, og mange søgte Høy for personlige samtaler og sjælesorg. Høy formåede at skabe forbindelser til nye kredse både i Nordslesvig og i kongeriget. I 1909 blev han redaktør af missionsbladet, og snart kan man der læse om et dansk ekspeditionskontor i Kolding, der ikke blot modtager bestilling på missionsbladet, men også formidler dansk litteratur om Brødremenigheden og dens missionsarbejde. Efter at Høy i 1910 blev udnævnt til missionssekretær og samtidig til dansk prædi-

kant, øgedes antallet af danske udgivelser og dermed også forbindelsen til Danmark.

I adskillige år havde N. J. Holms salmebog »Harpen« været udsolgt, hidtil var den kommet i fem oplag, og fra tid til anden var der i de nye oplag tilføjet nye salmer. Trods økonomiske vanskeligheder lykkedes det Høy at få udgivet en ny udgave, i hvilken han optog endnu 185 salmer, så det samlede antal blev 847. Af de nytilkomne salmer var 40 af Brorson, 14 af Kingo, over 20 af Grundtvig, ligesom Boye og Ingemann også blev repræsenteret. Dette arbejde afsluttede Høy i september 1913, og i 1914 udkom så 6. oplag af *»Harpen. Brødremenighedens Salmebog.«* Den blev straks taget i brug ved de danske forsamlinger.

Det blev helt naturligt Høy der ved genforeningen blev christiansfeldermenighedens repræsentant over for de danske myndigheder; fra unitetsledelsen i Herrnhut aflagde biskop Jensen besøg i 1922-23 og 25 for at følge udviklingen, men intet tyder på, at han tog initiativer i nogen retning. Det lykkedes Høy at fastholde Brødremenighedens stilling som en frimenighed, der har til opgave at gøre en tjeneste for mission inden for Folkekirkens rammer, hvilket skulle blive af uvurderlig betydning både for menigheden og for Nordslesvigsk Missionsforening, der nu kom til at hedde *»Brødremenighedens Danske Missionsforening«* og siden har placeret sig som et missionsselskab på linie med de øvrige danske missionsselskaber.

Det var derfor helt naturligt, at Høy i 1920 blev præsteviet som diakonus i Brødremenigheden, og da han i 1924 fik tilladelse til at forrette gudstjenester og foretage kirkelige handlinger i Folkekirken, var Brødremenighedens eget arbejdssyn dermed også accepteret af Folkekirken, idet menighedens godkendelse i Danmark i realiteten stadig hviler på koncessionen af 10. december 1771. Fra 1920 og frem til pensionsalderen havde Høy missionsarbejdet som sin opgave. Han stiftede 5-øresforeningen, der siden har indsamlet store beløb til missionsarbejdet, han foretog utallige møderejser for at indarbejde Brødremenighedens missionsarbejde i menighedernes bevidsthed, og endelig må hans arbejde for udgivelsen af Brødremenighedens husandagtskalender også nævnes. Høy var en flittig Brødremenighedshistoriker, dette gav sig ikke blot udslag i en mængde historiske rids, men også i omfattende personalhistoriske lister over Brødremenighedens medarbejdere, samt kronologiske opstillinger fra menighedens historie. I sit 18 år lange otium fra 1942-1960 gjorde Høy et værdifuldt arbejde med ordning og sortering af menighedens arkivalier.

Litt: Indtil 1845: Frederik Schrøder: Christiansfelds Grundlæggelse, Sdj årb 1923. Holger Hansen: Sm emne, Sml til jy Hist og Top 1923. Th O Achelis: Christiansfelds Anfänge, Schriften des Vereins für schl-holst Kirchengesch, 2. rk 1930. Jens Holdt: Niels Johannes Holm, 1937. Sm forf: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800, Sdj årb 1940. A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd IV, 1967 (Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o 1815). Sm forf og serie, bd VII, 1977 (Christiansfeld 1815-50). – Derudover til tiden efter 1845: Andreas Øster: Danske herrnhuteres nationale kamp efter 1864, Sdj årb 1968. Sm forf: Barn i Christiansfeld, 1965. Om skolerne: Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld, Sdj årb 1943. Sm forf: Elevfortegnelse, Sdj årb 1944. Bimleren, årsskr for Christiansfeld realskoles elevforening, 1935 flg. – I øvrigt kan nævnes: Jubelfeier des hundertjährigen Bestehens der Gemeine Christiansfeld, Herrnhut 1873. F C Høy: Christiansfeld 1773-1923, 1923 (2. udg 1928). Sm forf: Sendebud i Kristi sted, 1943. Lorenz Bergmann: Grev Zinzendorf I-II, 1957-61. Mari P van Buijtenen m fl: Unitas Fratrum, Utrecht 1975.

TYRSTRUP-HJERNDRUP

Af J W O og H P

Topografi

Tyrstrup sogn

Areal 3793 ha. Tyrstrup sogn omgives af Bjerning, Fjelstrup, Aller, Vejstrup, Taps, Frørup og Hjerndrup sogne.

Størstedelen af sognets overflade er moræneland med højder mellem 30 og 40 m. I sydøst, omkring Bojskov, møder man højder på indtil 49 m, og i nordvest findes et småbakket terræn, der hæver sig over morænefladens niveau. Sognet gennemskæres af Taps å, som navnlig mellem Aller mølle og Torning mølle ligger i en smuk kløft med markerede dalsider på ca 20 m højde. Vest og øst for denne snævring vider dalen sig ud til flade lavninger. Jordbunden er næsten overalt moræneler, i den østlige del af sognet af høj kvalitet, mod vest noget magrere, hist og her med småpletter af morænesand. Vandlidende lavninger ses nu og da; men de allerfleste af disse er afdrænede. Ådalene er ligeledes under kultur, og det samme gælder de små mosestrækninger i Bojskovområdet. Hovedfærdselsårer er hovedvej 10 og den nye motorvej, der har afløst de tidligere hovedveje: Kongevejen Haderslev-Kolding, som der endnu findes spor af, samt den gl landevej Haderslev-Kolding over Aller. Der findes ellers ingen landskabelige seværdigheder i sognet.

Christiansfeld, tidligere en selvstændig kommune (flække) inden for Tyrstrup sognekommune, mistede denne særstilling i 1970, da begge kommuner indlemmedes i Christiansfeld storkommune.

Byer Tyrstrup med kirke, prg, centralskole, bibl, alderdomshjem, menighedshus, Favrvrå, Hvinderup.

Bebyggelser Skovrup, der i 1864 blev overført fra Taps, Høkkelbjerg. Torning, Favstrup, Bojskov, Seggelund, Kokær, Vestenskov, Tagkær, Torning Mark, Bojskov Mark.

Gårde Tyrstrupgd, Seggelundg, Bojskovgd, Favrvrågd, (tilh Brødremgh), Højskovgd, Torninglund, Kokærgd, Høgsgd, Hanneslund, Damgårdsminde, Søndergd, Gammelgd, Hvinderupgd, Kældergd, Klåborg, Fredtoft, Favstrupgd, Torninggd, Nørgd, Nørregd, Skovrupgd, Skøjsholt, Rodselle, Tyrstrup Ladegd, Eriksminde, Skovgd, Hvinderupløkke, Kathrinesminde, Torning Møllegd.

Skove Alle skove er private bortset fra en del af prgskoven til Aller sogn. Anlægget Christinero tilhører Brødremgh.

Der findes *ingen bevarede oldtidsminder* i sognet.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II. herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Aller sogn Tyrstrup amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Bojskov (med Bojskovgd), Favrvrå (med Tagkær), Favstrup og Hvinderup, der i 1882 sammenlagdes til Hvinderup-Favstrup kommune, Seggelund (med Kokær og Vestenskov), Tyrstrup (med Tyrstrupgd) og den fra Taps sogn indlemmede Skovrup kommune, der i 1895 blev lagt sammen med Tyrstrup kommune samt Torning kommmune. Høkkelbjerg i sidstn kommune var oprindeligt delt mellem Aller, Taps og Tyrstrup sogne, men i 1891 kom alt på slesvigsk grund under Tyrstrup. Personregisterdistr Christiansfeld til 1920, derefter eget distr.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 346 da, 8 ty; 1884 228 da, 21 ty; 1912 250 da, 54 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 1266 da, 101 ty (tilrejsende 404 da, 81 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 626 da, 11 ty, 33 s. (s = socialdemokrater); 11/4 1924 476 da, 18 ty, 68 s; 16/11 1932 479 da, 20 ty, 173 s; 3/4 1939 825 da, 30 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 860 da, 3 ty; 14/5 1957 903 da, 5 ty; 23/1 1968 1079 da, 6 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Hjerndrup sogn

Areal 1323 ha. Hjerndrup sogn omgives af Magstrup, Stepping, Frørup og Tyrstrup sogne i Vojens-Christiansfeld provsti samt af Moltrup sogn i Haderslev domprovsti. Grundlaget for overfladeformerne er et plateau, der er højest ved grænsen til Moltrup (71 m), og hvis højde i øvrigt ligger omkr 50 m, altså væsentligt over Christiansfeldfladens niveau. På dette plateau findes et rigt relief med mange små bakker og lavninger, men med små højdeforskelle, hyppigt omkr 5 m. Der findes ingen egentlige dallandskaber. Langs sydøstgrænsen løber Spangså i en svagt udformet lavning med sidekløfter og med en smal kant af engflader. Jordbunden består næsten overalt af moræneler, delvis af høj kvalitet, hist og her isprængt sandede partier. De bedste jordtyper findes i alm mod nord. I de sydlige udkanter findes en del småskove, medens den centrale del er skovløs. Sognet prægedes tidligere af storgårde, der dog er blevet stærkt reduceret ved udstykning. Landsbyen Hjerndrup er dets centrum, og dens struktur er delvist bevaret. Kommunen blev 1970 integreret i Christiansfeld storkommune. Hovedfærdselsåre er landevejen Kolding-Stepping-Haderslev.

Byer Hjerndrup med kirke og skole.

Gårde Juhlsminde, Hjerndrupgd, Bruhnsminde, Lamhavegd, Kjerulfsminde, Engebjerggd, Skovdal, Egebjerg, Egebjerg Møllegd.

Skove Loft skov (Juhlsminde skov) ejes af staten (Haderslev skovdistr), de øvrige skove er private.

Der findes ingen oldtidsminder i sognet bortset fra urnegrave fra den ældre jernalder i Hjerndrup by.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II. herredsfogederi, fra 1889 under Frørup amtsforstanderskab. I øvrigt udgjorde det én kommune.

Personregisterdistr Til 1920 Christiansfeld, derefter eget distr.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 67 da, 8 ty; 1884 43 da, 4 ty; 1912 47 da, 9 ty, 3 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 241 da, 25 ty (tilrejsende 105 da, 20 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 109 da, 2 ty; 11/4 1924 89 da, 2 ty, 15 s; 16/11 1932 120 da, 2 ty, 32 s; 3/4 1939 180 da, 3 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 191 da, 0 ty; 14/5 1957 186 da, 0 ty; 23/1 1968 206 da, 0 ty (Stat medd 1968.8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetallene fra de gl kommuner ikke længere.

Den ældre præsterække

1200tallet **Fustius** og **Jebs.**

1300tallet **Nikolai Petri,** kannik først i Had, derefter i Slesvig.

1300tallet **Peder K N S.**

1400tallet **Bertel Marcussen,** 8/5 1425 sp Mildsted, 1429 ærkediakon Slesvig.

1493-94 **Johannes Petersen Hostrup,** se sp. Vilstrup.

1494-1516 **Michael Petersen Hostrup,** se sp Vilstrup.

1516-19 **Henricus Klet** (Kolt), f. Hildesheim, 15/7 1506 domherre Had, sp Tyrstrup-Hjerndrup, d 19.

1519-?? **Johannes Brandis,** f Bremen, 5/6 1507 kantor Had, 18/2 12 provst Vidå pr, 16/9 19 sp Tyrstrup-Hjerndrup & domherre Had, 10/9 25 domherre Slesvig og samtidig pavelig notar, sen domherre og evig vikar Lübeck. Karakteriseres af Aage Dahl som typisk præbendejæger. Hans dødsår kendes ikke,

1. –1558 **Peder Tams.** Første lutherske præst, d Tyrstrup ca 1558.

2. -1565 **David Lago,** f Aller. Fader: Sp Aller-Taps Lauge Jensen. Dim Had, imm Rostock, sp Tyrstrup-Hjerndrup, forfattede en oversigt over præstekaldets indtægter 1563, d Tyrstrup palmesøndag 15/4 65.

3. 1565-1603 **Christen Ebbesen,** 1565 sp Tyrstrup-Hjerndrup, g Tyrstrup 17/6 76, d her 1603. Fader til 4.

4. 1603-25 **Dines Christensen,** f Tyrstrup, dim Had 1598, imm Wittenberg 3/7 s å, mag, adj min cum spe succ Tyrstrup-Hjerndrup, g 14/6 1601 Margrethe, d Tyrstrup 26. 03 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 25. Fader til 5. Efter Hans Krog: Tyrstrupbogen, 1951, skal D C først være d i 1633.

5. 1627-55 **Peter Nissen (Dinesen),** 1627 sp Tyrstrup-Hjerndrup, g, hustru d 59, d Tyrstrup 55. Fader til sp Aller-Taps Peter P N og feltpr Conrad P N.

P N lod sig i den lærde verden kalde Petrus Nissenius, magister. Da han ved faderens død ikke var gl nok til at få embedet, stod det ledigt til ham over et år. På samme tid førte han proces mod sin broder Knud om arven og skiftet. Man har fra hans hånd et gratulatorium til sp Magstrup-Jegerup Peter Wandals Parafrase over Mathæi Evangelium (H Krog, anf værk).

6. 1655-59 **Balthasar Bruun,** f Had. Fader: Peter B. Dim Had 1642, imm Rostock 22/7 s å, imm Kbh 6/2 49, g 22/1 56 Magdalene Brumling, f 32, d Tyrstrup 21/8 1716. Sp Tyrstrup-Hjerndrup 55, d sst 59. Hans død hænger muligvis sammen med begivenhederne under Svenskekrigen. Iflg Krog er han formentlig som så mange andre præster d i Had på flugt for polakkerne; men efter Aa D døde han i Tyrstrup.

7. -1659- **Christian Valentinussen Schmidt v Eisenberg,** f Itzehoe 25/12 1632. Forældre: Sp Had domsogn Valentin Schmidt v E og Anna Andreadatter Dondorff. Dim Had 49, imm Königsberg s å, imm Wittenberg 53, 1/7 54 huslærer Ribe, 15/5 59 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Had 12/9 59. Kilderne er enige om, at *han* døde under epidemien i Had nævnte år.

8. 1660-1700 **Lago Iversen,** f Strårup 1630. Fader: Forp Strårup Iver Lagesen. Dim Helsingør 53, 60 sp Tyrstrup-Hjerndrup, g 8/10 s å enken efter 6; d Tyrstrup 26/6 1700. Fader til 9 og sp Bornhøved Balthasar Bruun Lagesen. Hans hustru nedkom lidt for tidligt med sin førstefødte, ovennævnte B B L, og L I frygtede vanskeligheder af den grund. Konsistorium erklærede dog barnet for ægtefødt, da der ikke forelå skyld, men casus infaustus. (ulykkeligt tilfælde)

9. 1700-22 **Peter Lagesen,** f Tyrstrup 2/5 1670, 24/10 94 adj min cum spe succ Tyrstrup-Hjerndrup, g 24/3 1700 Dorothea Hansdatter, f 80, d Tyrstrup 39. Forældre: Ritmester Hans Cai og Hedwig. 26/6 00 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 10/3 22. Fader til sp Viby-J Hans L. Svigerfader til sp Fruering-Vitved N J Lund og sp Vonsbæk C H Zoëga.

10. 1722-47 **Johannes Benedikt Mikkelsen Reimer,** f Roskilde 23/12 1679. Fader: Rkp St Hans K Odense – sp Højby Michael Marcussen R. Dim Helsingør 99, c 18/8 1702, g 1) Anna Berthelsdatter Thune, f 14/2 75, d Odense 12/9 11, g 2) St. Hans K Odense 19/9 09 Lucie Augusta Münchhausen, f 71, d Tyrstrup 1/7 49. 04 rkp St Hans K Odense – sp Højby, 16/5 08 mag, 25/4 22 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 10/2 47.

Det hedder om ham hos Aa D: Søgte 3 Gange Ribe Bispestol; men ihvorvel han tragtede efter høje Ting, skal han dog ikke i sit Embede have forhvervet sig den Ros, at han til et saa højt Embede var værdig.

11. 1747-75 **Anton (Antonius) Bertelsen,** f Roost/Arrild 7/1 1718. Forældre: Herredsf N Rangstrup hrd Lorentz B og Anna Catharina Johansd Monrad af Åstrup. Dim Had 37, imm Halle s å, c Had 42, g 20/7 48 Christiane Marie Lottrup, f 20/7 30, d (af kopper) Tyrstrup 3/9 55. Forældre: Herredsf Nørvang-Tørrild hrd Niels L og Karen Hansd Marcussen. 12/9 46 adj min cum spe succ Tyrstrup-Hjerndrup, 10/2 47 sp dér, d sst 3/9 75. Fader til sp Hoptrup Lorents A B. Svigerfader til sp Gl Had J P Krahe.

Det var i A Bs embedstid, at Herrnhuterne begyndte at missionere i Danmark og Slesvig og til sidst grundlagde byen Christiansfeld i selve Tyrstrup sogn i 1773. Han var meget mod denne

bosættelse, da han vistnok ikke var nogen ven af pietisme i det hele taget. Modviljen var gensidig. J Brodersen fortæller i *Fra Gamle Dage*, 1912, at det kirkelige liv i sognet på daværende tidspunkt var sunket dybt. Skylden herfor var dog ikke så meget A Bs som den fordrukne degn, Chr A Wagners. Ved pastor Bertelsens begravelse gik pastor Mayland fra Fjelstrup også meget imod Brødremgh i sin ligtale.

12. 1775-1803 **Johann Christian Lautrup,** f Stubbæk 11/12 1737. Forældre: Degn Stubbæk/ Ensted Rasmus Jessen og Anna Johansd L af Ensted. Dim Tønder 60, g Had 5/3 73 Salome Christophersd Sass, f Had 3/4 54, d sst 8/4 1828. Forældre: Ærkediakon Had domsogn Christopher Nielsen S og Marie Elisabeth Zeise. 68 hjpr Helsingør St Maria K, 21/9 70 sp Åstrup, 4/10 75 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 5/12 1803. Fader til diakon Had domsogn Erasmus L. Svigerfader til sp Hårslev R Balslev og sp Kværndrup R Lassen.

Generalsuperintendent Struensee havde ønsket at få Andreas Holm til Tyrstrup-H, hvorfor han i 76 fik Lautrup udnævnt til sp Løgumkloster uden ansøgning. Han protesterede imidlertid, hvorfor udnævnelsen blev annulleret, og Holm måtte gå til sidstnævnte sogn.

J C L var i modsætning til forgængeren udpræget pietist og kom i et udmærket forhold til Brødremgh. Ydermere fik han i 1777 en troende degn, Chr Christensen Alls, til Hjerndrup. Brodersen roser ham højt og beretter bl a om den hæder, Brødremgh viste ham ved hans begravelse.

13. 1804-24 **Christoph Gottlieb Leberecht Forchhammer,** f Ravnkær 16/2 1762. Forældre: Sp Ravnkær Thomas F og Johanne Dorothea Harboe. Dim Slesvig 82, imm Kiel 12/4 s å, c Gott 88 (2. kar), g 94 Catharina Elisabeth Sternhagen, f Slesvig 23/7 77, d Tyrstrup 5/2 1823. Forældre: Kbm Slesvig S og Laurup. 20/8 88 subrektor Husum, 91 konrektor sst, 16/12 96 sp Skodborg, 27/1 04 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 19/9 24. Fader til sp Grossflintbek Johann Heinrich F.

Pastor F var modsat forgængeren kritisk over for Brødremenigheden. I øvrigt klagede han i sin beretning fra 1811 over befolkningens manglende religiøse interesse, der bl a vanskeliggjorde hans arbejde med katekisationerne (APT VII s 207).

14. 1825-32 **Ludolph Conrad Bargum,** f Åbenrå 1/4 1777. Forældre: Sp Åbenrå Ludolph Conrad B og Margrethe Christiansd Nold. Dim 95, imm Kiel 23/10 s å, c Gott 1802 (2. kar), g Anna Henricca Saxesen, f 83, d Kiel 20/11 45. 12/2 04 diakon Hennstedt, 4/4 10 sp Højst, 11/5 25 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 2/7 32. Fader til præsident Rendsborg Stænderforsamling, adj Ludolph Conrad Hannibal B.

Inden Bs udnævnelse indsendte Tyrstrups sgf og 65 beboere en ansøgning om at få den pietistiske og herrnhutisksindede pastor J C Salling i Vonsild-Dalby som præst, da det for dem var af stor betydning »at have en sand evangelisk Lærer til Sjælesørger, som stedse formaner og opmuntrer til at leve som en sand Christen«. En vækkelse var nemlig på vej, der kom til udbrud omkring 1830.

Möhne, den danske prædikant fra Christiansfeld, bemærkede den først og fremmest derved, at der fra nov 1829 kom mange fra »det tidligere berygtede Tyrstrup« til hans danske forsamlinger. Men ansøgningen blev afslået, og L C Bs holdning over for Brødremgh var tvetydig. Han havde ganske vist ladet en søn og datter indskrive i dens anstalter, men ældsterådet opdagede snart, at han i øvrigt søgte at hindre dens arbejde på alle mulige måder, da han i virkeligheden var rationalist (A P T sst).

15. -1833- **Falle Erichsen Eisbøl,** tiltrådte ikke, se sp Hejls-Vejstrup.

16. 1834-49 **Niels Johann Lindenhan,** f Vorbasse 1776. Forældre: Insp Randbøl hede Hans L og Christence Gjesten. Dim Ribe 96, c 10/7 1800 (h), hører Ribe, 5/3 13 kat Middelfart, 18/6 s å kat Ærøskøbing, 29/12 18 sp Vedsted, 21/1 34 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 1/2 49, d Kbh 25/12 55.

N J L var også rationalist og lidet velanskreven i Brødremgh i den første del af sin embedstid. Han havde da ord for at være »ein roher ungebildeter Mann«, der som forkynder var uden gaver og uden evangelium.

Den tidligere omtalte vækkelse vandt i styrke, ikke mindst da N J Holm afløste Möhne i Christiansfeld 1834. Der dannede sig en fast kreds fra sognet, der besøgte hans forsamlinger hver søndag. Dertil kom månedlige forsamlinger, som Holm holdt i sit eget hus med ca 30 deltagere. Han lagde også vægt på personlige besøg i hjemmene, hvor han bl a talte med børnene, og for dem holdt han særlige »Kinderversammlungen« i Brødremgh. Samtidig søgte Holm også at forbedre forholdet til L. Da han hørte, at der en søndag kun havde været 7 i Tyrstrup kirke, drøftede han sagen med sine venner, og alle de »hellige« besluttede at møde op for fremtiden, hvilket virkelig resulterede i, at pastor L s prædikener nu blev mere opbyggelige. De foreliggende prædikendispositioner tyder på, at han virkelig anslog mere kirkelige toner. I begyndelsen af 40'rne stagnerede imidlertid vækkelsen i Tyrstrup, og efter Holms død 1845 svandt de danske forsamlinger ind p g a manglende tilslutning.

Politisk set var L nærmest indifferent; men alligevel blev han afsat af Slesvig-Holstenerne, dog med pension. Muligvis hang afsættelsen sammen med, at han kort før oprørets udbrud havde haft den stærkt dansksindede dr phil Peter Hansen som kapellan. (A P T sst og H Krog).

17. 1849-50 **Christian August Valentiner,** se sp Gl Haderslev.

Tiden 1850-1923

Efter Valentiners afsættelse blev *Frederik Carl Carstens* (1850-64) indsat som sp af rege-

ringskommissær Tillisch. C fik, skønt født i Sønderborg, hele sin uddannelse i kongeriget. Der vides ikke meget om hans teologiske ståsted, formentlig var han Mynstertilhænger (pastor P Nissen Vives optegnelser). Hans indberetninger fra årene 1859 og 1862 består kun af nogle knappe og ret uoplysende bemærkninger. Derimod gik han nationalpolitisk stærkt ind for at styrke danskheden i pastoratet. Det var i hans embedstid, den nye kirke blev bygget og indviet, se ndf. Allerede i okt 1864 blev han afskediget p g a sin uforsonlige holdning over for det nye styre og døde i Kbh knap 4 år senere som en nedbrudt mand.

I ca 1 måned beklædtes embedet derefter af rektor *Jens Andreas Theodor Dreesen* fra Eckernførde, inden denne forflyttedes til Hjordkær og endeligt havnede som sp i Åstrup. I det næste halve års tid fungerede dernæst *Theodor Otto Wilhelm Heinrich Groth*, der senere blev sp i Magstrup-Jegerup; men så var forholdene omsider kommet under kontrol, og nu tiltrådte pany *Christian August Valentiner* (1865-70), efter sigende, fordi en deputation fra hvert af sognene havde henvendt sig til den provisoriske regering og anmodet om hans tilbagekomst. Navnene på deputationens medlemmer kendes ikke (P N V). Biskop Godts vurdering af V i forbindelse med visitatsen i 1868 er givet ovenfor s 121; men vi vil her referere sammes indtryk af pastoratet. Det siges, at Tyrstrup menighed er mere kirkeligtsindet end Hjerndrup, men at kirkebesøget dog er relativt lige stort. Der er megen sans for mission, og siden sidste pinse er der blevet opstillet en stor missionsbøsse i Tyrstrup kirke, og den bliver flittigt betænkt. Der bliver holdt konventikler; men sekteriske bestræbelser har ingen særlig genklang fundet.

Kort sagt ser alt ganske lyst ud, og Godt går derfor ikke ind for Vs ønsker om en hårdere kurs i forskellige retninger.

Fra Valentiner er bevaret 1 beretning (1870). Iflg denne var det kirkelige liv i stadig vækst, især i Hjerndrup, hvor det havde været meget svagt. Kirkebesøget var godt, gnsn 2-300 (9.7-14.5%) i Tyrstrup, 60-90 (13.4-20.0%) i annekset. Fasteprædikener afholdtes forskriftsmæssigt. Kirkekatekisationer så ofte, som betjeningen af 2 kirker pr søndag tillod.

Skolens religionsundervisning var tilfredsstillende.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger 1868-71).

Valentiners efterfølger blev *Thyge Thygesen* (1870-77), der var født i S Stenderup, den nordligste del af Nordslesvig, havde taget eksamen i Kbh og derefter en tid været lærer ved den tyske St Petri skole dér. Største delen af hans videre karriére forløb som sp ved Hell Geist K i Altona, hvor han blev konstitueret som provst for Altona provsti (1864-65). Han havde fra sin eksamen i 1842 brændende ønsket at blive præst i Nordslesvig; men tidernes omskiftelser havde stadig forhindret ham i at få dette ønske opfyldt, i første omgang fordi han var slesvig-holstener. Da det endelig lykkedes ham, var han blevet 60 år, og der blev kun beskåret ham 6 år i embedet. Det hedder om ham i C: I 6 år tjente han menigheden glad og gerne.

Bertel Godt roser ham som prædikant både i beretningen fra 1871 og fra 1874, men må beklage hans manglende evner som katekisator. T indrømmede selv denne brist. I øvrigt tegner billedet af pastoratet sig relativt lyst. Kirkeligheden er god, bedre i Tyrstrup end i Hjerndrup. I førstnævnte sogn øver Christiansfeld stadig en gunstig indflydelse. Mange Tyrstruppere deltager flittigt i Brødremenighedens forsamlinger, og mange vakte mødes til fælles opbyggelse. Disse forsamlinger bærer imidlertid intet sekterisk præg. I 1874 konstaterede generalsuperintendenten en beklagelig tilbagegang i undervisningen i bibelhistorie i skolerne, hvorfor lærerne blev kraftigt opfordret til at vise mere flid og energi i den henseende. Samme år beklager sp sig over, at han ikke kan vente nogen betydelig kirkegang fra de fra Taps modtagne indbyggere i Skovrup, da disse er yderst dansksindede.

I sogneberetningen fra 1877, der efter pastor Thygesens død blev forfattet af hhv pastor Becker fra Aller (Tyrstrup) og pastor Thomsen fra Stepping-Frørup (Hjerndrup), fortælles, at de nye kirkelove ingen indvirkning har haft på de kirkelige og sædelige tilstande bortset fra de sædvanlige vielser på den anden side grænsen. I begge sogne har der været metodistisk mission, uden at denne har foranlediget nogen til at træde ud af Landskirken.

Under *Peter Hjort Neiling* (1877-89), der næppe var nogen særlig markant skikkelse, begyndte IM at få indgang i Tyrstrup sogn. Indre Mission for Nordslesvig blev som bekendt stiftet i 1886, og den første missionær, *Lars Birk*, havde sit hjem i Hvinderup. En anden, der kan nævnes fra samme sted, er Claus Hansen, der var medlem af IMs bestyrelse. P H N fortæller også om voksende interesse for YM i sine beretninger fra 1880 og 1883. Videre beretter han om Bornholmere og Metodister. En såkaldt metodistprovst fra Fredericia skal endog have uddelt den hellige nadver! Han tilføjer, at da disse folk virkelig har et religiøst behov og er behæftet med megen uklarhed og noget åndeligt hovmod, er det ikke tilrådeligt at forsøge at indvirke direkte på dem. Videre er han noget bekymret over de sociale forhold. Forskellen mellem høj og lav, der altid har været fremherskende i Hjerndrup, må forventes at øges også i Tyrstrup. Årsagen hertil er, at de mange små husmænd, hvis hovederhverv var arbejde på tobaksfabrikken i Christiansfeld, nu, da samme næsten er indstillet, må tage arbejde som almindelige daglejere på gårdene.

Kirkelighed. I pastor Neilings embedsperiode synes den vågnende kirkelighed i Hjerndrup under Valentiner atter at være slumret noget hen, mens den bevaredes i Tyrstrup. Gudstjenestebesøget angives aldrig præcist, i hovedsognet var det dog bestandig *sehr gut*, i annekset varierer det fra *lässt viel zu wünschen übrig* (1881- beret) til *ein recht befriedigender* (1883-beret). I denne antager sp, at kirkebesøgets glædelige stigning i

begge sogne hang sammen med, at der de 2 sidste år var blevet prædiket over fri tekster, hvilket tiltalte kirkegængerne.

Altergæsternes tal angives foran skråstreg, efter denne følger folketallet. Manglende oplysninger o l markeres ved ?. Tallene for Tyrstrup kommer først, derefter for Hjerndrup. 1880 2185/?, 438/?. 1881 2169/2139, 398/495. 1882 2115/2139, 412/495. 1883 2120/2139, 398/495. 1884 2084/2107, 397/495. 1885 2072/?, 436/?. 1887 2102/1982, 430/441. 1888 2105/1982, 417/441. 1889 (delvis vakance) 1964/1982, 403/441.

Gudstjenesteordning. I vinteren 1885/86 indførtes den ny liturgis hovedbestanddele i Tyrstrup kirke, men *ikke* i Hjerndrup. Af en senere beretning (1893) erfares det, at årsagen hertil var, at hjerndrupdegnen savnede både musikalitet og autoritet.

Jævnsides med liturgiens fornyelse i Tyrstrup gik indførelsen af et børnekor, hvis sang var ret god. Samtlige lærere interesserede sig for dets arbejde, og et større antal eksemplarer af liturgiens tekster fordeltes i mghen (1886-beret). Det flg år rapporterede Neiling, at liturgien blev genstand for stadig større interesse, og at mghen tog ret livlig del i den liturgiske sang, samtidig med, at korsangen som følge af lærernes medarbejde blev bestandig bedre. Dette bevirkede på sin side større deltagelse i gudstjenesten hos de øvrige skolebørn. I så henseende lod forholdene i Hjerndrup meget tilbage at ønske (1888-beret).

Menighedsliv. I 1880 deltog de kirkeældste i begge sogne i aktionen for i skolen at beholde Pontoppidans salmebog, der brugtes i kirken (breve af 1/6 og 28/6 fra hhv Tyrstrup og Hjerndrup til synoden i Had).

Omkring 1880 viedes de fleste par i Danmark p g a de politiske forhold; men allerede i 1883 berettes, at denne trafik var så godt som ophørt, efter at en forordning af 20/7 1878 blev bragt i anvendelse.

Sp afholdt bibeltimer i skolerne om vinteren, snart i Tyrstrup og Hjerndrup, snart Tyrstrup og Bojskov. Der noteres gennemgående særdeles godt eller flittigt besøg. Der holdtes ikke specielle børnegudstjenester, derimod fastegudstjenester med katekisation. Også til eftermiddagstjenesterne var der knyttet katekisation.

Der holdtes husandagt og bordbøn i mange familier, og om vinteren samledes man ofte til fælles opbyggelse ved salmesang og læsning af en prædiken (1887- beret).

I sin sidste beretning (1888) skriver Neiling, at der i Tyrstrup hersker kristelig sans og hos mange sognefolk stor kærlighed til Guds ord og hus.

Hans beretninger er gennemgående stereotype, med få konkrete oplysninger.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger 1880-88).

Sektvæsen. Samtlige beretninger – med undtagelse af 1886 – beskæftiger sig med sektvæsenet, i begge sogne repræsenteret ved metodister og bornholmere. Om tilhængernes antal erfares dog intet udover en bemærkning i 1882 om, at konventikelvæsenet i begge sogne havde antaget et temmelig stort omfang. Begge grupper besøgtes af emissærer fra Danmark.

Interessantest er meddelelserne i 1881, 1884 og 1885-beretningerne. I 1881 meddeles, at bornholmerne i den sidste tid havde vundet deres fleste tilhængere i Brødremghen i Christiansfeld, hvor hovedparten af deres forsamlinger afholdtes. Brødremghen havde ganske vist udstedt en offentlig bekendtgørelse mod bornholmerne, men stod i øvrigt råd- og dådløse over for fænomenet.

Iflg 1884- beretningen søgte både bornholmere og metodister sognekirken og *deltog i nadveren* der. Neiling antog, at de 2 grupper aldeles ikke følte sig i opposition til Landskirken, men havde et stærkt behov for opbyggelse parret med fuldstændig kritikløshed, der ikke lod dem gennemskue ledernes intentioner.

Endelig erfares det af sidstnævnte beretning, at bornholmere og metodister gensidigt besøgte hinandens forsamlinger.

Sociale tilstande. Der var i begge mgher enkelte, der var forfaldet til drik. I 1881 blev der udstedt bevilling til endnu en – efter Neilings mening – aldeles overflødig beværtning i Tyrstrup, hvor der i forvejen var 3, der kun lå ganske kort fra den nyoprettede. Et par år efter (1884- beret) nedlagdes den ene af de 4 beværtninger.

Drukkenskaben tog efterhånden af, hvortil en goodtemplarloge i Tyrstrup medvirkede (beret 1880, 82, 83, 84, 87).

Neiling meddeler kun lidt om sociale tilstande, således i 1888, at det middelstore gårdbrug var fremherskende i Tyrstrup, mens der i Hjerndrup fandtes enkelte større gårde og mange småfolk.

Sp Becker, Aller, vikarierede i vakancen efter Neilings død og afgav beretning i 1889. De to præster var i øvrigt nære venner.

Efterfølgeren *Johannes August Julius Claussen* (1890-1915) var en mere karakterfuld personlighed. Han blev valgt af menigheden; det siges, at udslaggivende for valget var, at han bar den danske præstekrave, pibekraven (P N V). Han havde videre anført i sin ansøgning, at han var det danske sprog fuldt ud mægtig både fra bogligt studium og praktisk omgang (C P saml).

Teologisk set var han ortodoks evangelisk-luthersk og tog initiativ til en ev-luth »Ynglingeforening«, som K F U M og K blev fortsættelsen af. Derimod havde han ikke meget tilovers for den stadigt voksende indremissionske lægmandsbevægelse. IM fik i øvrigt påbegyndt søndagsskole, YM-arbejde og kristent ungdomsarbejde. Grundtvigianismen vandt ikke stærkt indpas. Enkelte familier sluttede sig til frimgh i Haderslev; men det var mere gennem høj- og efterskolen, at ikke så få unge fik kontakt med grundtvigsk menighedsliv, der senere også blev præget af foredrags-, ungdoms- og idrætsforeninger.

Skønt alt dette vidner om en betydelig aktivitet, skriver pastor Claussen dog i C for 1904: »For Øjeblikket er der Tilbagegang i det kirkelige Liv. Aarsagerne er mange. Stødet til denne Tilbagegang er utvivlsomt den siden 1888 mere og mere tilskærpede politiske Spænding; dog er ogsaa Aftagen af religiøs Interesse aabenbar, der til Dels kommer af de mange Ejerskifter og Indvandringer fra fremmede, mindre religiøse Menigheder, til Dels de moderne Trakfikmidler og disses Indflydelse. Man kan kun haabe paa Bedring ved tro og utrætteligt Arbejde i Kirke og Skole, alle kunstige Forsøg paa at vække aandeligt Liv giver i det lange Løb det modsatte af det tilsigtede. Førhen skal Brødremenigheden have været til Velsignelse for Tyrstrup Menighed, men den Tid er længst forbi.«

- En særlig torn i øjet på ham var utvivlsomt den danske politiske virksomhed, der kom til udfoldelse med oprettelsen af det såkaldte »Frej-selskab« og Forsamlingsgaarden »Frej« i Tyrstrup by 1897 (Tyrstrupbogen s 78-91). Måske påvirket

af skuffelser tog han sin afsked midt under 1. verdenskrig og levede sine sidste år i Lübeck.

Sp Claussens beretninger er mere udførlige end forgængerens, om end heller ikke han havde sin styrke i det konkrete.

Altergæster. 1890 2107/1848, 433/421. 1892 2298/1792, 398/418. 1893 2203/?, 378/?. 1894 2136/1792, 373/418. 1895 2206/?, 374/?. 1896 2218/2059, 362/354. NB pr 1/6 1896 indlemmedes i Tyrstrup mgh de beboere i Christiansfeld – 282 personer – der ikke tilhørte Brødremghen. 1899 2118/?, 309/?. 1901 1789/?, 290/?. 1902 1723/2108, 318/340. 1903 1742/2108, 315/340. 1904 1677/2108, 259/340. 1906 1551/?, 286/?. 1907 1479/2127, 237/315. 1908 1500/2127, 217/315. 1909 1539/2127, 231/315. 1910 1484/2228, 198/382. 1912 1377/?, 199/?. 1913 1350/2201, 233/362. 1914 1351/2201, 198/362.

Kirkeligheden målt ved altergangsfrekvensen kulminerede 1892 i Tyrstrup med 128%, i Hjerndrup, hvor altergangen var ret svingende, i 1890 med 103%. Endnu i 1900 holdt den sig på ca 100% i begge sogne, en halv snes % over gnsn for de undersøgte landmgher. Nedgangen i kirkelighed indtraf umiddelbart efter 1900 og nåede i Tyrstrup lavpunktet med 61% (1913 og 14), mens dettte i Hjerndrup nåedes i 1910 (52%). Kirkeligheden var i hele perioden – muligt med en enkelt undtagelse i annekset – over middel.

Kirkebesøg. 1893- beretningen meddeler, at dette i Tyrstrup gnsn lå på 20-25%, i Hjerndrup var der 60-70 kirkegængere svarende til 13-15% af folketallet. De flg 2 beretninger gentager disse oplysninger med nogle variationer – f eks rapporteres 1895 en bedring i Hjerndrup.

Med det 20. århundredes begyndelse tog formentlig denne solide kirkelighed af. 1901- beretningen fortæller om aftagende kirkebesøg, fordi mange flyttede fra pastoratet, og de nytilkomne var mere eller mindre ukirkelige. Dette tema gentages til og med Claussens sidste beretning (1911).

1903 berettes, at gudstjenesten almindeligvis var ret godt besøgt, især i Hjerndrup, mens de senere års forandringer i Tyrstrup – ejerskifter med fra- og tilflytninger – havde haft ugunstige virkninger på kirkebesøget. Tilflytterne stod overvejende ganske ligegyldige over for det kirkelige liv. Iflg 1911- beretningen vendte billedet, idet der nu var stor ejendomshandel i Hjerndrup, hvor tilflytterne stort set holdt sig fra kirken, mens sognets gamle familier besøgte gudstjenesten som sædvanlig. De sociale tilstande – hvorom ndf – påvirkede naturligvis også kirkegangen.

Gudstjenesteordning. Sp meddelte i 1903, at Landskirkens gudstjenesteordning var fuldt ud indført i Tyrstrup (se under Neiling, 1885/86), mens man i Hjerndrup brugte en forkortet form, der suppleredes op efter anskaffelsen af et nyt orgel (1907- beret).

Menighedsliv. Der var ved Claussens overtagelse af embedet »ingen mangel på konventikler«, som han skriver. De tjente imidlertid kun til privatopbyggelse og tilsigtede *ikke* en afsondring fra det sognekirkelige mghsliv (1890- beret). Det kan vel antages, at missionærer fra nordlesvigsk IM havde benyttet vakancen til at knytte kontakter i pastoratet. I hvert fald forstod man almindeligvis blandt folk ved IM mission ved *Sandboten*, rettere, denne definition *ville* man stædigt fastholde af nationale grunde, som vi senere skal se.

De tonnesenske missionærer holdt forsamlinger i privathjem efter en bestemt turnus (1891- beret). Denne mødeaktivitet fortsatte, og Claussen fandt det anerkendelse værd, at lægprædikanterne søgte at vinde præstens tilslutning hertil, og at de kun ønskede at arbejde på ev-luth grund. Det var imidlertid ønskeligt, at missionærerne ville indrette deres rejseplaner i samråd med præsten, da der ellers let opstod forvirring. I det hele holdt mgherne sig hellere til hans bibeltimer, der afholdtes regelmæssigt på bestemte steder (1893- beret). Sp stod afgjort køligt over for den tonnesenske forening. Dens virksomhed omtales kun én gang til (1909), da det meddeles, at missionærer fra tid til anden holdt små forsamlinger i privathjem.

Samme holdning indtog han til Brødremghen, som man jo i Tyrstrup havde tæt inde på livet: dens virksomhed betænktes pr tradition med gaver. Dette passede ikke Claussen: »Mgherne kender i almindelighed ikke forskellen mellem Brødremghen og den lutherske kirke. Diasporaarbejderne taler ikke derom, dog kan det ikke nægtes, at de søger at vække folks interese for Christiansfeld og Brødremghernes arbejde. Der bør virkes henimod, at mgherne lærer at indse, at de legater og gaver, de lader tilflyde Brødremghen, lige så godt og med mere ret kunne tilkomme vor ev-luth kirke og vore egne mgher« (1893- beret).

Det fremgår imidlertid af flere af de flg beretninger, at den traditionelle tilknytning til Christiansfeld var mere sejlivet end som så.

Endnu en splittelsesbevægelse – set under Claussens sognekirkelige synsvinkel – opstod med *Kirkeligt Samfund for Had og Omegn* (se s 76 ff). Dets aktiviteter ved Rs Thomsen havde dog »ikke virket forstyrrende på gudstjenestebesøget, tværtimod indrømmes det almindeligt, at konkurrencegudstjenesten på Christiansfeld kun har haft den virkning, at mghen i Tyrstrup slutter sig nærmere til deres egen kirke, og at Guds ord høres med større iver af mange« (1895- beret).

Hvor stor tilslutning Kirkeligt Samfund fik i pastoratet, erfares der intet om, kun (1901- beret), at en del af dets medlemmer tog del i det sognekirkelige liv, mens andre holdt sig på det nærmeste borte, og at der skete én udtrædelse af Landskirken til frikirken (1909- beret).

Claussen selv var – at dømme efter beretningernes sparsomme antydninger – en kirkeligtsindet præst med ståsted i den *tyske* IM med heraf flydende sognekirkelighed. Bibeltimerne var hans vigtigste kirkelige værktøj, og han brugte det flittigt. Bortset fra 2-3 år efter 1905, da han havde besvær med lungerne, holdt han 3-4 bibeltimer pr uge (Høkkelbjerg, Bojskov, Hjerndrup og Tyrstrup). I de første mange år var besøget overordentligt godt, så skolestuerne dårligt kunne rumme tilhørerne, og beretningerne anslår en optimistisk tone, kulminerende i 1895: »Overhovedet gør der sig en åndelig bevægelse mærkbar i begge mgher, der viser sig i liv i nogle hjerter og hjem ved den Helligånds nåde, og det ser ud, som ville Herren benytte de kirkelige vanskeligheder (frimghen!) til at tilstå dem, der tror hans ord, en særlig velsignelse«.

Senere slog pessimismen igennem (o 1900), da det måtte fastslås, at bibeltimerne ikke mere besøgtes så godt. En af årsagerne hertil så sp i de mange tilflyttere, der ikke kendte bibeltimernes velsignelse og derfor holdt sig helt borte fra dem.

Men det sognekirkelige arbejde bestod ingenlunde blot i bibeltimer: der holdtes missionsfester i kirkerne med kollekter til både ydre og indre mission, og i 1901-beretningen omtales oprettelsen af en ev-luth Jünglingsverein i Tyrstrup sogn med »ikke få medlemmer«. Den havde god indflydelse, og dens årsfest – forbundet med en familiefest – var det store trækplaster. Et par år senere (1905- beret) fandtes der også en Jungfrauenverein. Begge foreningerne sluttede sig 1908 til den nordslesvigske KFUM og K. Deres familieaftener og sommerfester – hhv på Gasthof i Christiansfeld og i prghaven – var særlig stærkt besøgt.

Men sp havde – også i de tidlige embedsår – sine

bekymringer. En af dem kan resumeres fra 1893- beretningen: tjenestefolkene på de større gårde i Hjerndrup stod med få undtagelser så godt som uden for det kirkelige liv, mens der i Tyrstrup forelå glædelige eksempler på, at just de større gårdejere ved forbillede og formaning holdt deres folk til kirken. Senere skiftede billedet – som det ses ndf – i hovedsognet.

En anden bekymring var, at der trods offentlig bekendtgørelse var slet besøg ved de *særlige tyske* nadvertjenester, der holdtes i begge sogne (1901, 1903- beret). I denne forbindelse kan det nævnes, at der i hvert fald i Claussens senere år holdtes en ugentlig nadvertjeneste i Tyrstrup (1903, 1911- beret).

Endelig var måske samarbejdet i kirkeforstanderskabet ikke altid harmonisk. 1903- beretningen kunne tyde herpå. I denne forlangte de kirkeældste foretaget ikke mindre end 4 strygninger eller ændringer i præstens tekst – noget, der ikke er set andetsteds. De er dog foretaget således, at Claussens oprindelige tekst er læselig. Det ene stridspunkt var Landesverein für Innere Mission. Sp skrev: Die meisten hegen offenbar die Meinung, innere Mission sei die Arbeit der Laienprediger, während die grosse weitausgedehnte Liebesarbeit der Kirche ihnen fremd ist und infolge dessen mit ungerechtfertigtem (und auch wohl künstlich eingeimpftem) Misstrauen betrachtet wird. De kirkeældste forlangte ordene i parentes overstreget. De oplyser i et glimt sps teologiske og lægmændenes nationale stilling og det *kirkelige* dilemma, parterne som følge heraf var stedt i.

Årsagen til den aftagende kirkelighed i hovedsognet var det 2. punkt, hvorom der var disput. Præsten havde skrevet, som sandt var: Diejenigen Veränderungen, welche (der Zuzug vieler fremder Besitzer) dem Gemeindeleben Tyrstrup gebracht hat, kommen auch in der abnehmenden Zahl der Abendmahlgäste zum Ausdrück, wogegen in Hjerndrup sich ein Zunehmen nachweisen lässt ... Parentesen blev efter forlangende udskiftet med die Zeitverhältnisse, mens verbet *hat* blev stående! Det er ikke let at se, hvorfor de kirkeældste ville have det intetsigende ord ind.

Sociale tilstande. Det ser ud, som om afvandringen til byerne først satte ind o 1900. I de bevarede beretninger omtales den først i 1901, hvor Claussen skriver, at strømmen mod byerne tiltager og lader landbruget tilbage med mangel på arbejdskraft og stigende lønninger. For at bevare rentabiliteten erstattede man menneskelig arbejdskraft med maskiner. Men balancen i samfundet rystedes, og det havde ikke nogen god indflydelse på befolkningens åndelige udvikling.

Temaet gentages med variationer i de flg beretninger. De kirkelige aspekter af afvandringen drøftes især i 1909- beretningen, hvori sp først omtaler besværet ved at skaffe arbejdskraft og de høje lønninger, der har til følge, at landarbejderstanden er ret godt stillet. Men – »imidlertid drager de bedste arbejdere til byen, de tilbageblivende er ofte fordringsfulde uden at yde tilstrækkeligt og drager fra sogn til sogn. Det kan set fra et kristeligt standpunkt med rette frygtes, at netop disse småfolks børn får den sletteste opdragelse. Da forældrene mere eller mindre er løst fra Guds ord og sakramente, så bliver børnene det også, og det har som følge heraf vist sig, at den tjenende ungdom næsten fuldstændigt står uden for kirkelig påvirkning. Det er denne ungdom, der mest tiltrækkes af værtshusene og fornøjelserne og lider under de deraf opståede følger«.

Armod var der kun lidt af, og hvor den fandtes, var den selvforskyldt, da der ved statslig, kommunal og kirkelig fattigpleje droges omsorg for alle trængende.

Men en tugtesløshedens ånd gennemtrængte hele folket og gjorde sig også gældende lokalt – således fortæller 1905- beretningen om tiltagende drikkeri og forlystelsessyge. Good-templarlogen bekæmpede drukkenskaben i begge sogne og havde endog – et særsyn – overtaget distributionen af kirkelige blade.

Som andetsteds i de nordlige sogne havde man i pastoratet ansat en sygeplejerske og stiftet en sygeplejeforening.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Claussen blev afløst af *Asmus Jessen Christiansen* (1915-23), tidl sp i Skodborg og en af de 12 præster, som oprettede »Det gamle Budskab«.

Han var stærkt vækkelsespræget og en betydelig prædikant, der samlede en stor menighed. Ynglinge- og pigeforeningen fortsatte med stor tilslutning uanset krigen, der blev holdt menigheds- og samfundsmøder på hotellet og samtalemøder og bibellæsninger i sognets skoler.

Hans stærkt tysk-nationale indstilling skadede ham imidlertid, ikke mindst hans bøn for den tyske sejr. Alligevel klarede han valget i 1920 med 510 stemmer for hans forbliven og 470 imod (valgdeltagelse 72.2%). Men da mange således stadig var utilfredse med ham, indgav disse en ansøgning til kirkeministeriet om at få en *anden præst*. Lønnen blev tegnet ved frivillige bidrag, og staten gav tilskud. Denne andenpræst blev *Viktor Larsen*. Forholdet blev dog efterhånden uudholdeligt, og pastor Christiansen søgte bort i november 1923. Han blev senere præst i Berlin, medens Viktor Larsen, sen Østfeldt, blev sp i Svallerup på Sjælland.

Under vakancen i 1915 fungerede pastor Dahl, Aller. Hans beretning er uden interesse. Der findes derfor kun én »normal« beretning (1917) fra pastoratet under krigen. Den er oven i købet skrevet på dansk, der ikke var blevet benyttet i nogen beretning fra landsognene, siden Becker i Aller skrev sine længe før århundredskiftet.

Sp Christiansen fortæller, at »i det sidste Aar er Tyrstrup Menighed bleven foranlediget til i Fællesskab at bekende Troen og bede Fadervor« – et tillæg til liturgien.

Kirkebesøget havde i de forløbne 2 år »taget et betydeligt Opsving. Hos den kvindelige Ungdom er en stor Modtagelighed for Guds Aands Indvirkning forhaanden; ikke blot besøger de unge piger flittigere Kirken, men kommer ogsaa tvende Gange i Maaneden sammen i et Antal af ca 100, for under Sognepræstens Veiledning at fordybe sig i Guds Ord«.

Der var børnegudstjeneste hveranden søndag. Her mødte o 150 børn, der var inddelt i grupper, som 4 unge kvinder og undertiden også mænd »beskæftigede« sig med – antagelig underviste de børnene.

Der var i 1916 1648 altergæster i Tyrstrup, og også i Hjerndrup havde en stigning fundet sted.

Gennem *hele* 1916 havde der været holdt bibel*møder* 3 steder, i gæstgivergårdens sal i Christiansfeld og i 2 *privathjem* (dette sidste var noget nyt). Ved møderne »læses i Sammenhæng een og anden af Bibelens Bøger, desforuden oplæses af andre gode Skrifter«. Møderne var særdeles godt besøgt.

Herefter berettes om krigens virkninger i pastoratet: »Den langvarige Indkvartering af ca 500 Soldater, af hvilke mangen een er uden Respekt for de guddommelige Bud, og mange gifte Mænds lange Fraværelse fra Hjemmene udøver i sædelig Henseende en ugunstig Indflydelse ... Krigens Følger paa det kirkelige og

sædelige Livs Omraade kan endnu ikke overskues, Kirkeforstanderskabet undlader derfor at ytre sig derom i dette Aars Indberetning«.

Krigstidsinflationen med de voksende nominelle indtægter havde givet folk en fornemmelse af velstand – dette gjaldt også tjenestefolk og daglejere. Tillige var »ikke saa faa Eiere« helt eller delvis blevet deres faste gæld kvit. Trods værdiernes udhuling »turde neppe nogen Familie have lidt virkelig Nød« – dette som følge af stor privat velgørenhed og offentlige indsamlinger i begge sogne.

Én god virkning havde krigen: den havde »lagt en Hemsko paa Drikkesygen og Forlystelsessygen«.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for det pågæld år).

Tiden efter 1923

Tyrstrup sogn og navnlig Tyrstrup kirke opnåede en særlig berømmelse ved genforeningen, idet det var her kong Chr X den 10. juli 1920 overværede gudstjenesten efter sit ridt over grænsen fra Taps. (se Sdj Mdskr 1978 s 1-8).

Efter pastor Christiansens bortrejse blev *Carl Jensen Boeskov* (1924-39) udnævnt til sp efter enstemmig indstilling fra begge mghråd.

Kirkeligt set har der ikke fundet særlig store forandringer sted indtil dato. IM har, i hvert fald indtil ca 1970, bevaret en ikke ringe indflydelse med eget samfund og repræsentation i Tyrstrup mghråd. KH taler i 1923 om stærkt trosliv, senere om jævnt gode forhold, god tilslutning til kirkens arbejde o l. Der har stadig været YM-kreds, foredragsforening, ungdomsforening, K F U M og K, kvindemøder, søndagsskole, bibelkredse osv. Ungdomsforeningen har måske ikke haft så stor tilknytning til kirkelivet som kunne ønskes (udat brev fra pastor Boeskov til P N). Altergang og kkgprocent (8-10) har været jævnt stabile.

Iflg pastor B, der var IMorienteret, har forholdet til Brødremgh lejlighedsvist været noget tyngende. Han mener ligesom pastor Claussen, at den ikke var, hvad den havde været; dels fordi den nu engang var en tysk koloni, dels fordi dens erhvervsetik ikke altid var helt uangribelig. I forlængelse af denne gnidning opstod ønsket om et eget menighedshus i Tyrstrup sogn.

I tiden efter genforeningen blev de tidligere prøjsiske domænegårde i stor målestok udstykket og gav plads for en del statshusmandsbrug. Det pyntede i landskabet, at de tarvelige arbejderboliger blev erstattet af disse huse, men gav kun ringe forøget tilslutning til gudstjenesterne og det kirkelige liv som helhed, siger pastor Boeskov. De fleste af disse brug er nu blevet almindelige landejendomme.

Nationalt set kom der nogle krusninger på overfladen. I mellemkrigsårene befandt der sig en vis minoritet af hjemmetyskere i Tyrstrup sogn, hovedsageligt hidrørende fra de tidligere domænegårdes forpagtere og tilflyttede arbejdere. Den fik i midten af 30'rne gennemført, at der blev afholdt én tysk gudstjeneste om måneden. Dette krav havde i øvrigt været fremsat flere gange i den tyske tid, men var aldrig blevet honoreret. Samtidig (1935) fik den bygget en tysk privatskole for midler sydfra. Begge institutioner forsvandt igen efter 1945, og det tyske islæt i sognet er nu helt betydningsløst. I Hjerndrup forsvandt dette helt omkring 1940. I denne forbindelse kan nævnes, at den dansk-nationale højborg i Tyrstrup, forsamlingsgården »Frej«, overgik til hoteldrift allerede i 1927 (Tyrstrupbogen s 91). Den fungerer dog stadig som forsamlingssted.

Forholdene i Hjerndrup var mere ensartede. Befolkningen har været mere stabil, fordi der ingen særlig tilstrømning har været udefra. En kendt skikkelse her i de første år efter genforeningen var gdr Peter Hansen, søn af ovennævnte Claus Hansen, der bevirkede, at sognet fik en kommunal forsamlingsbygning med gymnastiksal i forbindelse med skolen samt med mødelokaler til forskelligt brug. Den er dog senere nedlagt.

Kort efter krigsudbruddet 1939 tog pastor Boeskov sin afsked og afløstes af *Peter Nissen Vive* (1940-74). Han beretter om besættelsestiden i C (Tyrstrupbogen s 116-118): Den bevægede Tid prægede Arbejdet, det blev en Samlingstid. Inden for Ungdomsorganisationerne blev der sluttet op, Studiekredse om kristne og kulturelle Emner blev taget op, og i store Kredse blev der Lydhørhed for det gamle Evangelium.

Han fortæller videre om den særlige uro i krigens sidste år, om 29. aug 43 og 19. sept 44, om de tyske flygtninges beslaglæggelse af skolen, hotellet og »Frej«, om 5. maj 45 og om retsopgøret. Der forefaldt dog ikke større begivenheder i pastoratet i de år.

Den 10. juli 45 fejredes 25-års jubilæet for genforeningen; der blev i den anledning holdt en stor festgudstjeneste i Tyrstrup kirke, hvorunder biskop Noack holdt festprædikenen, og pastor Nissen Vive afsløringstalen over billedhugger Gunnar Hansens mindefrise.

Den sidste større begivenhed i denne epoke var utvivlsomt opførelsen af det længe ønskede menighedshus i Tyrstrup. Der kom først skub i planerne, da det lykkedes at skaffe det finansielle grundlag til veje gennem forskellige indsamlinger efter 45. Bygmester blev arkitekt A H Andersen, og den 15. dec 1954 blev huset indviet. Ved den samtidige gudstjeneste prædikede pastor C Bartholdy, der også senere holdt indvielsestale. Da bygningen var blevet gældfri, blev den iflg tidl aftale tilskødet IM.

Pastor Nissen Vive afløstes i 1974 af *Povl Biering*.

Skolen

Oprettelsen af skolen i Tyrstrup sogn kan ikke tidsfæstes. Indtil ca 1764 var den fælles for begge sogne og lededes af degnen dér. Indtil 1820 var den 1-klasset, derefter 2-klasset til 1853. Midt i denne periode opgøres dens elevtal til 225. I 1870 reorganiserede provst Valentiner skolen, og den fik ved denne lejlighed en tilbygning, der skulle

danne grundlag for et præsteseminarium for præster, der ville søge til dansktalende menigheder. Allerede s å flyttede Valentiner imidlertid til Haderslev, og præsteseminariet flyttede med. Tyrstrup skolebygning blev helt nyopført i 1912, og skolen blev 4-klasset. I 1956 fuldførtes den nuværende centralskole, der fik en yderligere udvidelse i 1960. I dag har skolen 10 klasser med ca 500 elever.

Førstelærere og degne: Jacob Hansen -1695, Johan Anthoni Bockhorst 1695-1732, Christian Detlef Bockhorst 1732-64, Christian Asmus Vagner 1764-74, Jørgen Christian Vagner 1774-1804, Ole Saksild 1804-20, Hans Peter Gabel 1820-53, Mogens Sørensen 1853-70, Jens Hansen 1870-79, Mathias Jørgen Hansen 1879-1917, Viggo Charles Bancke 1918-54.

Allerede i 1776 eksisterede en 1-klasset distrikts- eller biskole i Bojskov. Den blev 2-klasset i 1829. I 1957 blev den nedlagt i forbindelse med oprettelsen af centralskolen.

Førstelærere: Christian Pedersen Juhl 1776-83, Truels Gram 1783-1806, Jacob Falkenberg 1806-25, Anders Bork 1825-44, Villads Pedersen 1844-51, Ludvig Bøttcher 1851-58, Jacobi Frandsen 1858-66, Hans P Andersen 1866-80, Jes Christiansen 1880-85, Erik Mordhorst 1885-1904, Viggo Jepsen 1904-45, Erik Aarestrup 1945-57.

Det fremgår af Bertel Godts beretning fra 1874, at der ydermere fandtes en biskole med 12 børn i Skovrup på daværende tidspunkt. Denne må dog senere være blevet nedlagt; for i 1906 blev der på foranledning af beboerne i Skovrup og Høkkelbjerg, der fandt vejen til Tyrstrup by for lang og besværlig for børnene, bygget en skole sidstnævnte sted i nærheden af det daværende tyske toldsted. Den blev ligeledes nedlagt i 1957.

Lærere her Carl de Cuveland 1906-10, Viggo Charles Bancke 1910-12, Lorenz Hinrichsen 1912-13, Christoffer Lysbeck 1913-52.

Den tyske privatskole er omtalt ovf.

Omkring 1764 blev der i Hjerndrup oprettet en degneskole, der blev helt ombygget i 1912. Skolen har i dag 5 kl og ca 40 elever. (Tyrstrupbogen s 47-49, Den danske skolehåndbog 76/77 s. 257).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 IM, 8 højk el gr; 1934 9 IM, 4 højk, 1 s; 1945 8 IM, 5 højk, 1 s; 1953 T 3 IM, 4 fællesl, 1 s (valg), Hjerndrup 4 fællesl, 2 hmd (fredsvalg); 1965 3 IM, 11 fællesl.

Folketal (Tyrstrup sognekom) 1860 2352 (1890 og 462), 1910 2207 (1825 og 382), 1930 2224 (1806 og 418), 1960 2230 (1857 og 373), 1975 3370 (2995 og 357, p g a kommunesammenl angiver 1. tal samtlige indb i Tyrstrup sogn med Christiansfeld).

Antal altergæster 1926 1283 (1125 og 158), 1934 samme, 1942 1430 (1250 og 180), 1954 1400 (1200 og 200), 1966 1350 (1100 og 250).

IM-samfund (sidst kendte form proprietær Juhl, Hanneslund), samtalekredse, DMS, Mghhus 1954, søndagssk, KFUM og K, Unge Hjem, kvindemøder.

Brødremgh eneste trossamfund u f folkekirken efter 1970.

Kirkebygningerne

Tyrstrup

Den i 1862 nedrevne kirke betod af romansk kor og skib med tårn øst for koret, sakristi ved tårnets nordside og våbenhus i syd. Den romanske bygning var opført af granitkvadre på rundstavprofileret sokkel. Fra dens portaler er der i den nuværende kirkegårdsmur benyttet 4 par granitsøjler. De gotiske tilbygninger var vistnok af munkesten, og tårnets underrum var antagelig fra første færd i direkte forbindelse med koret. Sakristiet synes i en stor del af 16 og 1700tallet at have fungeret som skolestue.

Den nu eksisterende kirke, som nogle kalder monstrøs, er bygget 1862-63 ved arkitekt L A Winstrup. Det skyldtes ikke mindst pastor Carstens initiativ, at der blev bygget en helt ny kirke. Materialet er gule mursten, der afstribes af røde skifter. Bygningen, der er i nygotisk stil, består i øvrigt af polygonal apsis, kor, tværskib og skib med tårn i vest samt et sakristi i sydøst og står på en sokkel af granitkvadre fra den gamle kirke.

Største delen af inventaret er fra opførelsestiden, og interiøret præges af næsten outreret nygotik. Altertavlen har et maleri, Martha og Maria, fra 1863, udført af A Dorph. Fra den gamle kirke stammer kalken, der er skænket 1681 af en Reventlow, men sammensat af ældre dele, nemlig en fod fra første fjerdel af 1500-tallet, og et bæger, skaft og knop fra slutningen af samme århundrede, hvortil kommer yderligere, at bægeret er fornyet omkring 1775.

Der er 3 sæt stager, et par barokbordstager, der vistnok er anskaffet 1651, et par balusterstager fra 1752 og et par fra 1863. Den romanske granitfont er en variant af Haderslevgruppen med ranke på kummen, og dens fad er af ret ny dato. I degnestolen er indsat ældre stolegavle med årstallene 1662 og 1686. Den ene af klokkerne er af gotisk type, men uden indskrift, den anden er en genforeningsklokke, støbt 1920 i de Smithske støberier, Ålborg. Kirken gennemgik en betydelig restaurering 1962.

Hjerndrup

Den hvidkalkede kirke ligger på en kirkegård, der omgives af omsatte kampestensdiger. Den består af romansk kor og skib med to sengotiske tilføjelser, et tårn ved korets østside og et våbenhus syd for skibet. Den romanske del er overvejende opført af rå kamp med småsten af flint og andet i fugerne og hulkantet sokkel, hjørner og andre enkeltheder af kvaderhugget granit. To bevarede sokkelhjørner, mod nordvest og sydøst på skibet, har hjørneknopper formet som menneskehoveder. På en meterlang sokkelkvader i skibets nordmur er der hugget et ejendommeligt relief af en stående, opsadlet hest over en formentlig død, liggende mand. Våbenhuset er bygget af munkesten og enkelte kvadre. Murværket er flikket og forhøjet, så ingen karakteristiske enkeltheder er i behold. Det har en tidlang i 1700tallet været brugt som skolelokale. Det ret snævre tårn er ligeledes af munkesten. Den øvre etage er en del ombygget, bl a i 1724, men bærer nok det oprindelige, opskalkede spir, der er firkantet forneden og ottekantet foroven, tidligere med spåntag, men fra 1914 tækket med skifer. Kor og skib har tegltag.

Alterbordet, der er muret af marksten, dækkes af et moderne glat panel. Altertavlen er en sengotisk fløjtavle fra ca 1475, der oprindelig befandt sig i Tyrstrup kirke. Midterskabet rummer en figurrig korsfæstelsesscene, sidefløjene apostelstatuetter. De oprindelige stavværksbaldakiner er erstattet med groft udskårne af fyrretræ. På predellaen er der et tarveligt nadvermale-

ri, vistnok udført 1750 af Kield London. Alterkalken er fra slutningen af 1500tallet med nyere bæger, og stagerne fra omkring 1700-50 er af tin. Den romanske granitfont har cylindrisk kumme på firesidet fod med arkader. Det ottesidede fad er fra omkring 1800. Prædikestolen i barok fra 1669 har snoede toskanske hjørnesøjler og spidse, sekskantede rammer i felterne med tarvelige malerier af Frelseren og evangelisterne. Stoleværket er for en stor dels vedkommende fra tiden lige efter 1781. Et pulpitur i vestenden fra ca 1650 med apostelmalerier er kommet fra Tyrstrup kirke ligesom orgelfacaden i landlig Louis XVI-stil med værk fra 1906 (Marcussen & Søn). Den senromanske klokke fra omkring 1200 er uden indskrift.

Tyrstrup sogns tidligere prg, der ligger smukt i udkanten af en skov ved en lille bæk, er mærkelig ved den i kl A fredede, helt af egetræ opførte, stråtækte bulhuslade, der efter Vonsbæk prgs brand er den største og mest bemærkelsesværdige repræsentant for denne endnu for et par generationer siden i Østslesvig udbredte, men nu næsten helt forsvundne byggeform. Laden er fra ca 1660.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 8656 RM, 1920 1. kl, 1958 12. kl.

18. 1850-64 **Frederik Carl Carstens,** f Sønderborg 3/7 1799. Forældre: Kbm Sønderborg Jacob Andr C og Catharina Elisabeth Posselt af Ullerup. Dim Herlufsholm 1819, c 25/10 24 (nc), g Kbh 10/6 29 Emma Vilhelmine Amalie Stribolt, f Kiel 23/1 08, d Frb 18/4 80. Forældre: Hoffjermager, graver Kbh Frants Stribolt og Helene Christine Kragh. 18/2 25 pers kap Kundby, 30/3 32 sp Frederiks-Karup, 26/1 45 sp Borum-Lyngby, 18/7 50 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 12/8 64, d Kbh 3/9 68.

Svigerfader til sp Ø Skerninge-H G W Berggreen.

19. -1864- **Jens Andreas Theodor Dreesen.** se sp Åstrup.

20. 1864-65 **Theodor Otto Wilhelm Heinrich Groth,** se sp Magstrup-Jegerup.

21. 1865-70 **Christian August Valentiner,** se sp Gl Had.

22. 1870-77 **Thyge Thygesen,** f Stenderupgd 18/3 1810. Forældre: Propr Stenderupgd Jens Christopher T og Karen Petersen. Dim Had 30, imm Kbh s å, c 36 (1), 18/4 s å tent Slesvig, 2/2 48 sp Hell G K Altona, 64-65 provst Altona provsti, 19/11 70 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 26/2 77.

23. 1877-89 **Peter Hjort Neiling,** f Had 2/2 1817. Forældre: Kbm Had Christian N og Dorothea Maria Boisen. Dim Had 38, imm Kiel 3/5 s å, c Gott 42 (2. kar m r A), g Benedikte Adelheid van Laer, f Bejerholm/Halk 16/9 30, d Tyrstrup 20/5 96. Forældre: Ejer af Bejerholm Cornelius Levinus van L og Adelheid Benedicte Johanne Windekilde af Vilstrup. 48 adj min Moltrup-Bjerning, 7/1 49 sp Løgumkloster, afsk 20/1 50, 18/7 50 past vic Itzehoe, 27/12 51 cst sp Grünstadt, 26/9 64 sp og provst Sønderborg, 23/6 77 sp Tyrstrup-Hjerndrup, d Tyrstrup 30/1 89.

24. 1890-1915 **Johannes August Julius Claussen,** f Bredsted 4/10 1853. Forældre: Sp Bredsted Søren Leonhard Julius C og Christiane C. Dim Had 75, imm Leipzig, Tübingen og Kiel, c 80 (2. kar m A), g Ernestine Haroldine Dorothea Standinger. 11/4 81 sp Rødenæs, 20/1 86 sp Hviding, 10/7 90 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 15, d Lübeck 21.

25. 1915-23 **Asmus Jessen Christiansen,** f Stubbæk/Ensted 17/7 1867. Forældre: Gdr Stubbæk Hans C og Maren Rossen Erichsen. Dim Had 87, c Kiel 91 (2. kar), g 12/7 93 Mette Cæcilie Lorenzen, f Stubbæk 23/11 67. Forældre: Gdr Stubbæk Hans L og Mette Kjestine Jürgensen. 6/3 92 vic Havetoft, 5/4 93 sp Tandslet, afsk 06, 1/7 s å pr diakonissehuset »Salem« Lichtenau/Berlin, 13 sp Skodborg, 29/6 15 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 26/9 23, s å klosterpr Preetz, sen pr Berlin.

26. 1924-39 **Carl Jensen Boeskov,** f Borre/Vejerslev 9/6 1873. Forældre: Hmd Borre Christen Jensen og Mette Marie Laursen. Dim 99, c 18/1 06 (h), s å vik Varde Forskolesem, 07 lærer Børkop højsk, 08 mhj Helsingør St Maria K-Kronborg, 28/4 09 sp Grove-Simmelkær, 29/5 s å navnef, g Varde 18/9 s å Christiane Benedicte Kjær, f Bedsted 26/9 80, d 1/4 56. Forældre: Partikulier Bedsted Christen Bendixen K og Ane Margrethe Petersen. 31/3 15 sp Ryde-Hanbjerg, 19/1 24 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 9/10 39, d 22/2 64.

27. 1940-74 **Peter Nissen Vive,** f Goldebæk/Agerskov 2/1 1905. Forældre: Gdr Peter Jakobsen V og Margrethe Andresen. Dim Åbenrå 26, c 30 (1), g 14/10 s å Mary Jacobsen, f Frb 20/5 03. Forældre: Form E J og Johanne Nielsen. 11/9 30 sp Bjolderup, 1/2 40 sp Tyrstrup-Hjerndrup, afsk 31/8 74.

28. 1974- **Povl Biering,** f Rudkøbing 8/7 21. Forældre: Sp Aldersro K Kbh Arne Ivar B-Sørensen og Emilie Antoinette Kirkegaard. Dim Østersøg 40, c 51 (h), g Kbh 14/9 52 Edith Ida Jacobsen, f sst 25/1 29. Forældre: Møbelpolst Niels Rasmus J og Ida Franziska Pause. 10/5 51 hjpr Vor Frue K Ålborg, 1/12 s å rkp sst, 21/10 65 sp Krogsbølle, 69 rkp Fredens K, Herning, 1/11 74 sp Tyrstrup-Hjerndrup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1965, Kirkelig Håndbog 1923-75, Hans Krog: Tyrstrupbogen, 1951, J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912, A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, bd VII. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-83, La Åbenrå, Aage Dahls samlinger, P Nedergaards samlinger, pastor P Nissen Vives optegnelser, sognekrøniken (C). Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år.

FJELSTRUP

Af J W O og H P

Topografi

Areal (den gl sognekommune) 3467 ha. Fjelstrup sogn omgives af Lillebælt, Aller, Tyrstrup og Bjerning sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, samt af Vonsbæk og Åstrup sogne i Haderslev domprovsti. Der kan strengt taget ikke drages nogen eksakt grænse til Aller (s d), fordi halvdelen af husstandene i St og L Anslet hører til dette sogn, men kun hveranden i en vis rækkefølge. Der kan derfor heller ikke gives noget nøjagtigt areal for sognet, og den tidl sognekommune var altid større end dette. Kommunen indlemmedes ved sammenlægningen i 1970, dels i Christiansfeld, dels i Haderslev storkommune efter en skillelinie fra Avnø vig syd om Fjelstrup by, og sognet blev 1/1 1975 sluttet sammen med Aller til pastoratet Fjelstrup-Aller.

Fjelstrup udgør en del af den store moræneflade mellem Haderslev fjord og Hejlsminde. Højden ligger i reglen mellem 20 og 30 m; Sandershøj når dog 46, og Karshøj 43 m. Kun i den smalle sydlige del, hvor sognet strækker sig ind over kanten af det store Åstrup bakkedrag, findes der højder på ca 60 m. Vandløbet Sillerup bæk ligger i et forgrenet dalsystem, der mod øst åbner sig til en bred lavning, hvis ydre del, Avnø vig, er havdækket. Dalsiderne er stedvis ret markerede, ca 15 m høje, og langs den flade dalbund ligger en sammenhængende strimmel af velkultiverede enge. Jordbunden er næsten overalt fedt moræneler. Kysten mod Lillebælt har en meget varierende natur. Ved Gravenshoved og Knudshoved er der således levende klinter. Andre steder, f eks ved Anslet Hage, er kysten lav med en smal bræmme marinpræget forland. Det samme er tilfældet ved Sandersvig og Avnø vig, hvor en smal zone af fladt kystland indefter afgrænses af en død klint med træbevoksning.

Den åbne landsby med mellemstore, gode gårde er den herskende bebyggelsesform, og sognet er et af de typiske eksempler på Østsønderjyllands høje bondekultur. Langs kysten findes et stort antal mindre skove og et sammenhængende system af skovskifter, der hører til gårdene. Den øvrige del af sognet er en skovløs bølgeformet flade af frodige marker med levende hegn. Ved Sandersvig strand er der bygget mange sommerhuse. Hovedfærdselsåren er landevejen Kolding-Hejlsminde-Haderslev.

Byer Fjelstrup med kirke, prg, centralskole, plejehjem, Sillerup med forsamlingshus, Knud, St Anslet, L Anslet med forsamlingshus.

Bebyggelser Gammelby, Fjelstruprød, Knud Lyng, Sillerup Bjerg, Hårdeng.

Gårde Toftegd, Abildgd, Ansletgd, Sillerupgd, Vadbjerggd, Damgd, Fuglsang, Højvang, Højgd, Bygvrå, Bjerghave, Bukshave, Have, Fællesminde, Gammelbygd, Fromsgd, Højgd (i Anslet), Højtoftegd, Nørregd, Rønkær, Kirstinesminde, Revshave, Fruetoft, Langagergd, Solgd, Thomasminde, Vildfang, Keldet (delvis udstykket), Elkærgd, Vrøvlvild, Fuglekær, Brushøjgd, Mariesminde. Ved kysten ligger Gravenshoved kostskole, en observationskoloni for nervøse børn, oprettet i 1964 af Ålborg kommune i tidl badehotel. Ved Anslet hage findes sommerlejren »Philipsborg« for KFUM & K. Intetsteds i landet ligger storgårdene så tæt som i det gamle Haderslev østeramt. Fjelstrup har rekorden med 19.

Skove Spredt i sognet findes en del skove, der overvejende tilhører gårdene, såsom Kobbelskov og Bøgeskov, Højkær skov og Flidsand skov. Eneste statsskov er Keldet skov, der administreres under Haderslev skovdistr.

Af fredede *oldtidsminder* findes en langdysse uden dæksten over kammeret i skoven ved Gravenshoved og 2 høje, henholdsvis ved Knud (Sandershøj) og i haven til gården Fuglsang.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Bjerning Fjelstrup amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Anslet, Fjelstrup, Knud og Sillerup. Personregisterdistr Fjelstrup.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 237 da, 3 ty; 1884 150 da, 11 ty; 1912 191 da, 18 ty, 5 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 809 da, 53 ty (tilrejsende 230 da, 30 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 398 da, 7 ty, 27 s; 11/4 1924 319 da, 7 ty, 123 s; 16/11 1932 335 da, 6 ty, 167 s; 3/4 1939 645 da, 15 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 667 da, 2 ty; 14/5 1957 647 da, 2 ty; 23/1 1968 745 da, 3 ty (Stat medd 1968, 8). Efter sammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

Den ældst kendte sp er fra 1400tallets sidste del og hedder **Tielluf Ulfsen.** Han var tillige kannik i Had & provst Barwith Syssel.

Fra omkring århundredskiftet og til 1523 kæmpede ikke mindre end 5 præster om embedet. Den første var **Peter Anckersen,** imm Rostock 22/9 1503, imm Bologna 07, sp Fjelstrup, afsk 13, 27/10 20 domherre Had.

P A blev uvist af hvilken grund afskediget, men nægtede at vige embedet. År efter år førtes der proces for kurien, indtil han endelig opgav i 23.

Laurentius Boye, sp Fjelstrup 3/8 1513. Førte proces mod P A uden held og tiltrådte aldrig.

Thomas Nielsen, sp Fjelstrup 19/8 1515; det gik ham ligeså.

Thomas Petersen, sp Fjelstrup 27/10 20, havde heller ikke held med sig.

Hinricus Brandes, nedlagde 1516 vikariatet ved St Peter & Pauli K Flensborg, 29/4 s å vicar St Nikolai sst, 4/11 20 sp Sønderborg, s d sp

Fjelstrup, men kunne ikke hævde sig.

Omsider lykkedes det dog (1523) **Thomas Nielsen** at komme igennem. Da der intet er oplyst om fratrædelses- eller dødsår, anføres han ikke blandt de lutherske præster.

1. -1562 **Jørgen Barsøe,** sp Fjelstrup, d her 10/10 62. Fader til 2.

2. 1562-80 **David Jørgensen Barsøe,** f Fjelstrup, 62 sp her, g, d her 5/5 80. Fader til 4.

3. 1581-99 **Thomas Hansen,** dim Had 67, imm Rostock s å, 81 sp Fjelstrup, g her 21/10 82 form enke, d her 26/11 99.

4. 1600-(ca) 45 **Jørgen Davidsen Barsøe,** f Fjelstrup, dim Had 1593, imm Wittenberg 24/6 s å, imm Kbh, 00 sp Fjelstrup, g her 29/11 01, d her ca 45. Fader til 5.

5. (ca) 1645-61 **Jørgen Jørgensen Barsøe,** f Fjelstrup, dim Had 38, imm Rostock s å, (ca) 45 sp Fjelstrup, g, d her 20/2 61. Fader til sp Aller-Taps Jørgen J B. Svigerfader til 6.

6. 1661-92 **Peter Ipsen Børup,** f Børup/Fredericia, dim Frederiksborg 1655, 6/11 60 hører Kolding, 61 sp Fjelstrup, g Jørgensd Barsøe, afsk 23/9 92, d Fjelstrup 95.

P I B var »et uroligt hoved«, der bandede som en tyrk og dertil var drikfældig. Juledag 88 var han beruset på prædikestolen, hvor han prædikede i 2 timer. Menigheden var alligevel velfornøjet med ham i mange år; til sidst blev han dog afskediget for forargeligt levned. Han beholdt dog den halve indtægt og ret til at blive boende i prg. Ved hans død var boet konkurs. Aa D fortæller om hustruen, formandens datter, at der 28/2 67 førtes sag mod hende, fordi hun på kirkegården havde givet en anden kone et så vældigt slag på næse og mund, at hun jammerligt blødte. Sagens udfald kendes ikke. Se også C P s 290.

7. 1692-1718 **Rasmus Christoffersen,** f Middelfart, dim her 1683, 29/11 92 sp Fjelstrup, g her 28/7 98 Maria, d her 18. Heller ikke han var dadelfri. Han blev på et ikke kendt tidspunkt irettesat af konsistoriet for sin vandel og måtte yderligere i 01 betale bøde for et »kødelig stilet« vers til sp Claus Christopher Schrøders bryllup i Vonsbæk. Hans hustru måtte bøde 6 rdl for rangstrid i Kirken.

8. 1718-45 **Mathias Alslev,** f Alslev/Varde 1678. Fader: Hjulmager Alslev Jørgen. Dim Odense 1704, bacc 18/5 05, c 15/9 10 (1), g Had 12/3 15 Maria Lise Hestermann, f Had. Forældre: Diakon Had Johann H og Sophia Christophersdatter Schrøder. Feltpræst, 29/10 18 sp Fjelstrup, d her 25/12 45.

M A var en udpræget selvhjulpen person, der var bissekræmmer, før end han begyndte at studere, og som havde »stort skæg på hagen«, da han blev dimitteret.

9. 1745-96 **Matthias Johansen Mayland,** f Marstrup/Hoptrup 30/1 1717. Forældre: Sp Hoptrup Johann Petersen Mayland og Elsebeth Christina Mathiasd Lange. Dim Had 39, imm Jena 20/4 s å, c Had 44, g 1) 2/5 54 Dorthe Thomsen, f Fredericia 21/8 22, d Fjelstrup 25/3 91. Forældre: Hospitalsforst & borgmester Fredericia Hans T og Elisabeth Reimer, g 2) Fjelstrup 14/10 91 Maria Rudbeck, f Åbenrå 42, d her 17/6 1815. Forældre: Skipper Åbenrå Nicolai R og Christina. 9/7 45 adj min cum spe succ Fjelstrup, 25/12 45 sp sst, d her 25/6 96.

Det var i det halve århundrede, M J M sad i embedet, at pietismen vandt indpas, men der foreligger ingen udprægede spor heraf i sognet. Han var i hvert fald stærkt imod herrnhutismen og Brødremgh i Christiansfeld. Denne modvilje lod han komme kraftigt til orde i sin ligtale over sp A Bertelsen, Tyrstrup, 1775 (J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912. Se også art Tyrstrup-Hjerndrup). Han opførte prg 1755 og fik prgjorderne udskiftet.

10. 1796-99 **Daniel Petersen,** se sp Bov.

11. 1799-1817 **Jens Peter Nielsen Windekilde,** se sp Vilstrup. J P W var derimod udpræget proherrnhutisk, men fik ikke store resultater ud af sin aktivitet i den henseende. Ganske vist havde den Adlerske agende vakt modstand, en sognefoged havde indkaldt til protestmøde og var blevet afskediget herfor, og pastor Daniel Petersen søgte bort af denne grund (H Hejselbjerg Paulsen, Sdj årb 1934, s 195); men længere kom befolkningen ikke i kirkelig henseende.

12. 1817-46 **Caspar Gottlob Tietcke,** f Kbh 30/6 1773. Forældre: Knapmager Kbh Gottfred Jacob August T og Anne Margrethe Eleonore Koller. Dim Kbh 93, c 22/10 98 (h), g Kbh, Nik K 18/9 1804 Kathrine Kornbeck, f Kbh 14/6 82. Forældre: Skibskapt Kbh Jens Jørgen Nielsen K og Lovise Haagensen. 99 kat Kbh Frederiks Tyske K, 2/3 04 sp Skodborg, 17/6 17 sp Fjelstrup, d her 27/2 46.

C G T var moderat rationalist. Han fandt i sine indberetninger ingen grund til klage over de kirkelige forhold i sognet; største parten søgte »Herrens Huus og Alter«, kun et par familier afholdt sig fra nadveren, men var mødt efter skriftlig advarsel gennem sgf, kirkeværge og helligdagsfoged, skriver han i 1836. Iflg prædikant Möhne fra Christiansfeld *var* der religiøst røre i sognet omkr 1830; men der savnes nærmere oplysninger herom. Politisk set var T moderat dansksindet (A P T VII s 210, 312).

13. 1846-48 **Ulrich Sechmann Boesen,** f Fåborg 22/7 1797. Forældre: Sp Eltang- S V Ulrik Christian B og Marie Christine Schjøtt. Dim Kolding 15, c 17/7 23 (1), huslærer, g 25/4 26 Anna Johanne Boesen, f Kbh 5/12 05, d 21/12 77. Forældre: Kontorchef rentekammeret, justitsråd Johannes B og Sophie Frederikke Hammerich. 14/2 26 sp N Løgum, 21/1 34 sp Oksenvad-Jels, 2/11 46 sp Fjelstrup, afsk 3/8 48 af den prov reg, genindsat 10/11 49, 10/1 50 provst (cst) Had provsti, 11/4 54 biskop Slesvig stift, afsk 28/10 64, d Vejle 11/2 67.

Efter Ts død ansøgte sognet om »en Præst med et oprigtigt dansk og kristeligt sind«. U S B, der fik embedet, synes at have opfyldt forventningerne. Ifølge hans beretning fra 1847 havde han i Fjelstrup kun mødt agtelse, tillid og velvil-

je. På daværende tidspunkt havde han opgivet sin tidligere binding til lægmandsbevægelser og Brødremgh, hvilket faldt godt i tråd med den i sognet herskende kirkelige indstilling. (A P T VII s 210-213).

14. 1848-49 **Christian Petersen,** f Søst/Rise sogn 12/12 1797. Forældre: Gdr Søst Balthasar P og Anna Catharina Grauer. Dim 1819, imm Kiel 22/10 s å, c Gott 23 (2. kar m s r A), g Pauline Milch, f Lübeck 06, 29/11 27 rektor Oldenburg, 30/5 28 sp Hellevad-Egvad, 22/12 sp Fjelstrup, afsk 10/11 49, seminariedir Kaiserslautern, 54 sp Göllheim/Bayrisch Pfalz, d her 23/12 78.

U S Boesen blev afskediget af den provisoriske oprørsregering, da han nægtede at give møde for amtmanden i Haderslev, og måtte rømme prg inden 24 timer.

C P udnævntes i hans sted. Denne var fra sin tid som sp Hellevad-Egvad kendt som en pr af den nye kirkelige retning, der ydermere havde tilknytning til Brødremgh. I 1842 havde han udgivet »Bønnebog for Børn«, tilegnet provst Rehhoff. Hans kontakt med Christiansfeld gav sig praktisk udslag i hans udbredelse i pastoratet af bibler, testamenter og opbyggelsesbøger derfra. Rehhoffs forgænger provst Paulsen havde naturligvis ikke skattet ham så højt teologisk set, men mente i øvrigt også, at han var upraktisk og ikke kunne fylde sine kirker.

Politisk set var han ivrig slesvig-holstensk sindet og var en af initiativtagerne til de 2 petitioner af hhv 1840 og 1844 mod ansættelse af danskuddannede præster i Slesvig. Derved kom han i modsætningsforhold til menigheden i H-E, og i de første turbulente dage efter udbruddet af oprøret 1848 blev han afsat og arresteret af de selvbestaltede lokale myndigheder, sigtet for at have huset tyske spioner. Hans forflyttelse til det stærkt dansksindede Fjelstrup sogn blev naturligvis heller ingen succes, og efter knapt et års virke blev han afsat af de danske myndigheder. (A P T VII).

15. 1849-54 **Ulrich Sechmann Boesen,** se data u 13 og i øvrigt s 18-21.

Tiden 1854-1920

U S Boesens efterfølger *blev Jørgen Laurits Vilhelm Hansen* (1854-63). Han havde et vist kirkehistorisk forfatterskab bag sig, skrev således artikler i Nordisk Kirketidende 1835 o a. Hans beretninger i 1856, 1859 og 1862 er ikke meget oplysende om tilstanden i sognet. I den sidste anfører han dog følgende: For Missionsvæsenet har jeg ikke fundet mig opfordret til særlig at foretage mig noget – af Grunde som jeg ville finde det ubetimeligt her at anføre. Udrettes der mulig noget til Gavn for Missionen ved det Meget, der paa de stedfindende Møder tales om denne Sag, da trøster jeg mig med, at min Passivitet i denne Retning kan rigelig opveies af den store Activitet, som udfoldes af Andre.

I september 1863 nedlagde han sit embede for at træde over til katolicismen. Han døde i Kbh 1884.

Embedet stod derfor ledigt ved udbruddet af 1864-krigen, og den derefter udnævnte sp, *Niels Hansen,* tiltrådte ikke.

Allerede 23/4 d å udnævntes den nye sp af de tyske myndigheder, *Adolph Heinrich Strodtmann Matzen* (1864-94).

Pastor M kom ret hurtigt i modsætningsforhold til menigheden, dels fordi han var stærkt tysk indstillet, dels fordi han var en dårlig prædikant. Lærer J P Lauesgaard i Sillerup fortæller i sin dagbog 1866-67 (Sdj månedsskr 1961 s 5-13) om sine sammenstød med ham inden sin afsked p g a edsnægtelse; men denne skildring er måske farvet.

Allerede i sin første beretning i 1868 er Bertel Godt misfornøjet med ham. Prædikenen var overordentlig ringe (karg) og nødtørftig, og foredraget dårligt. Han brugte hele tiden koncept, hakkede og stammede og henvendte sig slet ikke til sin meninghed, men kiggede på en mærkelig måde i vejret fra konceptet. Katekisationen var også mislykket. Pastoren mangler absolut både livfuldhed (Lebendigkeit) og et friskere og friere foredrag, siger han.

Alligevel var situationen efter B G's mening forbedret betydeligt siden 1864, da al kirkegang næsten var ophørt. Ganske vist betegner enkelte politiske fanatikere M som forræder over for kirken og nadveren, men generalsuperintendenten ser fremtiden i møde med sindsro. Der er megen interesse til stede for mission.

Men pastor M var ikke blevet en bedre præst ved næste generalvisitats i 1871. Fejlene var de samme som før, og B G gjorde ham i en lang og indgående samtale opmærksom på dem og opfordrede ham kraftigt til at afhjælpe dem. Hans forhold til menigheden var stadig ikke godt, og hans virksomhed svag (gering). Der er virkelig både kirkelig og kristelig sans til stede i befolkningen, og tidligere var denne menighed en af de bedste. Men pastor M's forvaltning er blevet katolsk, den politiske agitation har været meget stærk, og der har gjort sig sekteriske bestræbelser gældende.

G fortæller videre, at M selv har ønsket forflyttelse, men på uopfyldelige betingelser, for han ønsker både større indtægt og en mere indflydelsesrig stilling, og det er hans præstationer ikke til!

I 1887 kom han i et spændt forhold til sin nabopræst, Ernst Becker i Aller, da han blev indsat som dennes efterfølger som skoleinspektør i sidstnævnte sogn (se Aller). Efter 30 års embedstid trak han sig tilbage og levede sine sidste 2 år i Haderslev.

Pastor Matzens *beretninger til Had* bærer fra begyndelsen et sjusket præg og vidner måske om tidligt indtrådt senilitet. Er de karakteristiske for embedsførelsen i det hele, må han have været en ret ringe præst. Dette i forbindelse med hans nationalpolitiske indstilling synes dog ikke at have skadet den sædvanemæssige fastholden ved altergangen væsentligt.

Kirkelighed. Tallet på altergæster anføres foran skråstregen. Efter denne følger folketallet.? betegner manglende oplysning el lign.

1868 1170/? 1879 1269/1280. 1880 1294/1326. 1881 1243/1326. 1882 1185/1326. 1883 1268/1326. 1884 1310/under 1300. 1885 1126/1253. 1887 1165/1253. 1888 1126/1253. 1889 1145/1253. 1890 1103/1135. 1892 1044/1136. 1894 1093/1136.

Som det ses, ajourfører Matzen ikke folketallet mellem de 5-årige tællinger. Afvandringen – fra o 1880 – registreres derfor almindeligvis hvert 5 år, således at nøjagtige procentsatser kun kan beregnes de pågældende år. Så meget kan dog konstateres, at kirkeligheden målt ved antallet af altergæster lå på et højt og konstant niveau gennem hele perioden (1879 ca 99.1%, 1894 ca 96.2%).

Derimod forekommer *kirkegangen* at have været ret sløj målt med sønderjysk alen. Undertiden betegnes den med en intetsigende vending som *nogenlunde tilfredsstillende* (1881), men der findes også mere håndfaste oplysninger. 1882 berettes, at kirkebesøget kun i særlige tilfælde (slet vejr) er nede på 3-4%, sædvanligvis ligger det på 7-8%, på kommunionsdage kommer der 10%, på festdage 16%, sammenfattende andrager kirkebesøget 40-200 personer. 1883- beretningen taler om et minimumsbesøg på 30, et normalbesøg på 60-80 og uforandret besøg på festdage, i procentsatser af folketallet hhv ca 2.3 og 4.5-6.0. I 1889- beretninen angives, at der aldrig er under 4-5% på alm søndage, på kommunionsdage ofte mere end 10%, på festdage en del flere. Den flg beretning siger 50-70 personer på alm søndage, sjældent under 50. I 1893 skal gudstjenestebesøget have været gnsn 11%, hvilket, hvis angivelsen er korrekt, kan skyldes indførelse af en rigere liturgi.

Gudstjenesteordning. Gudstjenesten holdtes efter *Alterbog for Danmark,* og liturgien var med de kirkeældstes samtykke uændret (beretn 1886, 1891). I 1893 skete der imidlertid en forandring: der Gottesdienst ist durch eine reiche Liturgie gehoben worden. Musikalsk støttedes liturgien af et børnekor, der holdt øvelser hver 14. dag udelukkende med henblik på kirketjenesten. Det understøttedes velvilligt af kirkeforstanderskabet. Også mghen havde gjort en god begyndelse m h t deltagelse i den liturgiske sang (1894- beretn).

Der var altergang forår og efterår. Flertallet fulgte skikken med 2 årlige kommunioner, nogle gik kun én gang, ganske enkelte flere end 2 (1887- beretn).

Menighedsliv. Kilderne efterlader – nok mest indirekte – et indtryk af solid kirkelighed i Fjelstrup. Tillige, at der var mere åndeligt røre i sognet, end sp har registreret. Kontakten – tilliden – præst og mgh imellem var næppe den bedste. Matzen skriver (1870), at der endnu i almindelighed var temmelig megen kirkelig sans hos mghens ældre medlemmer, mens de yngre stod mere fremmede over for kirken og det kirkelige liv. Den alt for store vægt, man lagde på det politiske fremfor på det religiøse, udøvede fordærvelig indflydelse. Det er sandsynligt, at sp selv har haft blik både for sin egen og og befolkningens mislige stilling som følge af de nationale modsætninger. Han indså meget vel, at civilstandsloven var folk usympatisk (1879 var der kun én vielse i Fjelstrup, de øvrige foregik nord for grænsen), og at den indirekte skadede det kirkelige liv, især når civilstandsembedsmanden var ilde berygtet (1888). Endelig bemærker han i anledning af 1888- forordningen, at det i almindelighed er beklageligt og en hindring for det kirkelige liv, at præsterne i sproglig henseende står i modsætningsforhold til deres mgher, navnlig gennem skoleinspektionen (1889). På dette tidspunkt høstede han jo erfaringer i dobbelt dosis herom, både i Aller og i hjemsognet – begge udpræget dansksindede.

I 1880 deltog man i Fjelstrup i aktionen for brugen af dansk som forretningssprog mellem synodaludvalget i Had og de dansktalende medlemmer. Initiativet er rimeligvis udgået fra *E Skau* i Sommersted, og de kirkeældste i Fjelstrup – Knud Vestergaard, Carl Wildfang, Jacob Friis og Andreas Lausen – sluttede alle op om et andragende svarende til Skaus. De protesterede også mod indførelsen af Valentiners *»Kjærnepsalmer«* i skolen og anmodede om, at Pontoppidans salmebog, brugt gennem mange slægtled i hjem og skole, også fremdeles måtte finde anvendelse i undervisningen (2 breve, dat Fjelstrup 1/6 1880 til provstisynoden).

Matzens egen præstelige virksomhed fulgte det sædvanlige nordslesvigske mønster: prædiken i kirken (med katekisationer i tilslutning til de regelmæssige fastegudtjenester om onsdagen og på søndage i forår, sommer og efterår, når der ikke var altergang) og bibeltimer 1-2 gange ugentlig i vintermånederne i skoler eller arbejdshus. I 2 landsbyer – Anslet og Knud – var deltagelsen livlig, de øvrige steder ikke. I 1883 holdt sp i anledning af reformatorens 400- års fødselsdag Lutherforedrag med god tilslutning. Kun i enkelte vintre afholdtes bibeltimer ikke p g a sps sygdom. Børnegudstjenester afholdtes ikke.

Brødremghen må have haft en ikke ringe indflydelse i Fjelstrup sogn, mest i de 2 ovennævnte landsbyer, hvorfra sehr viele drog til missionsfest i Christiansfeld. Også grundtvigianismen vandt tilhængere – om deres tal er det ikke let at skønne. Matzen skriver (1883-beretn), at der havde vist sig *tilbøjelighed til grundtvigianisme i adskillige familier,* hvorimod synodaludvalget s å i brev til konsistoriet bemærker, at de *få grundtvigianere* i Fjelstrup ikke var trådt ud af Landskirken (16/8 1883).

At der i Matzens embedstid må have været pietistiske strømninger i sognet, kan sluttes af begivenhederne i eftermandens tid, men kildematerialet fra hans egen periode er spinkelt. Vi erfarer blot i al almindelighed (1880), at en livlig interesse for hedninge- og indre mission gav sig udslag i temmelig udbredt læsning af danske missionsblade og skrifter udgivet af dansk IM, og at diakonissesagen blev alt mere bekendt og fandt venner i mghen. Lidt mere konkret berettes det (1890), at enkelte *in einem Dorfe dieser Gemeinde* forsamler sig til fælles opbyggelse, uden at dog sekteriske bestræbelser gør sig gældende. Man kan med rimelighed antage, at disse forsamlinger var af indremissionsk art. I øvrigt var Fjelstrup sogn iflg Matzen altid fri for sekter.

Træk fra mghens dagligliv forekommer så godt som ikke. Fælles husandagt holdtes kun i få hjem om søndagen, hvorunder postiller anvendtes. Disse og salmebogen brugtes ofte til enkeltmandsopbyggelse søndag eftermiddag.

Kirketugt. Af denne var der ikke meget tilbage – dog var kirkelig sædvane stadig en magt, som kun enkelte af mghen og fremmede unddrog sig (1883). Mødre til »uægte« børn holdt her – som andetsteds – ikke kirkegang. Endnu så sent som 1893 holdt to besvangrede brude kirkebryllup uden slør, hvilket var en rest af tugten. Matzen tilføjer dog beroligende, at der ved denne lejlighed ikke blev født *uneheliche Kinder.*

Sociale tilstande. Også herom er beretningerne på det nærmeste tavse. Efter Matzens skøn må de have været tilfredsstillende, idet han i sin sidste indberetning skriver: Der er p g a mghens velstand ingen tale om social nød. Heller ikke firsernes store udvandring til Amerika fremstår som en følge heraf, skønt det må antages, at den i hvert fald delvis havde sin begrundelse i landbrugets lavkonjuntur. Den var til skade for kirken, idet de udvandrende – arbejdere og mindre jordbesiddere – var de dygtigste og stræbsomste af

disse klasser, mens de uordentlige og dovne blev hjemme (1883).

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Efterfølgeren *Hans Clausen Fischer* (1894-1914) var af en ganske anden støbning. Han var dansksindet og højkirkelig. I 1901 blev skoletilsynet frataget ham p g a hans politiske indstiling og tildelt pastor Dahl i Aller. Det var situationen fra 1887 med modsat fortegn! Meningerne divergerer, om det kom til brud mellem dem i den anledning (se Aller).

I Fischers tid (1905) blev forsamlingshuset indrettet i Anslet.

Trods deres korte form er *pastor Fischers beretninger* til synoden i Had de historisk set mest givende af rapporterne fra Fjelstrup. Uden tvivl gik for ham Landskirkens vel forud for det nationale. Hans embedsperiode blev derfor ikke den idyl, man kunne have ventet: De kredse, han mest lagde sig ud med, var netop dem, der må formodes at have haft den nærmeste tilknytning til Danmark.

Kirkelighed. Tal på altergæster og folketal anføres som ovf vist under pastor Matzen: 1896 1061/1054. 1901 956/?. 1902 974/999. 1903 963/992. 1904 935/999. 1907 892/1060. 1908 859/1060. 1909 839/1060. 1910 782/1060. 1912 822/?. 1913 769/1072. 1914 548/1072.

Ovst viser, at folketallet sidst i perioden stabiliserede sig på godt 1000. Altergangsprocenten sank derimod fra 100.7 i 1896 til 51.1 i 1914 med et spring fra 93.6 i 1904 til 84.2 i 1907, aftagende til 73.8 i 1910. Dette synes dog ikke at have bekymret kirkeforstanderskabet, der i 1911- beretningen havde denne kommentar: Altergæsternes tal aftager bestandig. Vi antager imidlertid, at der omtrentlig er nået et sundt forhold mellem altergæsternes tal og tallet på kirkebesøgende. Denne betragtning er udtalt vækkelsespræget, hvilket kan undre, da sp – som det vil fremgå af nedenstående – ingenlunde var vækkelsernes mand.

Trods den umiskendelige nedgang i kommunioner lå kirkeligheden målt ved antallet af altergæster bestandig et godt stykke over gennemsnittet for de 14 landsogne.

Kirkeligheden målt ved deltagelse i søndagsgudstjenesten tog et mægtigt spring opad i Fischers første embedsår. I 1895- beretningen angives de almindelige søndages kirkegang til 160-200 (ca. 15.2-19.0%), mens der på festdage flokkedes 400-450 (ca 38-42.7%) i kirken, det flg år endog 500, hvilket betød, at henad halvdelen af sognets beboere samledes i kirken på højhelligdagene. Endnu i 1900 kan der meldes om en kirkegang på gnsn rigelig 20%, svarende til ca 200 personer – på festdage mere end det dobbelte. Efterhånden svandt besøget, men stabiliserede sig omkring 10-14% (beretn 1907 10%, 1909 12-14%, 1911 kirkebesøg uændret, snarest lidt bedre).

Fischer klager især over 2 gruppers delvise fravær i kirken: Tjenestefolkenes (deres kirkebesøg tager af (1903), deres deltagelse er med få undtagelser slet (1907)) og skolebørnenes.

Sps samarbejde med skolen var som nævnt ikke godt – han følte sig modarbejdet fra dette hold. I 1901 – året for hans afsættelse som skoleinspektør – skriver han: »Børnenes deltagelse er taget af, hvilket delvis har sin begrundelse i, at nogle lærere går i spidsen med et slet eksempel«. Bemærkningen om børnenes aftagende kirkebesøg dukker op i flere beretninger (1903 og 1905). I 1905 betegnedes det som ringe, og bitterheden over skolestriden kommer frem i en beklagelse over, at sp ved konfirmandundervisningen havde gjort den erfaring, at børnene overhovedet ikke kendte de liturgiske sætninger eller havde mindste anelse om gudstjenesteordningen. Kalamiteten var uafhælpelig, *da uns kein Einfluss auf die Schule zusteht.* Samtidig kunne det dog konstateres, at de yngre mghsmedlemmer tog livlig del i gudstjenesten.

I denne situation bibeholdtes katekisationerne – de gav sp den eneste lejlighed til at blive bekendt med skolebørnene og øve indflydelse på dem. Desuden var et forsøg på indførelse af børnegudstjenester slået fejl (1895, 1911). I sidstnævnte beretning kritiseres skolens religionsundervisning skarpt: Sp måtte med beklagelse betone, at katekisationerne atter og atter bekræftede den erfaring, at børnenes hukommelsesstof i religion skrumpede ind, og at kendskab til den bibelske historie og sans for sammenhængen i denne aftog. Det forekom, som om der i skolens religionsundervisning ikke bestod den rette sammenhæng mellem emnets enkelte dele.

Onsdagsgudstjenesterne med katekisationer i fastetiden havde i begyndelsen god tilslutning – 60 børn og 50 voksne iflg 1895- beretningen. Senere tog besøget formentlig af – 1901 noteredes det som tilfredsstillende, 1911, at børnene nu kom regelmæssigt, hvilket kunne tyde på utilfredsstillende deltagelse i årene forud. Herom tier dog kilderne.

Med noget større sandsynlighed kan kurven over tilslutningen til sps bibeltimer beskrives som nedadgående. Efter Fischers 2. beretning (1896) holdt han bibeltimer i tiden fra november til fasten, om onsdagen i Knud skole, om torsdagen i Anslet skole. Gennemsnitsbesøget var 100. I 1899 var der fremdeles bibeltimer i 2 skoler. 1900 i 1 med livlig deltagelse. I årene fremover holdtes de vekselvis i 1 eller 2 skoler – 1906 angives besøget til 50-100. Den sidste rapport om bibeltimer er fra 1911, da de kun holdtes i 1 skole; besøget var da *genügend.*

Af nyheder, som Fischer introducerede, kan nævnes en årlig missionsgudstjeneste (1905- beretn) og juleaftensgudstjeneste med *pyntet juletræ* (1907- beretn). I øvrigt var interessen for ydre mission levende, mens den (1905- beretn) var ringere for indre mission (uklart hvilken, efter sammenhængen snarest den nordslesvigske).

Gudstjenesteordning. Om denne bemærkes kun, at den anbefalede gudstjenesteordning var indført med uvæsentlige ændringer (1895- beretn).

Menighedslivet med dets konflikter beskrives i videst mulige udstrækning i Fischers egne ord, så meget mere som han skrev både knapt og koncist.

1895- beretningen: »Der er navnlig i Anslet og Knud nogle særdeles ivrige tilhængere af den såkaldte indremissionsretning; man kan regne ca 12 familier til de ivrigste. Til det såkaldte »Kirkeligt Samfund« hører vel 7 familier; men formentlig kun 2 familier tager aktivt del i dets bestræbelser«.

1896- beretningen melder om samme antal familier i Kirkeligt Samfund, men af disse deltager kun 2 i dets sammenkomster. De besøger imidlertid også den lokale gudstjeneste og går til alters i sognekirken. En enke har ladet sin datter vi af Kirkeligt Samfunds »Sprecher«.

Vakte og troende især fra Sillerup, Knud og Anslet havde holdt samtalemøder, i enkelte tilfælde ledet af sp. »Jeg er kommet til den overbevisning, at sådanne sammenkomster kun kan bære gode frugter, når de ledes af Ordets kaldede tjenere«. – Det kan tilføjes, at sp Weiland i Skodborg, antidansk om nogen, kom til nogenlunde samme opfattelse.

1897- beretningen: »Interessen for IM's (den nordslesvigske) arbejde består endnu i enkelte kredse i

mghen og er i sammenligning med tidligere usvækket«.

Tallet på tilhængere af Kirkeligt Samfund var lille, og virksomheden formentlig svækket. »Der er 3-4 familier, der deltager i Forsamlingerne i Christiansfeld under Rasmus Thomsens ledelse«, men de pågældende besøgte stadig sognekirken og deltog i altergangen.

1901- beretningen (de mellemliggende mangler): »Til IM-retningen – forsåvidt som den er blevet til parti – hører 5 familier. Disse forfølger særinteresser, idet de undgår samarbejde med sp og besøger udensogns gudstjenester og forsamlinger mere regelmæssigt end de hjemlige. Fællesskabet om sakramenterne er endnu bevaret. Langt det største flertal af mghens familier må betegnes som vakte; men de står helt og fuldt på kirkelig grund. 4 familier bevarer endnu det gamle tilhørsforhold til Brødremghen. 2-3 familier holder sig til Kirkeligt Samfund, kun en af dem har løst sig fra vor kirkes sakramentfællesskab uden at træde ud af kirken«.

1903- beretningen: »Tilbøjelighed til konventikelvæsen og ligegyldighed mod kirken synes at tage til, om end de kirkelige pligter stadig opfyldes ... Deltagelsen i alterens sakramente er stadig ret regelmæssig, der findes dog enkelte, som aldrig viser sig ved Herrens bord, hvilket ellers ikke har været sædvane i denne mgh; opgivelsen af den blot sædvanemæssige deltagelse er næppe meget at beklage. Enkelte mghsmedlemmer søger stadig frimghens kirke i Had og går til alters der«. (To af de fem forretningsudvalgsmedlemmer i »Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn« var fra Fjelstrup sogn: P Skau, Bukshave, og Chr Finnemann, Tårninggård; se Thade Petersens bog om frimenighederne s 219)

1905- beretningen: »Der findes vel nogle venner og tilhængere af den såkaldte ordmission, men deres indflydelse på mghens kirkelige liv er så godt som betydningsløs«.

1907- beretningen indeholder intet om den optrækkende strid om IM, men vidner klart om Fischers negative holdning.

1909- beretningen: »Interessen for at slutte sig til frimghen er taget væsentlig til i de sidste år, både m h t besøget ved dens gudstjenester og deltagelse i dens altergang.

Vort forhold til Den kirkelige Forening for Indre Mission har for så vidt ændret sig i beretningsperioden, som vi har set os tvunget til i hvert fald foreløbig at afvise dens offentlige forsamlinger. Foranledningen er foruden andre misligheder den adfærd, enkelte tilhængere af denne retning har udvist i vor mgh. De har trukket sig tilbage fra vor kirke, om hvilken de har ytret sig nedsættende, ja, holder sig endog borte fra nadveren. I den senere tid synes nogle missionærer at trænge ind i mghen på illoyal vis«.

Allerede i 1911- beretningen kunne en modgående tendens konstateres for frimghens vedkommende. Den var tilsyneladende gået i stå, forklarligt nok ud fra den almindeligt rådende religiøse indifferens.

Noget lignende gjaldt nordslesvigsk IM, hvis arbejde »tager af, både intensivt og extensivt. Albert Lundes (norsk vækkelsesprædikant) så overordentligt stærkt besøgte forsamlinger har ikke haft varige virkninger, om enkelte omvendelsesresultater tales der ikke mere; i hvert fald er disse ikke kommet IM- retningen til gode«.

Beretninger for 1913 mangler desværre, så historiens slutning kendes ikke – i 1915 var Fischer ikke mere. Bemærkelsesværdigt – i betragtning af, at han siges at have være dansksindet – er hans konfliktartede forhold til de to kirkelige retninger, der stod den nordslesvigske danskhed nærmest.

Sociale forhold. Fischer beretter intet om fordelingen af fattigdom og rigdom i sognet, har formentlig ikke interesseret sig synderligt herfor. Des større er hans iver for at bekæmpe sådanne samfundsforhold, som kunne virke skadeligt ind på det sognekirkelige arbejde.

Ved hans overtagelse af embedet var der i Fjelstrup 3 arbejdere, der var kvartalsdrankere. Ædrueligheden var ellers god (1895- beretn). Allerede af næste beretning fremgår det, at han agtede at tage kampen op mod alkoholismen. Ved de kirkelige valg blev nemlig 2 beboere strøget af listen over valgberettigede p g a drukkenskab og deraf følgende forargelse.

I 1897- beretningen konstaterede han, at mghen i almindelighed førte et ærbart liv, især de mindre gårdejere. Men det var – som overalt – galt på de større gårde. Her – havde han bragt i erfaring – tog overtrædelser af det 6. bud, drukkenskab og uordentligt levned til i betænkelig grad. Det var presserende nødvendigt at gøre noget til fremme af tjenestefolkenes sædelige liv. Men hvad? Opgaven var vanskelig, fordi de alt for hyppigt skiftede plads. Fra denne samfundsklasse var det sjældent at se en ubesvangret brud (1901). Og antallet af drankere fordobledes i det ny århundredes første år (1903).

De samme år bragte også jernbanen til sognet og dermed en *banegårdsbeværtning*. Af sognets 6 *Schankwirtschaften* var stationens den fordærveligste i sine virkninger (1905). Ganske vist var de sædelige tilstande stadig i almindelighed gode (1907). Men forlystelsessygen var stor i alle lag og *masslos* blandt tjenestefolk. Og så den banegårdsbeværtning i Fjelstrup! Den »er en ren pesthule, der fremmer drukkenskab og horeri på forskrækkelig vis«. Forestillinger hos amtet (Landrathsamt) havde ikke hjulpet det mindste – »pesthulen« bestod fremdeles. Fischer fandt, at det burde ligge banens direktion på sinde at nedlægge den, da den ikke blot var aldeles overflødig, men dens virkninger ligefrem fordærvelige. Der var dog ét lyspunkt: Det var blevet forbudt at skænke for banepersonalet (1909 – se s 38).

Sektvæsen. Sognet var fri for sekterere. Kun i nogle få beretninger erfares der om uspecificeret konventikelvæsen (1901) – rimeligvis indremissionsk – og om forsøg på fra adventisters og Frelsens Hærs side at trænge ind i mghen. Hæren holdt vistnok enkelte forsamlinger i sognet, men ingen af de to bevægelser havde held med deres bestræbelser (1905, 1907).

Pastor Fischer døde kort før udbruddet af 1. verdenskrig og fulgtes af den stærkt tysksindede *Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner* (1914-20), der fratrådte ved genforeningen og levede sine sidste år i Klein-Wesenberg, Holsten.

Hans 2 beretninger 1915 og 1917 er ikke meget givende. Af den sidste erfares, at gudstjenestebesøget lod meget tilbage at ønske, bortset fra festdage og nadversøndage. Der er blevet indført børnegudstjenester, dels med, dels uden gruppesystem. I de sidste deltog ca 30 børn, men til fastegudstjenesterne kom kun de ældste af skolebørnene. En Jungfrauenverein var blevet stiftet – den holdt møde hver 14. dag i prg.

I 1915 havde man holdt missionsfest for Breklum, og til fordel for nordslesvigsk missionsforening optoges en epiphaniaskollekt. En kirke- og huskollekt for landsforeningen for IM (den tyske) havde indbragt 126.80 M.

(Had provstearkiv 1868-1919, nr 381, Kirkelig statistik og alm statistik *og* Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Tiden efter 1920

Ikke mindre end 4 præstér søgte embedet i 1921 og prædikede ved præsentationen. Foretrukket blev den 53årige sp Balslev, Fyn, *Laurids Vilhelm Nikolai Tolderlund-Hansen* (1921-27). Hans søn, rektor G T-H, har i Præstegårdsliv, 3. samling, 1951 (se også P N III s 336) givet en skildring af ham, der dog hovedsagelig vedrører førstnævnte sogn. Der gik efter ansættelsen i Fjelstrup ikke så lang tid, før han, den flittige husbesøger, havde været i alle hjem i sognet. Med åbent sind lyttede han til, hvad sønderjyderne berettede om deres liv i den tyske tid, og når han kom hjem, noterede han hovedpunkterne i en lille sort bog. Inden længe var han fortrolig med de ofte ret indviklede slægtskabsforhold.

Han var konservativ grundtvigianer; men det lå hans væsen fjernt at stille sig afvisende over for andre af den grund. IMkredsen, der havde haft en anden kandidat til embedet, stillede sig i begyndelsen ret afvisende over for den nye grundtvigske præst. Men efter nogen tids forløb kom nogle repræsentanter for den til ham og bad ham komme til deres møder for at udlægge bibelen. De troede, sagde de, at han kunne gøre det bedre end de selv.

Aage Dahl skriver om ham, at han var en sjælden veltalende prædikant med en forunderlig og lykkelig evne til at vinde de forskelligste menneskers tillid og til at få selv vildfremmede til at åbne sig for ham.

Pastor T-H døde pludselig under en mødereise.

Hans efterfølger *Axel Wright Quistgaard* (1927-36), der er omtalt mere udførligt under Vedsted sogn, hørte også til den grundtvigske fløj. I hans tid blev der opført yderligere et forsamlingshus i Sillerup.

Pastor Q giver i artiklen Paa Stenbro, Muldjord og Flyvesand, Dansk Kirkeliv, 1946, en kort skildring af sin tid i Fjelstrup (Muldjord).

Han fandt næsten intet at udsætte på noget her, er tværtimod yderst begejstret for natur, kirke- og folkeliv, men kommer dog med følgende reservation: »Ja, misforstå mig nu ikke, som om jeg vil gøre Fjelstrup til et Reservat for Saagodtsom-Engle; jeg antager, at de fleste Laster fandtes dér som andetsteds, men som Fjelstrup Kirkespir rager højt op i Sognet, saadan havde Kirke og Kristendom en stille Magt i Sognet. Her lærte jeg at sande, at »det milde er immer det stærke«. Her fandtes meget lidt af haarde Domme, men meget af mild menneskelig Forstaaelse og derigennem Magt over Sindene.«

Iflg samme artikel forlod han Fjelstrup for at få en vanskeligere opgave, som han så mødte i Vedsted. Forinden afskeden havde han henvendt sig til en gammel studenterkammerat, *Christian Ditlev Frederik Schrøder* (1936-44), og foreslået ham at søge til Fjelstrup. S havde tidligere søgt præstekald i Sønderjylland, men havde ikke fået biskop Ammundsens anbefaling, fordi han ikke var tvesproget (udat brev fra S til P N). Denne gang lykkedes det imidlertid. S fortæller videre i ommeldte brev om sine gode kår i dette sogn. Også han kom, skønt grundtvigianer, til at stå på god fod med IMkredsen og deltog i dens samtalemøder. Menighedsrådet tog ligeledes venligt imod ham; der blev holdt menigheds- og ungdomsmøder i prg og bibeltimer i de 3 skoler i hhv Sillerup, Knud og Anslet.

I 1940 blev han tillige præst (hjælpepræst) ved Haderslev frimenighed; men henimod slutningen af krigen og besættelsen, der i øvrigt ikke afstedkom dramatiske begivenheder i sognet, søgte han bort fra Fjelstrup til Holbæk. Årsagen hertil var angiveligt, at prg var for vanskelig at opvarme, og menighedsrådet ville ikke af med den som præstebolig og modsatte sig derfor hans ønske om at købe egen villa.

Den rolige kirkelige og sociale udvikling fortsatte under hans efterfølger *Hans Hejselbjerg Paulsen* (1944-71), der ikke var af grundtvigsk observans. Han blev den første sp efter genforeningen, der kom til at sidde i embedet i en længere årrække. Han er en flittig forfatter af kirke- og lokalhistoriske bøger og afhandlinger og blev 1962 dr theol på afhandlingen Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740. H H P efterfulgtes af *Sigfred Christensen*, der 1/1 1975 blev sp for det samlede Fjelstrup-Aller pastorat.

Oversigterne i K H 1923-66 giver et koncentreret, men godt billede af udviklingen (se disse). Altergængertallet synker fra ca 1000 til omkring det halve, og kirkegangsprocenten falder fra 15 til 7-8 i samme tidsrum. Denne tilbagegang ligger imidlertid i tiden og er vistnok landsomfattende. De kirkelige aktiviteter har stadig været ret omfattende. IM og grundtvigianismen har eksisteret side om side, om end med størst tilslutning til sidstnævnte, i hvert fald til 1945. Herefter udviskes i stor målestok de kirkelige skel, hvilket bl a giver sig udslag i, at midtergruppen i menighedsrådet stadigt har været dominerende i de seneste år. I 1960erne bestod det udelukkende af »kirkelige«.

Skolen

Oprindelig fandtes skoler i Fjelstrup by, Knud, St Anslet og Sillerup. Deres oprettelse kan ikke tidsfæstes; men de eksisterede i hvert fald i midten af 1800tallet.

Iflg visitatoriets indberetning til ministeriet for hertugdømmet Slesvig af 7/3 1863 var der i pastoratet 1 degneskole og 3 distrikstskoler.

Fjelstrup degneskoles distrikt havde 85 skolepligtige børn, af hvilke dog kun de 68 søgte skolen, mens 17 undervistes i en privatskole. Læreren var degn Christlieb, »en alderstegen og svag Mand, der er ude af Stand til længer at forestaae Skolen. Prøven var alt andet end tilfredsstillende, om Catechisation kunde der saa at sige ikke være Tale, og Retskrivningen saavelsom Læsningen var meget ringe; de Opgaver, der stilledes i Hovedregning, var kun for Begyndere. Visitatoriet er under 18. Janr d A indgaaet til det høie Ministerium med et Andragende om Degnens Entledigelse«.

Sillerup skole havde 35 børn, lærer var R Schmidt, der havde fået embede i Marstrup. »Tilstanden er ret god, skjøndt den Omstændighed, at mange Skoleinteressenter høre til den fattigere Klasse, virker noget hindrende, da Skoleforsømmelser ere hyppigere«.

I Knud skole residerede lærer Aggesen med 41 børn. »Hvad ovenfor blev bemærket om Silderup Skole gjælder i en endnu høiere Grad her, og Prøvens Udfald var ogsaa noget ringere«.

Lysest var billedet af Anslet skole, hvor lærer Chr Nissen sad med 91 elever i én klasse. »Uagtet det store Antal Børn besværliggjør Undervisningen, lod dog Prøvens Udfald slutte, at den maa være særdeles god, og Visitatoriet havde al Grund til at finde sig tilfreds med Skolens Tilstand. Navnlig var Retskrivning og Læsning meget god, hvad der i en saa talrig Skole vidner om Lærerens Dygtighed og Omhu«.

I oversigten fra 1861 nævnes intet fattighus i sognet – dets udgifter til fattigvæsen var i dette år 884.1.9 rdl. (Had provstearkiv, nr 376, 1648-1910, Alm kirkelige forhold, etc).

Iflg P Skaus »Minder« (1909, s 183ff) forsøgte han sig i 1887 med en ugtl friskole, men den blev standset p g a trusler mod danske undersåtter.

De 3 sidstnævnte skoler var ganske små og blev nedlagt i 1960-61, da den nye fællesskole i Fjelstrup blev opført. Denne har i dag 165 elever, 7 klasser og 8 lærere.

Den mest kendte lærer dér var utvivlsomt *Peter Jepsen* fra Vollerup (1911-50). Han læste på egen hånd til lærereksamen i Tønder og var først lærer i 4 år i Københoved, inden han kom til Fjelstrup. Han blev soldat under 1. verdenskrig og kom til vestfronten, men rømmede og slap uskadt til Danmark, hvor han resten af krigen var midlertidig lærer ved Kolding realskole. Efter genforeningen studerede han de nye skoletanker i Tyskland og søgte at praktisere dem i sin egen skole med lystbetonet arbejde fra elevernes side. Han var tillige en mester ved orglet, dirigent for sangforeningens orkester, virksom for de unge i Anslet forsamlingshus og sportsmand om en hals. Om sommeren svømmede han frem og tilbage over Lillebælt, og om vinteren stod han på ski.

Nævnes må også *Anna Villadsen* i Sillerup, der var svigerinde til valgmenighedspræst A Højmark i Århus (Pastor Schrøders brev).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 C, 2 gr, 2 IM; 1934 5 gr. 1 IM, 1 up; 1945 1 IM, 5 up, 1 s; 1953 1 IM, 5 C, 1 s; 1965 7 kirkelige.

Folketal (sognekom se i øv Aller) 1860 1137, 1910 1294, 1921 1311, 1960 1340, 1970 1233, 1975 (sognet) ca 1200.

Antal altergæster 1926 900, 1934 825, 1954 481, 1966 549.

IM-samfund. Sidst kendte form bygmester Hagedorn. YM-kreds, 2 fh i hhv L Anslet og Sillerup opført hhv i 1905 og 1935, ungdomsmøder i pgd, kirkeblad, afdeling af DdU (gr).

Intet trossamfund u f folkekirken.

Kirkebygningen

Den anselige, hvidkalkede kirke består af romansk kor og skib med 3 sengotiske tilbygninger, korforlængelse, udbygning mod nord og tårn i vest samt et sakristi på korets nordside. Kirkens romanske dele er opført omkring 1200 af munkesten i munkeskifte. I sengotisk tid, antagelig i slutningen af 1400tallet blev koret forlænget med et fag mod øst. Tårnet har krydshvælvet underrum med delvis udmuret spids tårnbue. Syd- og vestsiden er næsten helt skalmuret 1721 eller 1769, det sidste årstal ses i jernankre med Chr VIIs monogram og andre initialer. Det dækkes af et oprindeligt pyramidespir med småkviste. Sakristiet, der også rummer et kapel, afløste 1851 et ældre ved sydsiden.

Det sengotiske murede alterbord dækkes af glat bræddepanel fra 1852. Altertavlen var oprindelig en renaissancetavle fra 1617, hvis maleri forestillede nadveren. I 1865 blev det erstattet af et billede, malet af pastorinde Frida Matzen, symboliserende korsfæstelsen. Da det imidlertid ved restaureringen i 1959 fandtes uden særlig kunstnerisk værdi, førtes altertavlen med visse rekonstruktioner tilbage til sit gamle udseende. Alterkalken, der er anskaffet i 1655, er samlet af ældre dele, sengotisk knop og renæssancefod. Der er 2 sæt stager, et fra omkring 1750, et andet fra 1767. Den romanske granitfont har reliefhugget bølgeranke og terningkapitælfod. Fadet er fra begyndelsen af 1920'rne. Det meget smukke unggotiske, kronede korbuekrucifiks fra ca 1250 betragtes som et af de bedste i Danmark. Prædikestolen fra omkring 1600 er et pænt renæssancearbejde. Stoleværket er fra 1907, orglet fra 1880 af Marcussen & Søn, noget udvidet i 1914. Den ene af klokkerne er fra 1838, støbt af J Maschmann, Frederiksværk, den anden er en genforeningsklokke fra 1920, støbt af de Smithske støberier, Ålborg.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 5400 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

16. 1854-63 **Jørgen Laurits Vilhelm Hansen,** f Kbh 3/7 1810. Forældre: Destillatør og brændevinsbrænder Kbh Jens Peter H og Else Christiane Jørgensen. Dim Chrh Borgerdydssk 27, c 8/7 35 (1), g 42 Emilie Augusta Clausen, f Kbh 31/8 15, d 13/2 1902. Forældre: Juveler Kbh Hans Christian C og Margrethe Cathrine Lindbach. 36 lærer Nyborg lærde sk, 38 huslærer Holsteinborg, 30/9 kat St Michaelis K, Fredericia, 26/9 50 sp Hammelev, 24/7 54 sp Fjelstrup, afsk 25/9 63, d Kbh 30/6 84.

17. -1864- **Niels Hansen,** se sp Egeslevmagle.

18. 1864-94 **Adolph Heinrich Strodtmann Matzen,** f Hammelev 6/2 1819. Forældre: Propr Tørninggård, Hammelev, Hans Henning M og Sophie Elisabeth Strodtmann. Dim Had 43, c Gott 50. (2. kar m r A), g 24/6 59 Friederica Maria Dorothea Barlach, f Beyenfleth 25/9 32, d Fjelstrup 24/5 77. Forældre: Sp Bargteheide Gottlieb Ernst B og Cathrine Margrethe Johanne Thiessen. 19/4 59 subrektor og hjpr Tyske National Lyceum, Stockholm, 23/4 64 sp Fjelstrup, 1/6-18/7 s å kst provst Had provsti, afsk 94, d Had 24/11 96. Svigerfader til sp Fole S F Magaard.

19. 1894-1914 **Hans Clausen Fischer,** f Åbenrå 29/9 1850. Forældre: Borger Åbenrå Jacob Andresen F og Magdalene Clausen. Dim Had 72, c 77 (2. kar), g Had 23/10 85 Marie Elisabeth Bahnsen, f Had 3/4 61, d 17/6 1942. Forældre:

Snedker Had Lorenz Bernhard B og Mette Marie Barsøe. 28/4 78 adj min Gl Had, 28/4 81 diakon Løjt, 19/11 94 sp Fjelstrup, d her 21/3 14.

20. 1914-20 **Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner,** f Had 26/7 1863. Forældre: Kbm Had Eduard Heinrich W og Adelheid Sophie Carstens. Dim Had 82, c 87 (2. kar m A), g Rendsborg 8/7 90 Elisabeth Schrøder, f sst 15/8 68. Forældre: Overstabslæge Rendsborg Paul S og Sophie Küster. 2/6 89 adj min Ketting, 27/2 90 sp Arrild, 1/3 96 sp Nordborg, 30/9 1908 sp Hammelev, 16/9 14 sp Fjelstrup, 20 sp Klein Wesenberg, d her 2/5 24. Fader til pr Gråsten ty frimgh Werner W.

21. 1920-27 **Laurits Nikolai Vilhelm Tolderlund-Hansen,** f Sorø 8/7 1868. Forældre: Overlærer, kordegn Sorø Søren Peter H og Emma Juliane Tolderlund. Dim Sorø 86, c 16/1 92 (1), g Homå 17/5 99 Johanne Govertz-Jensen, f Lyngdal/Trustrup 6/12 74. Forældre: Branddir Grenå Axel Frederik J og Anna Birgitte Bøgh. Lærer Kbh, medstifter af Studenterhjemmet, 16/2 95 pers kap Søllerød, 9/3 97 sp Vejlby-Homå, 1/6 1904 sp Sandager-Holevad, 07 navnefor, 04-09 & 18-21 rejsepr for K S af 1898, 18 bm sm, 21 sekr sm, fra 00 medl udv ØM's Fremme, 13/12 15 sp Balslev-Ejby, 29/7 21 sp Fjelstrup, d 17/1 27 Vemmetofte. Svigerfader til sp N Bjert S Jørgensen.

22. 1927-36 **Axel Wright Quistgaard,** se sp Vedsted.

23. 1936-44 **Christian Ditlev Frederik Schrøder,** se sp Holbæk, d 6/7 73.

24. 1944-71 **Hans Hejselbjerg Paulsen,** f Ø Løgum 28/2 1905. Forældre: Gdr Ø Løgum Bertram P og Maren Callesen. Dim Had 26, c 32 (h), g Åbenrå 4/2 35 Anna Callesen, f Tinglev 26/7 08. Forældre: Gdr Tinglev Jes Lauritz C og Bothilde Weibek. 33 mhj Skrydstrup, 21/1 35 sp sst, 27/5 44 sp Fjelstrup dr theol 62, afsk 71.

Udg: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 33-38, 41: Sdj Slægter I, Ø Løgum, 42: Landskabsstudier. Jydske Sml, 43: Festskriftet Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818-1943, 44: Afskedshilsen ved Skrydstrup Kirkes Lukning, 45: Slægt og Jord; Skrydstrup Kirke, Menighed og Præster. Ribe st årb, Den nordslesvigske Kirke I-II, 45-48 (red), 48: Fra Skolebænk til Prædikestol. Slesvigs delte Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum (red hele værket), medarb Bio Lex, medudg Had st årb 46 ff, medarb Flensborg Bys Hist 53-54, Brorson-Studier, Kh sml 7. R II, 59: Om de nationale Valgs B 1900 og 1912, 62; Sdj Psalmesang 1717-40 (disp), 61: Gamle nordslesvigske skolebøger. Sdj årb, 64: Fra tysk fibel til dansk ABC og læsebog. Sst. 68: P Kjer: Min rejse gennem jordelivet (overs fra ty. Sm m Jens Holdt).

Medred Had stbog 68. Skrev heri Danske salmer overs til ty, om overs: A Øster, Th Kaftan, Johs Lorentzen, Johs Tiedje, C E V Lützow, Lorenz Siemonsen. Vore alterkalke, Menighedsafstemninger efter genforeningen, portrætter på sønderjyske altertavler m m, Hans Nielsen Hauge og Ægidius. Kh sml 73.

Bm Hist smf i Sdj 40, bm K C 61.

25. 1971- **Sigfred Christensen,** se sp Aller.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1965; Danmarks administrative inddeling, 1975; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, bd VII; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934; P Nedergaard: Kirkelig Haandbog 1923-67; Kirkelig håndbog og Teologisk stat, 1975; Dansk præste- og sognehistorie IX B (Gram); Dansk Kirkeliv, 1946 (A W Quistgaards artikel); Erik Hoskjær: De danske Kirker (Fjelstrup), 1970. Nic C Nielsen: Fra Vilstrup Kirkegaard. Slægten Windekilde (Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1892, 116ff). Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938. G Tolderlund-Hansen: Præstegårdsliv, 3. samling. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-83, La Åbenrå; P Nedergaards samlinger; Aage Dahls samlinger. Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, La Åbenbrå.

ALLER MED TAPS (INDTIL 1864)

Af V Vibe-Petersen, J W O og H P

Topografi

Aller sogn omgives af Fjelstrup, Tyrstrup, Vejstrup og Hejls sogne, alle i Vojens-Christiansfeld provsti, Sønderjyllands amt, og på et kort stykke i øst af Lillebælt. Nordgrænsen går fra Hejlsminde sluse gennem den vestfor liggende strandsø, Hejlsminde nor, og følger derefter Fiskbæk, medens de øvrige sognegrænser hovedsageligt er historisk bestemte. Der kan strengt tages slet ingen grænse drages mod Fjelstrup, fordi halvdelen af husstandene i Store og Lille Anslet fra reformationstiden hører til Aller på den ejendommelige måde, at hveranden går til hver sin side! Der kan derfor ikke angives et eksakt areal for sognet, og sognekommunen var altid mindre end dette.

Største delen af overfladen er moræneflade, der ligger ca 30 m over havet. Denne gennemskæres af Tapsådalen, der ligesom Fiskbækdalen udmunder i Hejlsminde nor. Inden udløbet udvider begge dale sig imidlertid til trekantede engflader, hvis jordbunds øvre lag består af strandsandsaflejringer.

Højeste punkt er Over-Stenbjerg syd for Stubbum, 53 m over havet. Herfra har man en vid udsigt over det frodige landskab med Skamlingsbankens ryg i nord og den fynske kysts skovklædte halvøer og mellemliggende fjorde og vige i øst. Ellers findes der ingen landskabelige seværdigheder i sognet. Den eneste hovedfærdselsåre er landevejen Kolding-Hejlsminde-Christiansfeld; men tidligere gik hovedlandevejen mellem Kolding og Haderslev (»den almindelige hærvej«) over Aller, hvorfor hertug Hans i 1562 tillod, at herredstinget blev flyttet og anbragt ved Aller kirke.

Fra 1536 til 1864 var Taps sogn anneks til Aller, skønt det slet ikke grænser op til dette, men Tyrstrup sogn skyder sig imellem, og denne artikel omfatter derfor også Taps indtil 2. slesvigske krig. Som bekendt blev Taps som et af de »otte« sogne udvekslet med de vestslesvigske enklaver, og det gled derfor både ud af Haderslev amt og Haderslev provsti. Sognets topografi behandles i det selvstændige afsnit om dets historie efter 1864.

Ved den store administrative omlægning i 1970 gik Aller sognekommune op i Christiansfeld storkommune, og fra og med 1/1 75 blev sognet sammen med Fjelstrup til pastoratet Fjelstrup-Aller, hvorved den urimelige sognegrænse endelig hovedsagelig mistede sin betydning.

Byer Aller med kirke, skole og kro, Stubbum, Brabæk og Skovhuse.

Bebyggelser Kobbersted, Meng, Hejlsminde med kro, Åkær.

Gårde Stubbumgd, Allergd, Enggd, Williamsgave, Menggd, Højgd, Fransminde, Skovroj.

Skove Til flere af sognets gde hører mindre skove. Der hører også tre småskove på 11 ha til præsteembedet; de 6 ha ligger dog i Tyrstrup.

Fjellebro over Fiskbækkær er fredet *oldtidsminde* (se Sdj Mdskr 1973, 136ff).

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II. herredsfogderi, fra 1889 under Tyrstrup amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Aller (med Brabæk), Skovhus (med Kobbersted) og Stubbum (med Hejlsminde og Meng). Personregisterdistr til 1920 Christiansfeld, derefter eget personregisterdistr.

Stemmetal (i sognekommunen) ved de tyske rigsdagsvalg 1871 97 da, 11 ty; 1884 63 da, 12 ty; 1912 87 da, 14 ty, 2 s (s = socialdemokrater).

Ved folkesafstemningen 10/2 1920 428 da, 48 ty (tilrejsende 172 da, 41 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 199 da, 7 ty; 11/4 1924 143 da, 7 ty, 25 s; 16/11 1932 125 da, 5 ty, 71 s; 3/4 1939 256 da, 9 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 266 da, 6 ty; 14/5 1957 249 da, 4 ty; 23/1 1968 297 da, 3 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

Ca 1508-40 havde Aller Vonsild, Dalby og Seest som annekser. Sp i (det meste af) dette tidsrum var **Johannes Schuldorph (Schuldrup),** der i 1507 blev domherre både i Haderslev og Slesvig by og 20/3 08 sp Aller-V-D-S. Han var fra 11/8 11 også sp Farup og till pavens commensalis.

1. -1567 **Laue Jensen,** f (ca) 1501, sp Aller-Taps, g 2. gang 44, sen provst Tyrstrup hrd, d Aller 67.

I hans tid var det, at Taps blev et anneks til Aller; for da forgængeren, hvis identitet ikke kendes, døde, ægtede hr Laue hans enke, der også er ukendt, og fik Taps sogn i medgift (P Knudsen: Sognepræster i Aller og Taps. Vejle amts årb, 1930, s 120-123). Han indgav i 1563 en fortegnelse til provsten over embedets indtægter (Hans Krog: De gamle Slægter. Lokal- og Slægtshistorie fra Aller Sogn, 1936, s 25). Fader til 2.

2. 1567-1605 **Dampo Lauesen,** f Aller 1544, dim Had 66, imm Wittenberg 27/7 s å, g, 67 sp Aller-Taps, d Aller 27/4 1605. Fader til 3. I hans tid havde kong Fr II et kortere ophold i præstegården.

3. 1605-34 **Lago Dampo(sen),** f Aller, dim Had 1591, imm Wittenberg 15/3 og Rostock s å, 1605 sp Aller-Taps, d Aller 34. Både Aage Dahl og Hans Krog karakteriserer ham som en »søvnagtig« mand!

4. 1634-64 **Johann Johansen Schrøder,** f Bjert. Forældre: Sp Bjert Johann Olsen S og

Christine Thøgersd Hugger. Dim Had 25, imm Rostock s å, g Elisabeth Suderow, f Rostock, 34 sp Aller-Taps, d Aller 29/4 64. Fader til sp Vonsbæk Christopher J S og sp Ødis Johann J S.

5. 1664-82 **Peter Petersen Nissen,** f Tyrstrup. Fader: Sp Tyrstrup-Hjerndrup Peter N. Dim Had 1659, imm Rostock 24/8 s å og Kbh 11/10 61, g Catharina (muligvis datter af 4), f Aller, d Vonsild 1727. 64 sp Aller-Taps, d Aller 9/1 82. Fader til sp Vonsild-Dalby Johannes P N.

6. 1682-97 **Jørgen Jørgensen Barsøe,** f Fjelstrup. Fader: Sp Fjelstrup Jørgen Jørgensen B. Dim Had 1675, imm Kiel 26/4 s å og Kbh 18/3 81, g Catharina Petersd Nissen (enten datter af eller enke efter 5). 3/12 81 adj min cum spe succ Aller-Taps, 9/1 82 sp sst, d Aller 24/5 97.

7. 1697-1729 **Hans (Johann) Paulsen Zoëga,** f Vilstrup 1672. Forældre: Sp Vilstrup Paul Matthiesen Z og Magdalene Madsd Friis. G 1) Anna Margrethe Conradsd Reventlow. d Aller 1722, g 2) Mechtele Sophie Clausen, f Stenderup 06, d Glud 13/2 84. Forældre: Sp Stenderup Heinrich C og Sophie Wivild. 2/6 97 sp Aller-Taps, 1724 provst Tyrstrup hrd, sen konsistorialassessor, d Aller 29. Fader til (m 1. hustru) sp Vonsbæk Conrad H Z og sp Ravsted Paul C H Z. Svigersøn: Sp Løjt L W Fabricius.

8. 1729-66 **Morten Horsin,** f Kbh 17/8 1695. Forældre: Husfoged, seglforvalter og fyrbøder Rentekammeret Niels H og Maria Hoffmann. Dim Kbh 1714, g Åbenrå 17/1 38 Maria Olufsdatter Rudbeck, f Åbenrå 13, d Aller 1/3 78. Forældre: Rådmand Åbenrå Oluf Pedersen R og Maria Aubeck. 29/10 29 sp Aller-Taps, d Aller 20/7 66.

9. 1766-99 **Jørgen Hansen,** f Hoptrup 1725. Forældre: Ejer af Pamhule/Hoptrup Hans Petersen og Sindet Pedersd Büchholm. Dim Sommersted 46, c 3/5 49 (1), g Åbenrå 11/11 68 Cathrine Marie Svennesen, f Åbenrå 12/11 36, d Aller 28/12 87. Forældre: Borger Åbenrå Jacob S og Catharina Thomsen. 49 huslærer Kbh, 53 huslærer Odense, 57 lærer Endrupholm, 12/9 60, adj min Hoptrup, 8/9 66 sp Aller-Taps, d Aller 27/2 99.

Medens der kun foreligger sparsomme oplysninger om det kirkelige liv i pastoratet fra de foregående 200 år, bliver informationerne nu mindre knappe. Anlæggelsen af Christiansfeld i 1773 synes ikke at have indvirket på pastor Jørgen Hansen, der muligvis var rationalist; men der opstod en vækkelse i Åstorp i Taps sogn, forårsaget af en karl fra Tyrstrupgd (A P T VII s 208).

Aage Dahl fortæller, at sp havde strid med forgængerens enke, og det berettes hos Krog, at han førte en langvarig proces mod en gdr i Tårning, Tyrstrup sogn.

10. 1799-1824 **Jacob Lauritsen Aagaard,** f Kolding 15/4 1750. Forældre: Borger, blytækker Kolding Laurits Aa og Inger Marie Knudsen (Stub). Dim Kolding 69, c 78 (h), g Had 28/9 87 Wiebecke Friederice Cretschmer, f Had 22/7 66, d Aller 26/1 1849. Forældre: Sp Had Frue K Joachim C og Anna Sophia Cruckau. 25/6 83 rkp Viborg Sortebrødre K, 6/1 86 sp Hammelev, 99 sp Aller-Taps, d Aller 25/12 1824. Fader til 11 og sp Gjellerup Jacob F A. Svigersøn: Sp Skodborg Th L Bjørnsen.

J L Aa blev if Hans Krog altid kaldt for »gamle« Aagaard i modsætning til sønnen 11. Krog fortæller videre (s 26): »I »Lautrups« efterladte Papirer hedder det om ham, at »han var en meget selvstændig Mand, hvilket ikke skaffede ham Venner««. I Kirkebogen har Pastor Eriksen fra Hejls dog skrevet ved hans Død i 1825, »at han døde, yndet og afholdt af alle sine Tilhørere.« En af hans sønner (ikke 11.) satte ham en mindetavle i kirken (Krog s 32).

11. 1825-32 **Laurits (Laurentius) Jacobsen (Cretschmer) Aagaard,** f Hammelev 25/8 1790, dim Kolding 1810, c 17/4 15 (1), g Had 5/6 22 Caroline Tugendreich Albers, f Wandsbeck 29/9 92. Forældre: Lic chir Wandsbeck Friedrich Bernhard A og Margrethe Elisabeth Mau. 12/1 19 sp Bedsted, 14/6 25 sp Aller-Taps, d Aller 11/5 32.

I »unge« Aagaards tid opstod der sidst i tyverne lægmandsvækkelser i pastoratet. De begyndte igen i Åstorp i Taps, hvor de vakte samledes hver lørdag til bibellæsning, bøn og sang. Der deltog også nogle »brødre« fra brødrehuset i Christiansfeld i disse forsamlinger, der således ikke direkte blev ledet derfra.

Noget senere holdtes der også lægmandsforsamlinger i Brabæk, Aller sogn, og i selve Aller by (1830). Pastor Aagaard blev nu opskræmt og beklagede sig til en af brødremenighedens ledere over »de i hans sogn opståede konventikler« i den formening, at de lededes fra Christiansfeld. Beklagelsen medførte i hvert fald, at de nævnte »brødre« derefter måtte undlade at deltage i forsamlingerne. (A P T VII s 208-209).

Alligevel var pastor Aagaard efter Hans Krog en meget duelig og i enhver henseende dygtig sjælesørger, som menigheden rejste en mindesten for, en afbrækket søjle.

12. 1833-38 **Hans Christian Fischer,** f Had 21/8 1776. Forældre: Hattemager Had Conrad F og Johanne Cathrine Kroll. Dim Had 95, imm Kbh 27/10 s å, c 22/7 1800 (nc), g 1) Had 29/10 03 Johanne Geerdsen, f Had 27/10 71, d Vodder 7/3 18. Forældre: Kromand Had Otto G og Maria Aagaard, g 2) Had 28/8 18 Sophie Cathrine Hjort, f Gråsten 9/7 91, d Aller 2/3 72. Forældre: Bager Gråsten Knud Hansen H og Sophie Elisabeth Feddersen. 29/7 03 pers kap Hygum, 09 feltpr Had, 5/9 14 sp Vodder, 1/4 23 sp Åstrup, 12/2 33 sp Aller-Taps, d Aller 28/3 38.

De foran omtalte bevægelser og forsamlinger fortsattes under sp Fischer, der vistnok var rationalist. Nu udgik imidlertid også direkte påvirkning fra Christiansfeld på den kendte N J Holms initiativ. Han havde især kontakt med degn M Sørensen, Aller. Der blev videre i disse år udsendt 2 missionærer fra hhv Åstorp og Brabæk, nemlig M A Asboe og M J Barsø (A P T VII s 209).

13. 1838-54 **David Davidsen,** f Åbenrå 22/9

1796. Forældre: Vinhandler Åbenrå Johann D og Bothilla Sophia Bargum. Imm Göttingen og Kiel 1/5 1817, c Gott 21 (2. kar m r A), g Åbenrå 3/11 22 Metta Bahnsen, f Åbenrå 21/2 95, d Christiansfeld efter 1860. Forældre: Skibskapt Åbenrå Martin B og Hanna Catharina Gottschesen. 9/6 22 diakon Åbenrå, 11/12 38 sp Aller-Taps, 30/7 54 1. komp Altona Trinit K, d her 15/2 55.

Med D D ophørte rationalismen i pastoratet. Han hørte til »den kirkelige retning«, hvilket tydeligt fremgår af hans beretninger og prædikendispositioner, hans anbefaling af Hasselmanns liturgiforslag og hans af Harms inspirerede lovprisning af præstens høje kald. Han fik derfor god kirkegang i begge sogne, og det må formodes, at de fleste vakte nu holdt sig til sognekirkerne (A P T VII s 209). Lægmandsinitiativet, der senere repræsenteredes af IM, bevarede sin styrke betydeligt længere i Taps end i Aller, jfr ndf om Taps.

Nationalt set var D D tysk (slesvig-holstensk) og sluttede sig til præstepetitionen af 1840 mod ansættelse af danskuddannede præster i landskirken. Men i øvrigt tog han ikke åbenlyst del i politik og kom derfor ikke i modsætningsforhold til den (moderat) dansksindede befolkning. Denne »forsigtighed« er vel også årsagen til, at han forblev i embedet efter 1850. En meget kortvarig kaldelse til sp ved Vor Frue K, Had, fremkaldte ingen ændring i dette sagforhold. Det får stå hen, om det var hans nationale indstilling, der fik ham til at søge til Altona i 1854. (A P T VII s 314-315).

14. 1855-64 **Jacob Johann Hermann Nansen,** se sp Taps. Selv om hans data gives der, er det rimeligt, at der også på dette sted fortælles om pastoratets kirkelige tilstand i disse år. I sin første beretning 1856 siger pastor Nansen, at han har fundet menighederne veltænkende og velvillige af sindelag, førende i det hele taget et skikkeligt levned. Det hedder videre, at (nogle) enkelte fremviser et stærkere vakt trosliv; men at det hyppigste (forholdsvis ikke faa) er en god kristelig opdragelse med sans for de ting, der hører Guds rige til og angår kirken. Alligevel er en ikke helt lille del af befolkningen kirkefremmed; det gælder især småkårsfolk. Han har intet at indvende mod skolevæsnet.

Der er således intet »exceptionelt« ved Aller-Taps pastorat i denne beretning. Egentlige vækkelser synes nu åbenbart forsvundet. De 2 følgende beretninger fra hhv 1859 og 1862 adskiller sig ikke væsentligt fra den første. Pastor Nansen holdt vinterlige bibellæsninger i Aller og Taps skoler, der blev talrigt besøgt, ikke mindst af de småkårsfolk, der p g a arbejde i deres eget hus og fattigdom i klæder havde holdt sig borte fra søndagsgudstjenesten.

Med den kirkelige nyorientering efter 1864 blev han straks gjort »fordækt« af den nye provst H P Prahl, bl a p g a sin jødiske afstamning. Da han nægtede at holde en korrekt taksigelsesgudstjeneste, blev han straks afskediget (C P s 168, 171).

Tiden 1864-1920

Aller alene

Pastor Nansens efterfølger *Harald Emil Heinrich Daniel Bruun v Neergaard* (1865-67) var en ganske anden type, en ejendommelig blanding af en godsejer, en officer og en teolog. Som holstensk adelsmand med uddannelse ved Kiels universitet var det ganske naturligt, at han måtte slutte sig til den slesvig-holstenske bevægelse, et tilhørsforhold, han også viste ved sin deltagelse som officer i oprørshæren under treårskrigen.

Imidlertid var han en overordentlig virksom og nidkær præst, der navnlig helligede sig missionssagen, og var en af initiativtagerne til den første IM i Nordslesvig, de senere Elias-folk. Han var ganske efter provst H P Prahls ønske, der dog benævner ham som »ein etwas wunderlicher Heiliger« (C P s 171, 184). Hans Krog siger s 33, at han var streng pietistisk og ville herske som en befalingsmand. Dette fremtoningspræg i forbindelse med hans politiske indstilling skal have bevirket, at han kom i stærkt modsætningsforhold til den dansksindede del af befolkningen. Alligevel fandtes hans billede i mange hjem i sognet langt ind i 1900-tallet. Den korte tid, der var givet ham, levnede dog næppe megen mulighed for åndelig indvirkning på menigheden.

Hans efterfølger *Ernst Becker* (1868-90) efterlod sig derimod et varigt og velvilligt minde, og selv om han er omtalt under Dronninglund sogn (P N V s 485-486), må det være rimeligt også her at fortælle om hans virke i Aller.

Der foreligger 3 hovedkilder, dels Bertel Godts embedsarkiv, hvori også pastor Beckers egne beretninger indgår, dels Beckers selvbiografi: Barndoms- og øvrige Livs Erindringer, 1915. Endelig må nævnes hans Berichte til synoden i Had.

I sin indberetning til konsistoriet af 19/8 1868 skriver biskoppen, at der ikke blev visiteret i Aller sogn i dette år p g a sogneadskillelsen; men at han i øvrigt kunne konstatere, at kirkebesøget og menighedens kirkelige og kristelige liv i det hele taget var undergået en betydelig fremgang under afdøde (seligen) pastor v Neergaard.

Denne velvillige karakteristik blev ikke efterfølgeren til del. I 1871- beretningen giver Godt en lidet smigrende kritik af Ernst Becker som prædikant og katekisator. Visitatsprædikenen betegnes snarere som en tør, populær afhandling end som en prædiken, og katekisationen ved samme lejlighed var ligeledes helt abstrakt og formalistisk og gjorde slet intet indtryk på børnene.

Han siger videre, at Becker ikke har aflagt »den tidligere danskuddannede seminarist«, og at han kun er gået fra rationalisme til supranaturalisme teologisk set. I det hele taget er hans væsen »trocken und ledern«. Alligevel må Godt indrømme, at de kirkelige tilstande stort set er gode, og at sp passer sit embede punktligt og holder godt besøgte bibeltimer i Anslet skole om vinteren. Han føjer imidlertid til, at der er 3 ting, der bidrager til denne tilstand, nemlig dels

Beckers politiske holdning, dels det nærliggende Christiansfelds indflydelse og dels endelig arven efter pastor Neergaard.

Pastor Beckers egen beretning fra dette år giver også et ret så lyst billede af sognet. Interessen for missionssagen er i vækst, og der findes hverken sektvæsen eller åbenbare fornægtere af kirke og sakramente.

Generalsuperintendentens bedømmelse af ham i 1874 er imidlertid ikke blevet mildere. Visitatsprædikenen var efter denne stadig overfladisk og rationalistisk og blev holdt stammende (stockend) med gentagen tilflugt til konceptet. Heller ikke katekisationen duede, så biskoppen måtte i den anledning give sp en alvorlig formaning (sehr ernste Vorstellungen). Og på ny må det alligevel erkendes, at han forvaltede sit embede punktligt, men vanemæssigt (gewohnheitsmässig). Bertel Godt slutter: Hvad han mangler, er kirkeligt (geistliches) og åndeligt (geistiges) liv.

I 1880 deltog de kirkeældste i 2 større aktioner. Den første var rettet mod afskaffelsen af Pontoppidans salmebog i skolen og dens udskiftning med C A Valentiners »Vor Kirkes yndigste og lifligste Kjerne-Psalmer«, som provstiets synodaludvalg ønskede indført. En protest undertegnet af de kirkeældste Anker, Nørregaard, Juhl og Krog afgik 31/5 til Haderslev, men må der være blevet mødt med afslag. 20/1 1881 henvendte man sig derfor til synodaludvalget i Kiel for at få en ny kendelse i sagen. Herfra svarede man imidlertid (18/6 1881), at man intet kunne gøre.

Et lige så magert resultat kom der ud af de kirkeældstes forslag (31/5 1880) til provstisynoden, at forretningssproget mellem synodaludvalget og dansktalende medlemmer af synoden skulle være dansk. Konsistoriet resolverede 5/8 1880, at det ikke så sig foranlediget til en ændring af dets afgørelse af 6/9 1879 (Had provstearkiv, synodalsager og synodalberetninger 1879-82 og 1883-87, nr 376, 1648-1910).

I pastor Beckers følgende beretninger (der foreligger ikke flere fra Godt) gentages stort set den »lyse« stemning fra 1871, dog med nogen bekymring over for den stigende hang til »luksus«, der både fører drukkenskab og verdslighed med sig. Der holdes stadig konventikler af rejseprædikanter fra Christiansfeld; men egentlige sekteriske afvigere findes ikke. Grundtvigianismen vandt et vist terræn i nogle år, men tabte det igen. Missionsinteressen kølnedes noget igen; ganske vist blev der i 1879 holdt missionsfest i kirken, og i 1880 overtog sp et agentur for udbredelse af småskrifter fra Slesvig-Holstens Landsforening for IM, men med ringe held. I alle beretningerne giver pastor Becker et godt billede af sognets økonomiske forhold. Disse vidner om velstand; selv inderster og daglejere slår sig ganske godt igennem, hvis de er flittige og ordentlige, ikke mindst, fordi en del udvandringer har skabt mangel på arbejdskraft, samtidig med, at indvandringerne fra Jylland er blevet begrænset.

Den 3. kilde til sognehistorien i tyskertiden er som nævnt synodalberetningerne til Had.

Den første fra pastor Beckers hånd skriver sig fra 1870 og er på *dansk*. Den er ikke meget oplysende, meddeler dog, at kirkegangen i det hele er meget god, og at der sjældent anmodes om barnedåb i hjemmet. Bibellæsninger holdtes i Anslet skole. Om skolens religionsundervisning siges, at den vel optager en relativ stor del af timetallet, men at det kvalitative ikke svarer til det kvantitative.

Om midlerne fra klingpungen får vi at vide, at kun de, der ikke modtager offentlig hjælp, kan få støtte herfra; men ikke få familier har modtaget betydelige summer herfra til betaling af læge og medicin.

Altergæster 1869 1039, folketal ca 1000.

Den næste beretning, nu på tysk, er fra 1880. Civilstandslovgivningen (1874, med tvunget borgerligt ægteskab) har bevirket, at folk hyppigt lader sig vi i Danmark, mens den ikke havde haft indflydelse på de øvrige kirkelige handlinger. Ganske enkelte holder sig fra kirke og nadverbord. Altergæster 1879 1053, folketal 1018.

En rest af *kirketugt* består i, at moderen til et »uægte« barn ikke får lov at holde den sædvanlige kirkegang med følge.

Bidrag gives undertiden til redaktionen af »Kirkeligt Søndagsblad« i Christiansfeld, ligesom der til fordel for diakonisseanstalten i Flensborg cirkulerer 3 indsamlingsbøger i sognet.

Beretningen for 1881 er den sidste, Becker skriver på dansk. Den angiver deltagelsen i gudstjenesten til 15-20% af mghen på alm søndage, på festdage til 25-26%. Folketal 1018, altergæster 1062 (1099), idet det ikke er klart, om 37 hjemmekommunioner er indbefattet i de 1062.

Sp interesserede sig for husandagt, som holdtes i de fleste hjem, ikke i form af en ritualiseret samling af husets beboere til bestemt(e) tid(er), men som en fri(?) opbyggelse af den hl skrift og gudelige bøger. Det kan i denne forbindelse nævnes, at han i 1884 agtede at holde et foredrag betitlet *Om Husandagt* på synoden i Had (Br 26/3 84 til provst Müller, Had).

Forsamlingsvirksomheden om vinteren ved diasporaarbejdere fra Christiansfeld vedvarede, og sp talte undertiden ved disse møder. Selv holdt han 1 gang om ugen bibellæsninger afvekslende i Anslet og Aller skoler og månedlige forsamlinger i prgen for den konfirmerede ungdom med emner som ydre mission, diakonissesagen og brødremenigheden.

Innere Mission – den tyske, sjælden i nordslesvigske sogne – havde forøget antallet af indsamlingsbøger til 4; men også for dansk IM var der interesse – *Den indre Missions Tidende* holdtes i flere familier.

En hindring for mghens sædelige liv var sognets 5 udsalgssteder for spiritus.

Efter 1882- beretningen afholdt Becker ikke egentlige børnegudstjenester, derimod kirkekatekisationer i fastetiden og om sommeren, når der ikke var altergang. Ungdommen tog ret livlig del heri. Der var 10-12 nadvertjenester pr år, forår og efterår. Altergæster 1062, folketal 1011. De fleste brudepar viedes nu i Danmark, og adskillige blev konfirmeret hinsides grænsen.

Ydre mission ligger mange på sinde, og interessen vedligeholdes ved læsning af *Evangelisk Missionstidende* og *Sonntagsblatt fürs Haus*. Opslutningen om Innere Mission (diakonisseanstalten i Flensborg) hat dagegen seit dem Vorsteherinfall in Flensburg einen bedeutenden Verlust erlitten, und die Sammelbücher wollen nicht mehr gehen.

Sp går på sygebesøg 1 gang pr uge – om mandagen.

1883- beretningen angiver kirkegangen til gnsn 125 (12-13% af mghen). Største antal var 191 (19%), mindste 8%. Altergæster 1882 979, 1011 indb.

Sp sporer en uheldig virkning for kirkelivet i de talrige flytninger, der medfører, at halvdelen af en i

sognet født årgang kan være bortflyttet, når konfirmationsalderen er nået. Til underklassens fordærv virker de forholdsvis talrige høkere og beværtninger (ialt 6), mens der blandt bønderne optræder vellevned, leven over evne og kortspil.

Iflg. 1884- beretningen var det gnsn antal kirkegængere over 16 søndage 150 (15%). 1. juledag var der 313 i kirke. Altergæster 978, folketal ca 1000. 30 personer i Høkkelbjerg havde kortere vej til Tyrstrup kirke og søgte derfor denne, mens 6 tyske tjenestemandsfamilier søgte til Christiansfeld. Vielser og konfirmationer i Danmark var ophørt.

I den næste beretning (1885) må det konstateres, at der det foregående år trods alt fandt enkelte vielser og konfirmationer sted i Danmark. Interessen for Innere Mission indskrænkede sig nu til gaver ved kollekterne.

Sp havde tidligere holdt nadvertjenester på tysk, men var ophørt dermed, idet de pågældende beinahe herangezogen werden mussten – og så var der jo ingen velsignelse ved det.

2 af sognets 4 drankere var blevet good templars og havde aflagt drikkeriet. Der var nu 7 udsalgssteder for spiritus i sognet.

Ved de kirkelige valg havde der været 145 stemmeberettigede, men kun 14 havde stemt.

1886- beretningen meddeler, at ingen i 1885 havde krydset grænsen for at blive viet eller konfirmeret. Der var 1015 altergæster og 1002 indb. En gdr i Stubbum – grundtvigianer – lod sine børn døbe i Hejls kirke, men der var som sædvanlig ingen sekterere i sognet.

Arbejderbefolkningen tog stadig af som følge af talrig udvandring, hvorfor de tilbageblevne kunne holde ganske gode lønninger. Arbejderklassen var i øvrigt – med enkelte undtagelser – temmelig kirkelig. P g a konjunkturerne gik det tilbage for adskillige gdre, således at der var indtrådt fallitter, og flere var i vente.

Iflg 1887- beretningen var 3 gdre gået fallit, og endnu 2 stod over for betalingsstandsning, de øvrige slog sig ret godt igennem ligesom daglejerne, blandt hvilke der ikke fandtes egentlig arbejdsløshed eller fattigdom. De sociale tilstande indvirkede *ikke* skadeligt på det kirkelige og sædelige liv, ligesom det atter slås fast, at arbejderbefolkningen var lige så kirkelig som de bedre situerede.

I et par hjem holdtes *Kristeligt Søndagsblad*. Som medlem af landsbibelselskabet plejede sp at sælge ca 12 bibler og NT pr år, ligesom han bortgav eller udlånte skrifter fra *Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse* (Kbh) og fra *P Nink* i Hamborg. En kolportør fra Christiansfeld virkede også undertiden i mghen. I øvrigt deltog nogle fra Aller i IM- møder i det danske nabosogn.

Husandagter bliver almindeligere, fordi sp har indført den skik at indbyde folk, der har ærinde i prgen omkring tiden for husandagten, til denne.

Good templar har nu 4 medl i sognet, og drikkeriet tager af – også de handlende meddeler, at brændevinsforbruget går ned. Dog har drukkenskab ført til et tilfælde af *kirketugt* – nadveren blev nægtet en dranker. Der var 1014 indb og 1045 altergæster.

Der kan konstateres et svagt fald i nadverdeltagelsen i Beckers sidste år, dog kom den ikke under 96.4% af folketallet og rettede sig atter op i pastor Dahls første embedsår. 1888- beretningen angiver 996 altergæster og 1000 indb for 1887.

Becker havde aldrig afholdt egentlige børnegudstjenester, hvorimod han efter prædikenen indledte samtaler med de tilstedeværende børn, dels af belærende, dels af opbyggelig karakter. Der var god deltagelse ved disse »katekisationer«.

Han bemærker, at de nyoprettede andelsmejerier, der jo hver dag måtte behandle den indleverede mælk, sandsynligvis ville få skadelige virkninger på søndagens helligholdelse. På den anden side holdt missionær *Lars Birk* undertiden møder i mejeriet i Anslet.

Økonomien voldte stadig bønderne besvær som følge af de synkende landbrugspriser, hvorimod daglejerne almindeligvis kunne få arbejde, således at de energiske stadig kunne skaffe deres familier en menneskeværdig eksistens.

Drikkeriet aftog fremdeles – brændevinsprisen var glædeligvis steget.

1889- beretningen er Beckers sidste udførlige rapport. Kirkebesøget havde i 1888 været gnsn 15% af indbyggertallet (1000), og der havde været 984 altergæster. I det forløbne år var alle børn blevet døbt, alle ægtepar kirkeligt viet, alle døde kirkeligt begravet. Der holdtes stadig forsamlinger ved diasporaarbejdere fra Christiansfeld og ved Lars Birk. Desuden havde der 24/7 været *indremissionsfest* i kirken, hvor Neiling, Tonnesen, Lars Birk og Becker havde talt. Afvekslende med *Matzen*, Fjelstrup, holdtes godt besøgte bibeltimer i Anslet skole, mens de tilsvarende i Aller skole havde noget ringere tilslutning.

På sps anmodning var i aug 88 2 drankere blevet kaldt for herredsfogden og formanet i h t politiforordning af 21/1 1888. Dette havde hjulpet i væsentlig grad.

Beckers sidste beretning (1890) indeholder ikke meget nyt. Altergæsternes antal havde i 1889 været 964 (ca 1000 indb). (Had provstearkiv, synodalsager og synodalberetninger for de pågældende år).

Selvbiografien afviger, stort set, ikke fra beretningerne i skildringen af de kirkelige forhold. Hans stærke dansksindethed skulle dog efterhånden gøre hans stilling prekær. Efter udbruddet af den fransk-tyske krig 1870 blev det pålagt de nordslesvigske præster at bede for den tyske hær under søndagsgudstjenesten. Pastor Becker fremsatte ønske over for landråden om at måtte iklæde bønnen egne ord; men det blev afslået. Senere fik han dog tilladelse hertil af konsistoriet, og bønnens tema blev, at hæren ville undgå vold! Forholdet til provst Müller var ikke godt, derimod følte han sig ikke besværet af biskop Godt. I øvrigt beretter han også særligt om sit venskabsforhold til Christiansfeld.

I 1882 blev han valgt til gejstligt medlem af synodeudvalget for Haderslev provstisynode og i 1884 til medlem af provinsialsynoden for 1885. Det endelig brud skulle imidlertid komme fra skoleadministrationen.

Efter degn Madsens afsked i 1882 udnævnte skolemyndighederne Carsten Christiansen fra Hammelev til degn i Aller. Han blev iflg pastor Becker foretrukket fremfor andre fagligt bedre kvalificerede ansøgere (han havde 3. kar m r A) p g a sin tyske indstilling og sin demonstrerede evne og vilje til at bibringe sine elever et fundamentalt kendskab til sproget. Han var f 1843 i Hjoldelund, Husum amt.

Men for at fremme dette formål overlæssede han børnene med hjemmearbejde og opretholdt en meget streng disciplin. I 1885 tilføjede han en 13årig pige en så stærk korporlig revselse, at hun måtte under lægebehandling. Dette og lignende senere forhold foranledigede pastor Becker til at indgive klage over ham til kredsskoleinspektøren. Degnen fremsatte imidlertid en kontraklage

mod præsten, der gik ud på, at denne hæmmede ham i hans bestræbelser for at fremme tyskhedens sag. Christiansen modtog en symbolsk irettesættelse; men hans optræden forblev uforandret. Derimod fik pastor Becker en påmindelse fra landråden om, at det forventedes, at han i fremtiden bedre ville efterkomme regeringens intentioner. I 1887 modtog han så en skrivelse fra regeringen i Slesvig, hvorefter han fra 1/10 s å havde at fratræde som skoleinspektør i Aller. Samtidig indsattes den tysksindede pastor Matzen fra Fjelstrup i dette hverv.

På baggrund af dette mistillidsvotum og degnens endnu mere åbenlyse modstand, der vel yderligere blev styrket af det berygtede sprogreskript af 1888, begyndte Ernst Becker at søge embede i Danmark. 21/7 1890 blev han udnævnt til sp i Dronninglund og forlod endelig Aller 7/10 s å.

Den næste sp, *Hans Peter Frederik Dahl* (1890-1920) sad i embedet til genforeningen og blev således den præst, der fik længst virketid i sognet under fremmedherredømmet. Han var i øvrigt en bekendt af pastor Becker. Desværre er oplysningerne om ham ikke nær så fyldige som om Becker, da biskop Kaftans embedsarkiv jo er ødelagt.

6/9 1891 blev den hidtil benyttede Pontoppidans salmebog afløst af ev-luth salmebog for dansktalende i Slesvig. 31/12 1895 indførtes en ny koralbog (Prahl-Heinebuch), og 15/7 97 trådte bekendtgørelsen om indretning og førelse af en sognekrønike i kraft. Pastor Dahl førte den omhyggeligt. I C skriver han: Beboerne i Aller Sogn er kirkeligt sindede, og Gudstjenesterne er godt besøgt. Kun et Par fanatisk sindede Familier har tilsluttet sig den danske Frimenighed i Haderslev. (V Vibe-Petersens optegnelser iflg C).

Meningerne om ham er imidlertid delte; af nogle betegnes han nærmest som fanatisk tysksindet. I 1901 blev sp Fischer i Fjelstrup afsat som skoleinspektør, og pastor Dahl overtog tilsynet dér; nu var rollerne fra Beckers og Matzens tid altså byttet om! Iflg C P s 225 var pastor Fischer temmelig bitter herover og udtalte, at han havde visse formodninger om, hvordan sagen hang sammen. I hans konstaterende eftersætning: »Hr pastor Dahl i Aller kunde forene det med sine Pligter som Embedsbroder at overtage Tilsynet i Fjelstrup«, ligger måske også en vis brod. C Ps samlinger indeholder også visse udtalelser, der tyder på stærk tysksindethed hos D. Videre omtaler hans efterfølger J A Lindeburg hans bøn for tysk sejr under 1. verdenskrig i et udateret brev til P N.

På den anden side fortæller hans søn, tidl sp S Kirkeby- S Alslev, Rudolph Dahl, i et brev af 31/10 1966 til P N, hvori der på visse punkter rettes kritik mod C Ps fremstilling i Slesvigske Præster, at der bestod et varigt venskab mellem de 2 nabopræster, og at ovennævnte udtalelse kun skyldtes et øjebliks forståelig uligevægt. Han siger videre, at H P Dahl var velanskrevet hos det danske kongehus efter sin præstetid i Glücksborg. Endelig anfører Rudolph Dahl, at en datter af en af de kirkeældste fra den tid over for fhv sp., dr theol H Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, skal have omtalt pastor Dahls præstetid i Aller som Allers storhedstid. Der blev ingen genforeningsafstemning i sognet, han begærede selv sin afsked p g a alder og levede sine sidste år i Haderslev. Han ligger begravet i Aller.

Pastor Dahls første beretning til provstisynoden (1891) er – som venteligt – ikke meget indholdsrig. Der var 948 altergæster og 982 indbyggere.

Med det ny decennium begynder folketallet at aftage føleligt, mens kirkeligheden målt ved antallet af kommunikanter endnu en årrække holder sig på et højt niveau. For at illustrere dette forhold bringes her tallene for Dahls embedstid (altergæster/indbyggertal): 1892 892/894, 93 955/883, 94 921/883, 95 909/820. 1896-1900 mangler. 1901 811/762, 02 797/762, 03 716/762, 04 757/762. 1905-06 mangler. 1907 668/781, 08 668/781, 09 683/781, 10 633/770, 11 634/770, 12 600/770, 13 566/770, 14 515/770, 15 439/770. 16 439/770. 1917-19 mangler.

Det ses af tallene, at først krigsårene bragte det store fald i kirkeligheden målt ved vort kriterium.

Pastor Dahls beretninger er temmelig stereotype, men viser trods dette noget om hans eget teologiske ståsted. Han var (1915) sognets eneste medlem af Innere Mission (den tyske); det kan således antages, at han var af den kirkeligtsindede retning – på linie med biskop Kaftan. Som denne var han ingen ynder af vækkelsesretningerne, kirkelige som ikke-kirkelige.

I 1892 kolporterede adventister en bog med titel *Jesu Liv* i sognet. Dahls reaktion var denne: sp har advaret mghens medlemmer mod dette kolportageuvæsen og lagt dem på sinde ikke at købe noget af disse kristelige vagabonder. Og s å: om den såkaldte IM (den tonnesenske retning) sluttelig vil løbe ud i sektvæsen, kan ikke siges nu; skulle en sekterisk ånd gribe om sig, bliver der forhåbentlig i tide sat bom for den. Og det flg år: den såkaldte IM-retning griber gudskelov ikke videre om sig. I 1895 konstaterede han med tilfredshed, at Had frimgh kun havde 3 medlemmer i Aller, af hvilke det ene dog holdt sig flittigt til kirken. Endelig noterede han (1896), at *sekteriske bestræbelser* udfoldedes, dels af tilhængerne af den såkaldte IM, dels af medlemmerne af Kirkeligt Samfund, men at ingen af de 2 retninger spillede en nævneværdig rolle i sognet. 1901 bemærkedes det, at der i sognet ikke fandtes *andre sekterere* end grundtvigianere og IM- folk. De første omfattede i Dahls embedstid kun de samme 3 familier, de sidstes virksomhed værdsattes kun af få (1915). Hertil kom omkring 1907 et ægtepar, der sluttede sig til *de fuldkomne brødre* i Had. De skilte sig helt ud fra kirken og lod ikke børnene døbe.

Pastor Dahl ønskede åbenbart at være *sognets* præst, og det ser ud, som havde han held dertil: kirkeligheden i Aller sank vel, men betydeligt langsommere end »middelkirkeligheden« (se foranstående tabel 1).

Han holdt bibeltimer i Aller og Anslet, ugegudstjenester i fastetiden, og ret hurtigt (1894) indførte han Kinderlehre efter prædikenen i sommertiden – formentlig en variant af katekisationen. Han ønskede fornyelse af liturgien, men både orgel og degn var for gamle, og heller ikke befolkningen var stemt for forandringer. Beretningen for 1903 meddeler, at der er kommet en ny lærer i sognet, så der var mulighed for fornyelse. Denne synes at have fundet sted – måske delvis – i løbet af den flg toårsperiode (beretning 1905).

Gudstjenstebesøget lå på et højt, men svagt aftagen-

de niveau – 13-17% af folketallet – til et godt stykke ind i det ny århundrede. Først med 1915-beretningen kommer det store fald til gnsn 70 personer (10%) pr gudstjenete. Dog kunne kirken stadig på festdagene samle 2-300 (25-30%) af mghens medlemmer. Nedgangen i altergæsternes antal er tidligere berørt. Faldet satte ind mellem 1904 og 1907 (fra 99.3 til 85.5%).

Det er klart, at både synoden og de enkelte præster måtte beskæftige sig med problemerne omkring den svigtende opslutning om kirken. Pastor Dahl overvejer (beretning 1905), om ikke afholdelsen af bibeltimer kunne virke skadeligt ind på kirkebesøget, men kommer ikke til nogen konklusion. Derimod finder han (1909) nedgangen i altergæsternes tal forklaret i 2 forhold: 1) tilvæksten i antallet af tyske familier, der altså må være mindre kirkeligtsindede end den indfødte befolkning, der endnu trofast holder ved altergangssædvanerne 2) antallet af dødsfald, der langt overstiger antallet af fødsler.

Dahl giver et idyllisk billede af de patriarkalske tilstande i sognet. Socialdemokratiske anskuelser ligger arbejderne fjernt (1895), socialdemokratiet er endnu ikke kommet til orde (1903), den enkelte arbejdsgiver har stadig tøjlerne i hænde, både arbejdere og tjenestefolk søger kirke og nadverbord (1895), menigheden som helhed består af særdeles solide, nøgterne og arbejdsomme mennesker, der holder sig fjernt fra grove synder (1903).

Sammenfattende udtryk for Dahls syn på de sociale tilstande før krigen kan findes i 1905- beretningen: de er formentlig bedre i Aller end i mange andre sogne, hvilket vel hovedsagelig finder sin begrundelse i, at der ikke findes særligt store gårde med fremmede tjenestefolk. Er de indensogns tjenestefolk end ikke mere, hvad de har været, så er de dog p g a deres karakter og livsvandel langt at foretrække for de udensogns. ... Trykkende armod er ukendt, og hvis den skulle melde sig, ville den dog i rette tid blive afværget af menighedens velvillige sindelag over for nødlidende.

Idyllen gik under 10 år senere, da man plagedes af militær indkvartering og måtte tage til takke med russiske og polske arbejdere, og hvad dermed fulgte.

(Had provstearkiv, synodalsager og synodalberetninger for de pågældende år).

Tiden efter 1920

Den første sp efter genforeningen, *Johan Andreas Lindeburg* (1920-32) var ikke sønderjyde, men københavner. Han giver i nævnte brev til P N en kort skildring af sit virke i Aller, inden han flyttede til sit sidste embede, Søndre sogn, Viborg. Han skriver, at det åndelige liv var blevet ret stillestående under fremmedherredømmet, og at der ikke længere mærkedes nogen påvirkning fra Christiansfeld. Dette sidste forhold skyldtes dels, at Brødremenigheden efterhånden levede på fortidens minder, dels, at den under 1. verdenskrig var tysk indstillet. Videre påstår han, at der heller ikke havde været nogen udpræget kirkelig vækkelse i Aller sogn i øvrigt, selv om IM begunstigedes af den nidkære pastor Neergaard, hvis embedstid dog blev for kort til at sætte sig spor.

J A Lindeburg omtaler slet ikke pastor Becker, og han har heller ikke meget at fortælle om pastor Dahl, bortset fra den ovennævnte forbøn, der skulle have fået kirkegangen til at svinde stærkt ind. Derimod blev han selv modtaget med den største velvilje, da han kom til sognet som den første danske præst. Overgangen fra tysk til dansk kirkeliv voldte ingen vanskeligheder. Der var kun få tysksindede, så der opstod ingen nationale problemer.

Hans påstande om fortiden er efter det foreliggende ikke ganske holdbare; men det står fast, at han var en yderst aktiv præst i dette af gammeldags kirkelighed prægede sogn. Der blev indført ungdomsgudstjenester, søndagsskole i kirken og i Anslet skole, møder for unge og ældre i præstegården. Der blev ydermere oprettet missionskredse og iværksat en årlig YMfest.

Sp *Anton Hansen* (1932-45) fortsatte menighedsarbejdet i forgængerens spor. Han kom i modsætningsforhold til den tyske besættelsesmagt i krigens sidste år, samtidig med, at præstegården blev delvis besat, og tyske flygtninge interneret på Aller skole. Der indtraf dog ingen større begivenheder under besættelsen.

Sp *Valdemar Vibe-Petersen* (1946-74) forvaltede derefter embedet i de følgende 28 år. Han blev sent cand theol efter en 25 årig gerning som assistent ved post- og telegrafvæsenet. Nuværende sp for Aller-Fjelstrup pastorat er *Sigfred Christensen* (1974-).

Det er ikke de store begivenheder, der har præget sognet i årene efter 2. verdenskrig. Den gammelkirkelige indstilling består formentlig stadig, omend det i KH 1967 for første gang hedder, at der (også) findes megen ligegyldighed. Altergæsternes antal på 200 i dette eller det foregående år er dog stadig over det normale, og iflg pastor Vibe-Petersens oplysninger holdt det sig konstant i det følgende tiår. Den indremissionske indflydelse sygnede imidlertid stadig mere hen, og i 1970 blev kredsene ophævet p g a manglende tilslutning, hvorfor der 7/5 s å for sidste gang blev afholdt bazar til fordel for DMS. Den 1. søndag i adv 1954 blev den sønderjyske salmebog, der i 1925 erstattede ev-luth salmebog for dansktalende i Slesvig, afløst af Den danske Salmebog.

Skolen

Skolerne i Anslet og Taps behandles under omtalen af hhv Fjelstrup og Taps sogne.

I 1863 havde degneskolen i Aller 117 elever fordelt i 2 klasser, idet en del af sognet med 50 børn hørte til Anslet skoledistrikt. Degn M N Madsen underviste øverste klasse, mens en præparand havde nederste. Han ville til foråret – antagelig 1863 – blive afløst af en seminarist. Visitatoriets indtryk af skolen var ikke det bedste: den »viste sig denne Gang kun i en middelmaadig Tilstand«.

Udgifterne til fattigvæsenet var i 1861 732.2.15 rdl, og sognet synes ikke at have haft fattighus (Had provstearkiv, 376, 1648-1910).

Der findes ingen information om, hvor langt tilbage i tiden der har været skole i Aller. Den tidligst kendte skolebygning er fra 1820 (Hans Krog s 34); den blev ombygget og udvidet i 1905

og var da en 3- kl degneskole. Der fulgte en yderligere udvidelse i 1943 og indrettelse af bibliotek i 1951. Børneantallet har dog været stagnerende eller faldende; i 1890 var det ca 90 og i 1977 ca 80. Sidstnævnte år var der 4 lærere. (Vibe-P).

Pastor V Vibe-Petersen giver i øvrigt en række supplerende oplysninger. Undervisningen foretoges i slutningen af forrige århundrede af en førstelærer, der tillige var degn, en andenlærer og en lærerinde. Sidstnævnte var i reglen førstelærerens hustru, og hun underviste i håndgerning. I 1869 blev der indført obligatorisk undervisning i gymnastik.

I 1872 indførtes tilsyn med undervisningen og opdragelsesvæsnet samt den almindelige forordning for de prøjsiske folkeskoler.

I 1894 blev skoleadministrationen ændret således, at der oprettedes en skolerepræsentation, der bestod af skoleinspektøren (sp) som formand, de 3 skoleforstandere, de 3 kommuneforstandere for hhv Aller, Skovhuse og Stubbum og 12 af forældrene valgte repræsentanter. Denne ordning blev ophævet igen ved overgangen til dansk skolevæsen.

De mest kendte lærere efter 1850 var:

Mads Nissen Madsen 1853-82. Han var dansk seminarist og som følge heraf dansksindet og i øvrigt en nogenlunde dygtig skolelærer (E Becker selvbiografi, s 128). Det stod imidlertid ikke så godt til med hans tyskkundskaber, så myndighederne forlangte hans afsked. Han valgte selv at indgive begæring herom og erholdt pension.

Carsten Carstensen Christiansen 1882-1902. Han er omtalt ovenfor. *Claus Christensen Juhl* 1902-26 (1861-1949), *Carl Gunholm* 1926-58, *Jørgen Svane* 1958-76 og *Jens Thomsen* 1976-.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 4 ikke IM; 1934 2 IM, 3 ikke IM, 1 s; 1945 3 gr, 3 IM; 1953 4 gr, 2 IM; 1965 6 gr; 1974 6 gr.

Folketal 1867 730, 1910 579, 1930 567. Disse tal vedrører sognekommunen i de pågældende år, medens der ingen oplysninger foreligger om de i Fjelstrup bosatte. (Trap opgiver ikke 1921-tallene for det gl Sdr Tyrstrup hrds vedk). 1960 736, 1970 705. Her angår tallene hele sognet; det sidste er taget fra Danmarks administrative inddeling, 1975.

Altergæster 1926 300, 1934 305, 1942 390, 1954 300, 1966 210, 1975 200.

Ungdomsforening, søndagsskole, 2 fh oprettet i 1950erne. Det ene blev senere nedlagt, og nu fungerer skolens gymnastiksal som fh.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede kirke består af romansk apsis, kor og skib med sengotiske tilføjelser, nemlig tårn i vest og sidefløj mod nord samt våbenhus fra 1700tallet mod syd. Den romanske bygning er opført af granitkvadre på en karnisprofileret sokkel, der på nogle af hjørnekvadrene har knopper formet som menneskehoveder. Murværket er dog i vid udstrækning omsat og kun få gl enkeltheder bevaret uændret. Over skibets syddør, en firesøjlet portal, er på tympanon et relief, der består af et korslam, der angribes af rovfugl.

Tårnet blev underkastet en større reparation i 1724 og forsynet med Fr IVs spejlmonogram samt den daværende amtmand, Conrad Ditlev Reventlows initialer (på sydsiden). På vestsiden initialerne HAFP (HA Fischer præpositus) og JZP (J Zoëga pastor).

Det store kapel mod nord er ligeledes fra sengotisk tid og er forbundet med skibet ved en stor rundbuet arkade. Våbenhuset har indvendig på sydvæggen en kamin, der sikkert har været anvendt til blystøbning. Apsis var i en længere periode indtil 1913 afskilret som sakristi. De romanske dele og kapellet (fra 1978) har blytag, våbenhuset og tårnspiret skifertag.

Kirken har rummet ikke mindre end 4 altertavler. Den ældste fra ca 1450 med 16 figurer hænger nu på nordvæggen. Dens ramme er dog fra 1844. Af en senere tavle i brusk-barok findes nu kun enkelte dele på Haderslev museum. I 1784 blev der ophængt en ny altertavle i Louis XVI-stil med motiver fra Jesu gravlæggelse, korsfæstelsen og nadveren. Endelig blev denne erstattet i 1845 af en predellaopbygning kronet af et marmorkrucifiks med 3 olietryk på kobber, Gethsemane, korsfæstelsen og nedtagelsen, kopieret efter Jean Jouvenet. Disse malerier blev skænket kirken af pastor David Davidsen. Efter den store restaurering i 1960erne måtte denne sidste tavle dog vige pladsen for tavlen fra 1784, der var blevet placeret i kapellet, og hvis skaber viste sig at være nordmanden Hans Eijlert Naddem, Haderslev.

Kalken er i senbarok fra 1712 med samtidig disk, stagerne er fra ca 1750. Den romanske granitfont har glat kumme på omvendt terningkapitæl. Et lille krucifiks med én bevaret sidefigur, Maria, er vistnok fra 1700tallet. Prædikestolen er i barok fra 1729. Det første orgel var fra 1820. Det nuværende er fra Marcussen & Søn, Åbenrå, 1908.

Den sidste store restaurering, der lededes af arkitekt Ebbe Lehn-Petersen, Odense, strakte sig over en årrække. Kirken blev taget i brug ved en festgudstjeneste 11/8 1968; men først i 1973-74 blev de forskellige kunstværker færdige og hængt på plads.

Præstegården er opført 1856. I forstuen hænger en marmorplade med flg inskription: »Opført 1856 i Sognepræst I Nansens første Embedsaar. 1. Cor 3,11.« I præstegårdshaven ligger en ca 200årig stråtækt ladebygning med 3 kviste (V Vibe-P's optegnelser).

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 4663 Rm, 1922 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

15. 1865-67 **Harald Emil Heinrich Daniel Bruun v Neergaard,** f Ratzeburg 18/4 1826. Forældre: Kammerherre, ejer af Øvelgønne og Eckhof, dr jur Lucius Carl Joseph Andreas v B-N og Maria Bügel. 50 kapt i de slesv-holst ingeniører, 51 ejer af Christinenthal, Schenefeld, dim Eutin, 51 elev ved Kbh officerssk, imm Kiel 19/6 60, c Glückstadt 63 (2. kar), g Øvelgønne 29/3 51 Edle Cathrine Sophie Vogelius Steenstrup, f Kbh 31/3 28, d Rendsborg 21/7 1905. Forældre: Generalmajor Johann Christian Vogelius S og Edle Elisabeth v Post. 8/8 64 cst sp Starup-Grarup, 26/10 s å cst sp Kliplev, 6/5 65 sp Aller, d her 22/10 67.

16. 1868-90 **Ernst Becker,** se sp Dronninglund.

17. 1890-1920 **Hans Peter Frederik Dahl,** f Jels 18/10 1850. Forældre: Gdr Jels Nis Thomsen

D og Marie Pedersd. Dim Had 73, c 78 (2. kar), g Magstrup 9/3 82 Marie Johanne Louise Groth, f Enge 1/4 61, d Had 22/10 1931. Forældre: Sp Magstrup-Jegerup Theodor Wilhelm Otto Hieronymus G og Louise Marie Tams. 22/9 79 adj min Rødding-Skrave, 5/1 82 sp Glücksborg, 20/9 90 sp Aller, 1920 afsk, d Had 13/8 35. Fader til sp S Kirkeby- S Alslev Rudolph F A W J D.

18. 1920-32 **Johan Andreas Lindeburg,** se sp Viborg S Sogn. D 1971.

19. 1932-45 **Anton Hansen,** se sp Hygum.

20. 1946-74 **Valdemar Vibe-Petersen,** f Hygum 15/11 1904. Forældre: Provst, sp Rødding, Johannes V-P og Emma Mathilde Valborg Petersen. Dim Kbh 31, 20-46 telegrafass, c 45 (h), g Kbh 12/3 35 Ulla Blume, f Køge 27/12 04. Forældre: Maskinmester Køge Peter Andreas B og Sigrid Emilie Bertelsen. 4/3 46 sp Aller, 30/11 74 afsk.

21. 1974- **Sigfred Christensen,** f Vinding, Vrads hrd 5/6 1921. Forældre: Gdr Terkel C og Ellen Marie Nielsen. Dim Horsens 42, c Århus 49 (1), g Ørting 19/6 47 Clara Kjærulff Knudsen, f 1/3 23. Forældre: Sp Ørting-Falling Knud Kristian K og Mary Katharine Tatham. 12/12 49 sp Lintrup-Hjerting, 7/6 58 sp Nordborg, 1/8 72 sp Fjelstrup, 1/1 75 sp Fjelstrup-Aller.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1965; E Becker: Barndoms- og øvrige Livs Erindringer, 1915; Hans Krog: De gamle Slægter. Lokal- og Slægtshistorie fra Aller sogn, 1936; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Kirkelig Håndbog 1923-75; De danske Kirker, bd 18, 1970. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv, La Åbenrå; Carsten Petersens samlinger sst; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; pastor Valdemar Vibe-Petersens optegnelser. Had provstearkiv, nr 376, 1648-1910, Alm kirkelige forhold, etc. Had provstearkiv, synodalsager og synodalberetninger for de pågældende år 1870-1919.

TAPS EFTER 1864

Af J W O og H P

Topografi

Taps sogn, 1909 ha, omgives af Frørup, Tyrstrup og Vejstrup sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, Sønderjyllands amt, samt af Vonsild og Ødis sogne i Kolding provsti, Vejle amt. Ved grænsedragningen i 1864, da Taps som et af de 8 sogne blev udvekslet med enklaverne i vest, skete visse forandringer i det tidligere areal, idet landsbyen Skovrup blev skilt fra og lagt til Tyrstrup sogn, medens landsbyen Brænore til gengæld blev flyttet fra Frørup til Taps. Denne sognegrænse består stadig.

Genforeningen i 1920 ændrede intet i sognets administrative tilhørsforhold. Kirkeligt set blev det optaget i det nyoprettede Haderslev stift, men stadig under Brusk og N Tyrstrup provsti.

I 1970 skete der derimod forandringer i begge henseender. Taps sognekommune blev integreret i Christiansfeld storkommune og dermed tillige i det nye Sønderjyllands amt og det med kommunen identiske sogn overført til det nye Vojens-Christiansfeld provsti. Endelig blev Taps året efter annekssogn til Vejstrup.

Grænsen til Ødis sogn følger Fovsås brede, flade og moserige dal. Et andet vandløb, der strømmer gennem sognet, er Taps å, der udspringer ved Nørreskov. Terrænet er jævnt bølget og småkuperet uden egentlige landskabelige seværdigheder. Det højeste punkt, 66 m, ligger ved Brænore. Der er tale om et udpræget landsogn, frodigt og smukt med levende hegn, enkelte middelstore gårde og enkelte mindre landbrug.

Hovedfærdselsårer er dels hovedvej A 10 (E3), der er en udvidelse af den i 1855 anlagte landevej mellem Kolding og Rendsborg, dels den 2 km vestligere beliggende jyske motorvej. Den i 1911 anlagte jernbane Kolding-Taps-Vamdrup (Sydbanen) blev nedlagt i 1948.

Byer Taps med kirke, centralskole og motel, Tapsore, Brænore, Åstorp og Tingskovhede med Frederikshøj kro.

Gårde Dalhavegd, Gyldenhave, Rønhøjgd. Geltinggd, Hørregd, Sønderskovgd, Petersminde, Skovgd, Lundsminde, Åstorpgd, Torpegd, Nefgd, Nygd, Abildstrup, Tapsgd, Damgaardsminde, Gejlbjerg.

Skove Åstorp Nørreskov, Skalleholt Fredskov, Trædeskov Bøge, Geltingskov og Sønderskov. Alle skovene er private.

Der findes ingen fredede *oldtidsminder*.

Tiden efter 1864

Pastor *Jacob Johann Herman Nansen* (1865-84) blev efter sin afsked fra Aller den første sp i det udskilte Taps sogn, der nu blev eget pastorat. I en rum tid savnede han en præstegård. I begyndelsen måtte et stuehus fra en gård lejes; men omsider blev det dog købt af sognet og fungerede som præstebolig indtil 1918, da en ny pgd blev bygget. Denne blev i øvrigt solgt og ombygget til motel i 1972 efter annekteringen til Vejstrup.

Desværre foreligger der ingen oplysninger om pastor Nansens forhold til menigheden eller om hans kirkelige stade, bortset fra, at han underskrev den grundtvigske Askovadresse om kirkelig frihed i 1881. Han døde pludseligt under et ophold i København.

Taps sogn indtog som grænsesogn en ejendommelig mellemstilling mellem Nordslesvig og Danmark. Som eksempler herpå kan nævnes, at da den prøjsiske lov om borgerlig ægteforening ved en personregisterfører trådte i kraft, vandrede en del unge par midlertidigt til Taps for at blive viet der, hvor loven ikke gjaldt, og omgik den således. Videre, at en del gendarmer slog sig ned her, og at mange nordslesvigere samledes til nationale møder i Frederikshøj privilegerede Kro, nu Den gamle Grænsekro.

Af langt større interesse i kirkelig henseende er den konfrontation, der opstod i slutningen af århundredet mellem IM og Den (grundtvigske) danske Ungdomsforeningsbevægelse. Som omtalt i artiklen om Aller-Taps var sidstnævnte sogn allerede i slutningen af 1700tallet sæde for vækkelser og lægmandsbevægelser, der til dels udsprang fra Christiansfeld. Forbindelsen til dette center blev klippet over med 1864; men i stedet vandt den stærke IM bevægelse i Koldings omegn indpas i sognet.

Den første repræsentant for denne var her smedemester Chr N Dall (f 20/12 1865), der i 1889 slog sig ned i Brænore og forblev der til 1912. Han skrev sine erindringer i E Steenvinkel: Hjemliv og Trosliv XV, 1948, s 105-144, specielt s 125-140, der derfor er en vigtig kilde til sognets historie. Han kom fra det af IM stærkt prægede Skanderup sogn.

Efter pastor Nansens død var embedet blevet besat af *Vilhelm Lütken* (1884-86), der senere blev meget kendt for sin indsats i fængselssagen. Han havde intet særligt teologisk stade og fik formentlig inden synderlig indflydelse på det kirkelige liv i Taps, da han allerede efter 2 års forløb søgte bort. Årsagen hertil var hustruens sygdom og lægens råd om klimaforandring (P N IV, om Simmerbølle).

Hans efterfølger *Axel Viggo Thrige Hertz* (1887-90) fik heller ingen lang virketid her. Han var imidlertid venligt stemt over for IM, i hvert fald deltog han i og talte ved et møde, samme afholdt. Chr N Dall kalder ham troende. Pastor Hertz blev senere provst for Ars-Løve hrds

provsti og sp i Finderup, Sjælland, Som barnefødt i Flensborg og student fra Haderslev var Sønderjylland stadig en hjertesag for ham. P N siger om ham, at han var præget af Münsters stil og IMs personlige appel (bd II, Finderup).

Også *Jens Lauridsen Jensen* (1890-1902) var imødekommende over for IM. Han betegnes af P N (III N Åby-Indslev) som en stille, fredselskende mand, der var velvillig over for IM, en jævn prædikant og en flittig præst.

Det var i disse år Chr Dall sammen med skrædder Bentzen, Tapsore, fik indrettet en missionssal i sidstnævntes hus. I forvejen var en mindre sal blevet indrettet hos smeden i Åstorp. Salen i Tapsore blev indviet af pastor Petersen, Christiansfeld, og missionær Jens Holt, Taulov. Der blev nu holdt samtalemøder og søndagsskole her. Aktiviteten voksede derefter betydeligt, der blev holdt missionsuger, hvortil der kom præster fra hele landet.

Forholdene ændrede sig imidlertid med den næste sp, pastor *Mads Hansen Ring* (1902-10), der havde været kapellan hos pastor Johs Clausen i nabosognet Vonsild.

Ring var en af de jyske initiativtagere til Ungdomsforeningerne, der i grænseegnene tillige havde et tydeligt nationalpolitisk sigte. Efter et par års march på stedet kom der gang i sagen, og i 1905 stiftedes Taps Ungdomsforening. Denne aktivitet kombineredes med menighedsmøder i præstegården, medens ungdomsmøderne fandt sted i skolens gymnastiksal.

I 1903 var landsforeningen De danske Ungdomsforeninger blevet dannet i Fredericia, og pastor Ring blev en ledende skikkelse inden for denne i 25 år.

Efter hans eget udsagn havde denne bevægelse intet specielt teologisk grundlag (Mads Ring: Minder fra Aarene 1902 til 1910. Ungdommens Julebog 1936, s 56-57) og blev ikke bakket op af nogen af de kendte retninger. Gammel-grundtvigianerne erklærede den for »uåndelig«, og V Brücker kaldte den for »pietisteri«, siger han. Ejendommeligt nok lykkedes det aldrig for bevægelsen og foreningen at få etableret et egentligt forsamlingshus.

Fra IMs side var tonen naturligvis noget skarpere. Både pastor Ring og Chr Dall har givet en skildring af deres første møde. Rings beretning lyder således: »Faa Dage efter at vi var rykket ind i Præstegaarden kom en Deputation af Indre-Missions Tilhængere ind til os. De vilde spørge, hvordan »Guds Børn vilde faa det under den nye Sognepræst.« Jeg skulde altsaa staa Skoleret. Men jeg svarede: »Det afhænger ikke af mig; men hvordan vil »Guds Børn«, som I kalder jer, stille jer til os?« I øvrigt søgte jeg at klare det for dem, at fordi jeg var kaldet til Sognepræst ved Taps kirke, var jeg klar over, at der var Mennesker, der maaske ikke kunde eller maaske ikke vilde bruge mig som Præst. Men saa var Kirken ikke min, men Sognets, jeg var glad for at have den til Tjeneste, men ellers kunde de frit gøre Brug af den.«

»Gør I nu jeres Arbejde saa stærkt og intensivt, som I kan det, – jeg gør mit, men skal aldrig lægge jer Hindringer i Vejen. Kan vi saa mødes i Kirken, er det jo godt. Men jeg forpligter mig ikke til at deltage i alt jeres Arbejde; det maa I selv om« – Ja, saadan omtrent faldt Ordene; jeg har altid bedst kunnet lide, at Folk vidste, hvor de havde mig«.

I Hjemliv og Trosliv findes Dalls version, som afviger herfra: »Der blev sendt fire Mænd fra vort Samfund op til Præsten for at byde ham velkommen og tale med ham om Forholdene. Præsten var meget afmaalt. Vi spurgte, om han vilde bekendtgøre vore Møder i Kirken, hvortil Præsten svarede Ja! Endvidere spurgte vi, om vi maatte faa Kirken til Møder og Missionsuger. Præsten svarede, at det afhang af, hvem der kom. Vi spurgte endvidere, om Præsten vilde indlede og slutte ved disse Missionsuger. »Nej, tror De, jeg vil være Topfigur paa Deres Kransekage?«

Præsten var meget opfarende til sidst og sagde: »De kan arbejde, som De vil. Saa passer jeg mit, som jeg vil.«« Det får stå hen, hvilket referat der er det korrekte. (S 131, se litt).

En anden gang var biskop Koch fra Ribe stridens genstand. Da denne annoncerede en visitats i Taps, ønskede sp hans nærværelse ved et ungdomsmøde den ene aften og ved et menighedsmøde i pgd den anden, medens skrædder Bentzen anmodede biskoppen om, at han ville overvære et møde i missionshuset »Ansgar« i Taps by. Dette missionshus var blevet indviet af pastor O Moe, Sdr Bjert, 19/11 1906. Begge parter fik ja, og både præsten og missionæren påberåber sig prioritet. Rent faktisk afgjordes sagen til førstnævntes gunst p g a pastorindens gråd!

Ring stod dog ikke lige skarpt over for alle IM-folkene. Kun pastor Carl Moe, Skanderup, nægtede han konsekvent at høre. Denne havde først brugt prædikatet »pastor hjælpeløs« og senere »gymnastikpræsten« om ham. Men broderen, ovennævnte pastor Otto Moe, Sdr Bjert, stod han på ganske god fod med, og det samme gjaldt flere af missionærerne. Andre kendte lægmænd fra den tid var proprietær J P Johansen, Åstorp, og brødrene Chr og Peter Jørgensen, Brænore.

Næste sp var *Jens Christian Johannes Schousboe* (1910-17), der trådte til, da Ring flyttede til Dalbyneder ved Randers. Han var fra Malt sogn nær Askov og grundtvigsk præget. Efter at han havde taget eksamen i 1905, rejste han til U S A for at blive dansk præst i staten Minnesota, senere i Nebraska. Et barns sygdom krævede imidlertid klimaforandring, og han og hans familie vendte derfor tilbage til Danmark, hvor han blev sp i Taps i 1910. Allerede efter 7 års forløb døde han og fik derfor måske ikke så stor mulighed for at øve indflydelse på sognets kirkelige liv. Alligevel hedder det, at han både var en flittig sjælesørger og prædikant og en meget afholdt og stærkt benyttet foredragsholder såvel i sit pastorat som i det øvrige sydlige

Jylland (Provst Vagn Schousboes optegnelser om Taps, der også er benyttet i det flg). Der forlyder intet om eventuelle uoverensstemmelser mellem ham og IM.

Med den følgende sp, *Martin Philip Meisner* (1917-31), fik IM på ny opbakning, og en generation af missionsfolk fortsatte de gamles arbejde. Blandt disse kan nævnes *Marius Chr Jensen*, der blev født i 1884 i Åstorp. Han var udlært som smedesvend, men tog missionseksamen i 1915 og blev af DMS udsendt til Manchuriet, hvor han forblev til indrejselukningen ved 2. verdenskrigs begyndelse. Herefter virkede han i DMS hjemmearbejde til sin død 1970. Endelig huskes også gdr *Johs Johansen*, Tapsøre, d 1952, gdr *J Nielsen* og gdr *Nic Møller*.

Der skete her naturligvis intet brud på kontinuiteten med genforeningen. Selve dagen, 10/7 1920, blev imidlertid en af de største festdage i Taps sogns historie, for det var her, Chr X begyndte sit mindeværdige ridt ind igennem det genvundne land, som der er rejst en mindesten for ved Tingskovhede. Ellers var udviklingen rolig i mellemkrigsårene. Fra 1933 har sognet haft sit særlige kirkeblad »Timeglasset«, som hver måned bliver sendt til alle sognets hjem. Der blev oprettet en særlig foredragsforening i 1938, der havde stor tilslutning i årene op til 1950.

Pastor Meisner, der iøvrigt offentliggjorde en del af sine prædikener og foredrag, flyttede i 1933 til Tommerup sogn på Fyn og afløstes af *Axel Peter Sonne Dam* (1932-37), der dog allerede efter 5 års forløb rejste til Udby sogn ved Holbæk. Først *Frede Dalby Petersen* (1938-59), på hvis optegnelser meget af det foreliggende bygger, fik en lang virketid i dette århundrede, inden han flyttede til Stenmagle-Stenlille.

Besættelsestiden berørte ikke sognet direkte, det blev ikke udsat for arrestationer, sabotage, schalburgtage eller lgn. Derimod blev en grænseovergendarm, Johannes Birk, der var født i Taps, dræbt af danske nazister i Padborg om morgenen den 9. april 1940. Han blev begravet på Taps kirkegård, og både sp og oberst Paludan-Müller holdt mindetale over ham. Hen imod krigens slutning blev skolen, missionshuset og gymnastiksalen belagt med et stort kontingent østtyske flygtninge, der dog blev flyttet allerede i sommeren 1945.

4/1 1954 blev Den danske Salmebog indført til afløsning af Den sønderjyske Salmebog og Salmebog for Kirke og Hjem, der var blevet anvendt sideløbende siden midten af 1920'rne.

Sp *Michael Jørgen Kjær* (1960-65) døde i embedet. Hans efterfølger *Niels Hansen Thygesen* (1966-70) var uddannet som missionær for Brødremenigheden i England og Tyskland. Efter hans afgang og Taps' overgang til anneks til Vejstrup 22/1 1971 tiltrådte sp Vejstrup, sen provst for Vojens-Christiansfeld provsti *Arne Frees Christiansen*.

Som årene gik, udjævnedes de teologiske modsætninger i sognebefolkningen mere og mere, således som det har været tilfældet overalt i Danmark i tiden efter 1945. IM led stærk tilbagegang til fordel for grundtvigianismen og den almindelige folkekirkelighed, således som det fremgår af oversigterne og KHs sognekarakteristik. Kirkegangsprocenten sank fra 15 i 1920'rne til 5 i 1960'erne. Tallet for altergæster har holdt sig bedre. Som et slags slutpunkt for denne udvikling kan nævnes, at missionshuset »Ansgar« blev nedrevet i 1970, og grunden bortsolgt til parcelhusbebyggelse. Det gamle skolekompleks (se ndf) led 7 år senere samme skæbne. Begge retningers aktivitet udfoldes nu, ligesom mange andre aktiviteter, i den nye skoles lokaler.

Skolen

Der har fra gammel tid kun været én skole i Taps sogn, nemlig i Taps by, hvis oprindelse ikke lader sig nærmere tidsfæste. (Trap 1864).

Omkring nytår 1862/63 aflagde skolevisitatoriet besøg, og i dets beretning (7/3 1863) oplyses, at skolen var toklasset med 109 børn. I øverste klasse lededes undervisningen af andenlærer J. Petersen, mens degn L P. Lagesen havde nederste. Det hedder videre: »Andenlæreren synes at være en dygtig Mand, og Skolen aflagde en tilfredsstillende Prøve.«

Af et regnskab fra 1861 fremgår det, at sognet havde et fattighus, og at udgifterne til fattigvæsenet i nævnte år havde været 950.5.3. rdl (Had provstearkiv, pakke 376, 1648-1910).

Skolebygningen nedbrændte i 1866 som følge af en utilfreds tjenestepiges ildspåsættelse. Hun bekendte først sin brøde på dødslejet (Vagn Schousboes optegnelser). Skolen blev opbygget på samme sted. I 1904 blev en ny skolebygning opført lige i nærheden, og der bestod derefter i de følgende år 2 skolekomplekser under samme ledelse. Det ny blev udvidet i 1960, hvorimod det gamle som sagt blev bortsolgt i 1977.

Førstelærer *P N Mygind* (1904-34) tilhørte IM, *Dalgaard* (1936-46) havde samme tilhørsforhold og flyttede senere til Låsby. Han efterfulgtes af *H E Jensen* (1946-61), *A Møller Pedersen* (1961-70), der flyttede til Daugård, og *Søren Baun*.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 4 ikke-IM; 1934 2 IM, 4 u p; 1945 2 IM, 4 u p; 1953 2 IM, 4 gr; 1965 1 IM, 3 gr, 1 u p; 1974 1 IM, 3 gr, 1 u p.

Folketal 1860 450, 1910 800, 1921 852, 1960 782, 1975 742.

Altergæster 1922 250, 1934 350, 1942 390, 1954 395, 1966 200.

IM-smf (Nic Møller), børnegudstj, D d U (30) (1967). Ingen tyske stemmer. Intet trossamfund uden for folkekirken.

Kirkebygningen

Kirken er skifertækt og består af romansk skib og kor med sengotisk tårn og våbenhus fra slutningen af 1800tallet. Den romanske bygning er opført af granit-

kvadre på dobbeltsokkel, karnis over skråkant. Den rektangulære norddør er tilmuret. Syddørens portal, der er påvirket af Ribe domkirke, har 4 søjler, hvoraf det inderste par har terningskapitæler, det yderste en forgrovet variant af korintiske, mens begge har baser med hjørneblade og rundstav. I tympanon er et relief af den korsfæstede Kristus flankeret af Maria og Johannes. Portalen er flyttet fra sin oprindelige plads til våbenhusets yderdør. Apsis har haft 3 rundbuevinduer; de 2 er tilmuret og ses nu som indvendige nicher. Ellers er der overalt nye rundbuevinduer, sammenstillet parvis. Indvendig har apsis halvkuppelhvælv, men rummet er adskilt fra koret af en senere mur, der næsten dækker den glatte apsisbue. Korbuen er bevaret med rundstavprofilerede kragsten. Tårnet er i sin kerne en sengotisk tilføjelse af genanvendte kvadre og munkesten med pyramidetag. På vestsiden af det befinder sig bl a Chr VIIs monogram.

Altertavlen er et rigt sengotisk snitværk i skabsform med forhøjet midterparti efter nederlandsk mønster. Dens figurer forestiller korsfæstelsen, Maria, St Jørgen, en bispehelgen samt apostle og nødhjælpere. Dens velbevarede fløjmalerier er desværre utilgængelige. En staffering fra 1767 er lagt til grund for istandsættelsen i 1937.

Stagerne er i nyklassicisme fra begyndelsen af 1800tallet. Et unggotisk krucifiks er fra ca 1250. Dets sidefigurer befinder sig i museet på Koldinghus ligesom en dragebekæmpende Mikael fra samme tid, der formentlig stammer fra et sidealter. Den romanske granitfont har en stor, glat kumme på skrå, terningformet fod med liljeornamenter og fugl i rundbuefelter. Prædikestolen er fra slutningen af 1800tallet, klokken fra 1868 fra Møller & Jochumsen, Horsens.

Præsterække

1. 1855-84 **Jacob Johan Herman Nansen,** f Kbh 2/8 1813. Forældre: Etatsrd, udg af Berlingske Tidende Kbh Mendel Levin Nathansen og Esther Herfort. Døbt Frederiksberg K 26/8 28, antog samtidig det nye navn efter faderens ønske. Dim Kbh 31, c 27/4 37 (1), g Kbh Frue K 8/5 47 Emma Helene Theodora Schlegel, f Kbh 17/3 15, d Aller 21/2 60. Forældre: Kontorchef Generaltoldkammeret, Vilhelm August S og Dorthea Marie Frost. Medarbejder ved Berlingske Tidende 1839-46, 7/8 46 sp Rimsø-Kastbjerg, 22/5 55 sp Aller-Taps, 15/5 65 sp Taps, d Kbh 30/4 84. Svigersøn sp J P C Agerskov, Kølstrup.

2. 1884-86 **Vilhelm Lütken,** se sp Simmerbølle.

3. 1887-90 **Axel Viggo Thrige Hertz,** se sp Finderup.

4. 1891-1902 **Jens Lauridsen Jensen,** se sp Nr Åby-Ingslev.

5. 1902-10 **Mads Hansen Ring,** se sp Næstved St Mortens K.

6. 1910-17 **Jens Christian Johannes Laurentius Schovsbo,** f Malt (Christianshøj) 22/2 1877. Forældre: Landinspektør Johannes Schousboe-Jensen og Lauretia Christine Schousboe af Anst. Dim Fredericia 98, c 22/6 1904 (1), g Kronborg slotsk 4/3 05 Margrethe Gjørup, f Viborg 25/12 77, d 1/5 1941. Forældre: Oberst, kasernekommandant, slotsforv på Kronborg Poul Holst G og Augusta Marie Bahnson. 14/3 05 pr Carlston, Minnesota, U S A, 1/3 07 pr Omaha, Nebraska, sst, 27/5 10 sp Taps, 3/9 11 navnebevilling fra Schousboe-Jensen til S, d Taps 17/7 17 (af spansk syge). Fader til provst Hedensted provsti, sp Ørum-D Vagn Schousboe.

7. 1917-31 **Martin Philip Meisner,** se sp Tommerup.

8. 1932-37 **Axel Peter Sonne Dam,** se sp Udby v Holbæk.

9. 1938-59 **Frede Dalby Petersen,** se sp Stenmagle-Stenlille, d 1978.

10. 1960-65 **Michael Jørgensen Kjær,** f Udbyneder 30/4 1905, søn af proprietær K, dim Horsens 23, c 30 (1), g 18/11 33 Stella Hansen, f Horsens 19/7 06, datter af kordegn H, Horsens, 30 hjpr Grønbæk-S, 32 sp Nørre Snede, 41 sp Horsens-H, 60 sp Taps, d 26/6 65.

11. 1965-70 **Niels Hansen Thygesen,** f Emmelev, Højer 17/10 1903, Forældre: Købmand Thyge T og Ane Margrethe Hansen, g Tabore, Østafrika 12/11 31 Else Margrethe Rasmussen, f Nykøbing F 12/12 08. Forældre: Tilskærer Anders Carl R og Ane Margrethe Rasmussen.

Udd Brødremghs missionskoler i Tyskland og England, 30 miss og pr Brødremgh Unyamwesi, Østafrika, 49 pr luth kirke Tanganyika, 60 ejendomsinsp Kbh, 64 hjpr den danske mgh Åbenrå, 1/1 66 sp Taps, 70 afsk.

12. 1971- **Arne Frees Christiansen,** se Vejstrup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1964, Kirkelig Håndbog 1923-67 og 1975, Ungdommens Julebog, 1935-37, E Steenwinkel: Hjemliv og Trosliv XV, 1948, E Spur og I M Jensen: Tre Foregangsmænd, 1950 (Bl a om Mads Hansen Ring). Utrykte kilder: Aage Dahls samlinger, optegnelser af provst Vagn Schousboe og pastor F Dalby Petersen. Had provstearkiv, 376, 1648-1910: Alm kirkelige forhold, gudstjeneste, kirkelige handlinger, sædelige forhold m.m.

HEJLS MED VEJSTRUP (INDTIL 1878)

Af Poul Ulsdal og J W O

Topografi

Areal 1435 ha. Hejls sogn omgives af Lillebælt med Binderup bugt, Hejlsminde nor og Aller og Vejstrup sogne. Terrænet er et bølget morænelandskab, der mod øst ved Vargårde har lette jorder, men i øvrigt består af lerbund, og som hæver sig mod nord, hvor det når til 59 m i sydranden af Skamlingsbanken. Langs Lillebælt er kysten kranset af mindre skove, der undertiden når ud til høje skrænter mod vandet. I en lavning midt i sognet ligger det gl Hejls som en åben landsbybebyggelse.

Det meste af arealet er meget frugtbart. Landbruget er stadig det vigtigste erhverv, præget af mange middelstore gårde, få virkeligt store og få husmandssteder. Begrebet proprietær findes ikke dér. Indtil efter 2. verdenskrig var der en stor gruppe fodermestre og landarbejdere i sognet, hvilket skabte en vis social spænding. Denne er nu stærkt mindsket med landbrugets stadige udskillelse af fremmed arbejdskraft.

Hovedfærdselsåren er en landevej fra Kolding til Haderslev over Hejlsminde.

Indtil 1878 var Vejstrup anneks til Hejls. Vejstrups topografi behandles i det selvstændige afsnit om sognets historie fra dette tidspunkt.

Hejls var et af de 8 sogne, der blev udskilt i 1864 fra Haderslev amt og provsti og Slesvig stift og føjet til Danmark i Vejle amt, Ribe stift og Brusk og N Tyrstrup hrds provsti. I 1922 blev det optaget i det nyoprettede Haderslev stift. Ved kommunalreformen i 1970 blev sognekommunen integreret i Christiansfeld storkommune, Sønderjyllands amt, og sognet kom til at høre til det nye Vojens-Christiansfeld provsti. Hejls er således efter godt 100 års forløb vendt tilbage til Sønderjylland; men det indeholder efterhånden kun få træk af sønderjysk karakter

Byer Hejls – delt i Overby, Midtby og Bæklund – med kirke, præstegd og plejehjem, Hejlsminde med badehotel og cikoriefabrik.

Bebyggelser Trappendal, Hejls Skovhuse, Kalvehøj, Esbjerg, Andsig.

Gårde Hejlsgd, Klostergd, Bæklund, Vargde, Kongstedgd, Bygebjerg, Stavnsbjerg, Kær Mølle, Østergd. Hovedbygningen til det nedlagte mølleri ved Kær Mølle er endnu bevaret. Stavnsbjerg ejedes i en menneskealder af landstingsm Rasmus Hansen, svoger til H P Hanssen Nørremølle. Det fortælles, at der ofte har været ført betydningsfulde uofficielle politiske forhandlinger på gården mellem de 2 svogre. Vargårde er et tidligere krongods, i hvis nærhed rester af et voldsted er bevaret.

Skove Vargde skov med Kalvehøj skov tilhører staten og administreres under Stenderup skovdistr. De andre mindre skove er private.

Der findes ingen fredede oldtidsminder i sognet.

I de seneste år er flere gårde ud mod Lillebælt helt eller delvis blevet udstykket til sommerhusområder, hvorved landskabet er blevet betydeligt forandret.

Den ældre præsterække

– 1491 **Laurits Nielsen,** d 1491.

1491-1526 **Niels Petersen,** 1491 sp Hejls-Vejstrup, 28/5 1507 domherre Had, sen kantor sst, d 1526.

1526-30(?) **Zutpheld Wardenberg,** f Schwerin, 18/6 1513 kantor Ribe, 1/8 26 sp Hejls-Vejstrup.

Z W havde ord for at være præbendejæger om en hals; han tilrev sig både embedet her samt domherrestillingen og kantorembedet i Had.

1. 1530-71 **Knud Jensen,** 1530 sp Hejls-Vejstrup, d Vejstrup 71.

Det påstås, at han i hjertet var papist, og at det var derfor bønderne dræbte ham i Vejstrup kirke.

2. 1571-1603 **Niels Dall,** f Dalby, dim Had 1560, imm Rostock, adj min cum spe succ Hejls-Vejstrup, 71 sp sst, d Hejls 03. Fader til 3, sp Andreas N D, Hoptrup, sp Niels N D, Nustrup.

3. 1603-52 **Mads Nielsen Dall,** f Hejls, dim Had 1596, imm Rostock s å, 1602 adj min cum spe succ Hejls-Vejstrup, g Hejls 13/6 s å, 03 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 52. Fader til 4.

4. 1652-59 **Hans Madsen Dall,** f Hejls, dim Roskilde 1633, 40 adj min cum spe succ Hejls-Vejstrup, 52 sp sst, d Had 59.

Da svenskekongen Karl X Gustav i 1657 forberedte overgangen over Lillebælt, havde han kvarter i den daværende præstegård i Hejls. De mange hestesko, der er fundet ved overfartsstederne langs kysten, menes at stamme fra den tid. Videre anses en stabel sølvmønter, der blev fundet under kirketårnets sydøstlige hjørne ved restaureringen i 1958, for at hidrøre fra pastor H M D, som skulle have nedgravet dem ved samme lejlighed. (Fritze Lindahl: 300-års minde. Skalk nr 3, 1958). I 1659 flygtede han som flere andre sognepræster til Haderslev for de hærgende polske hjælpetropper og døde der af pest.

5. 1660-80 **Mikkel Rasmussen Storm,** f Jylland. Fader: Rasmus Storm. Dim Århus 1647, 60 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 17/1 80. Svigerfader til 6.

M R S skal have været en meget stridbar herre, der idelig ragede uklar med såvel sine sognebørn som sine embedsbrødre. Han fik således i 60'erne en irettesættelse af konsistoriet, fordi han havde nægtet at tage en kvinde til alters, hvis hun ikke ville arbejde for ham en dag

om året. Der skal have hængt en tavle i kirken, hvorpå han havde sat følgende indskrift: I aar 1662 i Mikkel Storms 3. præsteår kostede en tønde rug her i landet 20-24 daler – o, Herre, hvilke tider har du dog givet os! Aar 1670-71 blev en tønde rug solgt for 1 daler. Herren tager, Herren vil give igen; Guds navn være velsignet i evighed. (Lau Jørgensen: Hejls – Sognet, der genspejler Træk fra Danmarkshistorien. Kolding Folkeblad 2. juli 1954).

6. 1680-83 **Claus Lorentsen,** f Stepping 1646. Forældre: Sp Stepping-Frørup Laurentius Brodersen og Anna Clausd Caspergaard. Dim Odense 65, 77 adj min cum spe succ Hejls-Vejstrup, 17/1 80 sp sst, g 1) Margrethe Mikkelsd Storm, g 2) 30/4 77 Anna Boysen. D Hejls 6/1 83.

7. 1683-1719 **Niels Clausen Krøger,** f Vargård. Fader: Pensionær Vargård Claus K. Dim Had 1679, imm Kiel 24/5 s å, imm Wittenberg, 83 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 1719. Svigerfader til 8.

8. 1719-38 **Hack Johansen Skovgaard,** f Køge 1681, Fader: Regimentskriver Johan Hacksøn S. Dim Sorø 1703, bacc 28/4 04, c 19/9 15 (nc), 21/8 16 adj min cum spe succ Hejls- Vejstrup, g 18 Ellen Nielsd Krøger, f Hejls 85, d sst 43. 19 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 38.

Der var nogle uregelmæssigheder ved hans indgåelse af ægteskabet med formandens datter. Hun anklagede ham 14/3 18, fordi han ikke ville ægte hende. Det gjorde han dog alligevel, men blev året efter suspenderet nogle måneder, fordi hun nedkom for tidligt med den førstefødte. Overleveringens rigtighed synes bekræftet af et under kirkens restaurering i 1958 fundet maleri af H J S med forsk inskriptioner.

Det hedder videre om ham, at han var så dybt inde i latinen, at han undertiden glemte at tale dansk på prædikestolen. 12/8 23 måtte han møde for Konsistoriet for usømmelig og skiden tiltale til Anne Jenses ved åbenbare skriftemål.

9. 1738-53 **Bendix Cramer,** f Had 20/12 1695. Fader: Kbm Had Peter Jürgensen C. Dim sst 1716, imm Kiel 30/3 s å, Jena 11/4 17, Kbh 2/5 19, c 17/10 s å, g S Starup 6/6 38 Helena Sebastiansd v Sallern, f S Starup 05, d sst 21/9 75. Forældre: Sp S Starup-Grarup Sebastian Caspersen v S og Elonora Frederiksd Lohmann. 38 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 22/3 53.

10. 1753-83 **Jens (Jørgen) Alexandersen Lassen,** f Ørre 1/8 1713. Forældre: Degn Ørre-Hodsager Alexander L Winhus og Ingeborg Nielsd. Dim Ribe 38, c 25/10 42, 19/5 53 sp Hejls-Vejstrup, g Kbh St Nik K 17/5 54 Marie Johanne Georgia Rasmusd Æreboe, f Kbh 26/12 31, d Had 6/11 94. Forældre: Notarius publ Kbh Rasmus Æreboe og Cathrine Marie Alsberg. D Hejls (?) 15/7 83. Fader til cand theol, forp og brygger Kbh Alexander L.

J A L var iflg Aage Dahl pietist med venlig forbindelse til herrnhuterne (således A P T VII s 209-210).

11. 1783-1806 **Stephan Hinrich Prætorius,** f Simonsberg 19/1 1740. Forældre: Sp Hammelev Johannes Stephansen P og Elsabe Kruse. Dim Had 63, imm Halle, g Tetensbøl 19/1 76 Margrethe Hedwig Holst, f Oldensworth 22/4 31. Forældre: Organist Oldensworth Jacob Sebastian H og Gerda Johansd Steffens. 72 sp Tetensbøl, 83 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 29/5 1806. Fader til sp Tødsø-Erslev Johannes J P.

S H P var formentlig rationalistisk præget. H Hejselbjerg Paulsen fortæller (Sdr årb 1934, 191-196), at sgf Peter Iversen fra Vejstrup sammen med sgf Jørgen Roy fra Fjelstrup var ophavsmand til hemmelige cirkulærer til de øvrige sgf i Tyrstrup hrd, hvori de opfordredes til et protestmøde i Christiansfeld mod Adlers agende 1799. Dette kan give et fingerpeg om stemningen i befolkningen. De 2 sgf blev imidlertid afskediget, og der foreligger intet om tumulter i Hejls-Vejstrup. Agenden blev indført med det samme, men måtte opgives igen efter et års forløb. Der kan dog næppe være tvivl om, at dens senere endelige accept er foregået fredeligt.

12. 1807-37 **Falle Erichsen Eisbøl,** f Eisbøl/ Had 28/11 1770. Forældre: Landm Eisbøl Falle E Ladegaard og Dorothea Cathrine Fischer. Dim Had 90, imm Kbh 25/4 s å, c 21/4 96 (h), g 1) Kbh St Nik K 3/3 97 Anna Margrethe (Baggesen) Søllerød, f 28/11 69, d 17/2 1817, g 2) 18/12 24 Nicoline Truelsen. 7/2 97 rkp Før St Laurentii K, 5/5 99 diak Åbenrå, 25/9 01 sp Løgumkloster, 07 sp Hejls-Vejstrup, d Hejls 15/12 37.

F E E var oplysningspræst, ivrig for anvendelsen af agenden og for Evangelisk-kristelig salmebogs indførelse, der dog kun lykkedes i skolen. At denne sidste foranstaltning kun lykkedes halvt, tyder på, at der endnu var bevaret gammeldags kristendom, der måske stod i forbindelse med Christiansfeld. Ifølge Adler prædikede han fortrinligt (überaus gut); men selv klagede han gentagne gange i sine beretninger over menighedernes irreligiøsitet. Kirkebesøget var kun nogenlunde, og der kom kun få til hans katekisationer. (APT VII s 210). I denne forbindelse kan nævnes, at mange af hans efterkommere endnu lever på egnen, og at den nuværende ejer af Søndergaard Henning Eriksen nedstammer i lige linie fra ham.

13. 1838-49 **Bonnich Andreas Bonnichsen,** f Tinglev 30/1 1780. Forældre: Snedker Tinglev Andreas B og Anna Magdalene Hempel. Dim Åbenrå 1801, imm Kbh 28/4 s å, c 17/5 05 (1), g Andrea Kirstine Schmidt, d Hejls 23/1 40. Forældre: Brændevinsbrænder Kbh Peter Johansen S og Anna Friederica Hedewig Wilhjelm. 31/10 09 sp Vedsted, 24/10 17 sp Dybbøl. 6/11 38 sp Hejls-Vejstrup, afsk 1/2 49, d Hejls 30/4 s å. Svigerfader til subrektor Had Detlev Friedrich Petersen.

B A B's teologiske stilling er ikke ganske klar. I det tidligere embede i Dybbøl skal han have været rationalist. Adler beretter om ham her, at han kun havde middelmådige evner som prædikant og var langsom i sin forvaltning af embedet i det hele taget. Senere ser det ud, som om han foretog en drejning over mod den nyere slesvig-

ske kirkelige retning. Han siger i sin beretning fra Hejls-Vejstrup fra 41, at befolkningsflertallet var lovlig rationalistisk, men at gårdmandsklassens kirkelighed som helhed var rosværdig, og at ingen forsømte nadverbordet. Videre oplyser han, at de gamle opbyggelsesbøger endnu fandtes i mange hjem, og at nogle familier søgte til Christiansfeld.

Han betegnede således kirkeligt set et fremskridt, men ramtes i sine senere år af kraftig åndssvækkelse. I 47 ansøgte sognefogder og kirkeværger om en kapellan; de kunne ikke tro, at en så åndssløvet mand kunne indprente Jesu Christi ophøjede lære i de unge sjæle og virke på deres hjerter.

I forbindelse hermed står måske også hans ejendommelige fremfærd under restaureringerne af kirkerne i 40 og 47. Begge steder fik Bonnichsen værdifulde stykker inventar smidt ud til fordel for værdiløse. De førstnævnte opbevarede han til dels i præstegårdsladen og rykkede biskop Callisen for at få dem fjernet, da laden skulle ombygges! Generalsuperintendenten syntes ikke, det var passende at sælge disse ting som gammelt skrammel; det ville være mere rimeligt at skænke dem til en eller anden fattig kirke i stiftet. Bonnichsen døde imidlertid, inden sagen blev aktuel.

Politisk var han dansksindet eller måske nærmest indifferent. Alligevel blev han afskediget med pension under provst Rehhoffs »udrensning«, men døde, inden han havde forladt præstegården. (APT VII s 171, 210, 312, 363).

14. 1849-50 **Peter Hansen Schmidt,** f Stenderup 2/6 1814. Fader: Gdr Stenderup Hans Petersen S. Dim Flensborg 35, imm Kiel 8/5 s å, c Gott 39 (2. kar m A), g Bertha Rømer. 1/4 44 ekstraord mhj Kiels univ bibl. 2/2 45 prv mhj Nybøl, 47 prv mhj Emsbøl, s å prv mhj Brockdorff, 49 prv mhj Hohn, 5/4 s å sp Hejls-Vejstrup, afsk 18/7 50, 52 sp Lanthal/Nassau, d Münster/Nassau 15/1 53.

P H S afløste som ung kapellan den rationalistiske pastor J Hagen i Nybøl og blev prist for sin dygtighed af biskop, provst og menighed som en ung kristeligt nyvakt præst (APT VII s 169). I Hejls-Vejstrup nåede han ikke at få ydet nogen særlig indsats, inden han blev afsat af den danske regering og derefter rejste sydpå.

Fra 1850 til nutiden

(Af Poul Ulsdal)

Fra 1850 – 1870 var *Peter Høy Aabye* sp i Hejls og Vejstrup. Alt tyder paa, at den rationalisme, der havde præget de to tidligere præster Falle Eriksen og Bonnichsen, ogsaa prægede pastor Aabye. I sine indberetninger til biskop Boesen skriver han i 1856, at der ikke er noget særligt at berette om »kirkevæsenet« – dog »en lille fremgang fra før, hvor præsten talte ordet for et par sjæle. Kommunicanternes antal i stigning«. Erindringer om hans verdslighed lever stadig i sognet. Det siges ogsaa, at han var meget stridbar over for lærerne og det meste af sognet, saa det endte med, at man fik ham afskediget.

Med *Frederik Vilhelm Wolfgang Topsøes* (1871-86) ansættelse som præst i 1871 kom der en ny tid til begge sogne. Dog blev Vejstrup et særskilt pastorat allerede i 1878. Han blev forflyttet til Alsted-Fjenneslev i 1886. – Det var den grundtvigske folkelige og kristelige bevægelse, der nu kom til disse sogne og har præget dem stærkt siden, dog i mindre grad Vejstrup. Der fortælles, at da voksede kirkegangen meget stærkt. Den nye kirkelige vækkelse gav sig hurtigt helt synlige udslag. I løbet af en række aar blev der raadet bod paa en del af ulykkerne fra Bonnichsens kirkerestaurering i 1848; Det gamle bjælkeloft blev igen draget frem. Korbuekrucifikset kom ned fra loftet; til gengæld blev et støbejernskrucifiks smidt derop! Det har dog siden faaet plads i kirkens ligkapel. Altertavlen blev sendt til København og restaureret i 1875. Kun prædikestolen opgav man; den stod i mange aar i kirkens sakristi, indtil den fik plads paa Koldinghus Museum, hvor den stod, til den i 1958 efter restaurering igen fik sin gamle plads i Hejls kirke.

Men ogsaa paa en række andre omraader viste den nye tid sig. De gamle kunne lide at fortælle om, hvordan den maaske mere folkelige side af den nye vækkelse startede. Beretningen har et vist anekdotisk præg – eller maaske den folkelige fortællings. Den lyder efter min erindring noget i denne retning: I 1872 holdtes der et stort møde i Lunderskov af grundtvigsk art; hovedtaleren var venstre-politikeren Klaus Berntsen. Det var vist især friskoletanken, der blev omtalt, og der faldt meget yderliggaaende udtalelser til fordel for den sag, saa nogle blev lidt betænkelige. Blandt deltagerne var der foruden nogle gaardmænd fra Vejstrup følgende gaardmænd fra Hejls: Jep Fink, Bygebjerg, Knud Krag, Trappendal, Poul Sørensen, Andsieg, Jens Ravn, Morten Eriksen, Lille Vargaarde og Simon Hugger fra Overbyen. Paa vejen hjem kørte de Hejls-bønder i samme vogn. Klaus Berntsens straalende veltalenhed havde gjort dybt indtryk paa dem. Han havde begyndt sit foredrag med undskyldende at sige, at han den dag var temmelig sløj; men ikke desto mindre blev det et vidunderligt foredrag. Paa hjemvejen faldt den bemærkning: »Jamen, tænk saa, hvis han *ikke* havde været sløj!« – Friskoletanken blev indgaaende drøftet paa denne hjemtur, og man var ivrig for at komme i gang. Men saa fortælles det, at da vognen naaede en lille skov paa grænsen mellem Vejstrup og Hejls, tog Morten Eriksen, der hidtil havde været tavs, ordet. Han havde længe været betænkelig, og nu maatte han sige fra. (Jeg mener, at min oprindelige kilde maa være Knud Krags søn, den kendte gaardejer, amtsraadsmedlem, lokalhistoriker samt meget andet, Jørgen Krag, Trappendal.)

I en vis forstand kan man føre de særlig i Hejls saa stærke politiske og kirkelige skel tilbage til den køretur. Morten Eriksen, pastor Falle Eriksens sønnesøn brød ud og blev senere – foruden

at høre til de konservative – en af Indre Missions faste støtter, noget, der blev fortsat af hans søn og sønnesøn paa den samme gaard. Nu blev der bygget friskole og forsamlingshus, stiftet skytteforening og senere brugsforening.

Pastor Topsøe var en af grundtvigianismens pionerer paa Kolding-egnen; man møder ham i en række sammenhænge, han havde stærke forbindelser til Askov højskole. Han hørte klart til den gammel-grundtvigske eller »den kirkelige anskuelses« fløj i modsætning til ny-grundtvigianismen, der paa denne egn særlig blev repræsenteret ved valgmenighedspræsten Brücker i Aagaard. Det var den kirkelige grundtvigianisme, der kom til at præge Hejls. En gammel gaardmandskone fra Trappendal, Margrethe Krag, fortalte mig, at hun kunne huske, hvordan den førnævnte Knud Krags enke i sin høje alderdom kunne sige med en hovedrysten: »Den Brücker!« (Om pastor Topsøe: se litteraturfort. nr 10).

Fra 1886 til 1902 var *Peter Nissen Tychsen Diemer* sp i Hejls. Det var en mand af en helt anden støbning. Han hørte vel nærmest til, hvad man i dag kalder Kirkeligt Centrum. Han mindes som den stive embedsmandstype, fjern og utilnærmelig. I den tid var den grundtvigske bevægelse temmelig hjemløs. Det folkelige arbejde fortsattes dog, og en mindre kreds løste sognebaand til pastor Højmark i Gaarslev, senere valgmenighedspræst i Aarhus. Han holdt enkelte gudstjenester i kirken og møder i forsamlingshuset. Fra anden side i sognet mindedes man endnu i min tid dette brud med menigheden med stor forargelse. – En tid i 1895 havde Diemer personel kapellan, nemlig *Christian Pedersen Skydsgaard*, der senere blev sp i Vinding; han var far til prof, dr theol K E Skydsgaard.

Fra 1902 til 1910 havde sognet igen en grundtvigsk præst, *Anders Christensen*, som døde i embedet. Han hørte vist ogsaa til den gammelgrundtvigske fløj, men selvfølgelig præget af sin tid. Bl a har han skrevet en større fortælling, der endnu skulle ligge i præstegaardens arkivskab; det er en ret køn historie, præget af, hvad man maaske kunne kalde Olfert Ricards stil. Han var ualmindelig afholdt. En indremissionsk kvinde sagde engang til mig: »Han var min præst!« Han havde altsaa venner i IM, hvilket hans lille bog ogsaa kunne tyde paa. I hans tid var kirkegangen saa stor, at der var alvorlige planer om at udvide den ellers ikke særlig lille kirke. Heldigvis blev denne udvidelse nægtet af myndighederne, saa kirken ikke naaede at blive skamferet ad den vej. Den meget store kirkegang skyldtes vel nok ogsaa de mange elever samt lærerfamilier fra den efterskole, der i 1891 var blevet bygget i Hejls og blev nedlagt i 1920.

Fra 1911 til 1925 var *Olav Fog Nielsen* sp, indtil han blev forflyttet til sognekaldet i Middelfart. – Skal man vove en karakteristik, kan det maaske være, at han mere tilhørte den ny-grundtvigske fløj. Af andre blev han betegnet som i meget høj grad de grundtvigskes eller »forsamlingshusfolkenes« mand. – Nogle sagde »klikens« mand – med en vis bitterhed; men i den kreds var han ualmindelig afholdt.

Fra 1927 til 1930 var *Jacob Christian Karstoft* sp . Ogsaa han var en slags grundtvigianer – efter mit indtryk af en særlig personlig type. Han var i embedet saa kort tid, at han ikke blev husket særlig meget, bortset fra enkelte familier, som han blev stærkt knyttet til. Han blev forflyttet til Lundum-Hansted og derfra til Stouby-Hornum.

Fra 1931 til 1941 var *Olav Juul-Nyholm* sp, indtil han blev forflyttet til Gadbjerg-Lindeballe. Ogsaa han var grundtvigsk, men med klar forbindelse til Tidehvervsbevægelsen. Ogsaa han var stærkt knyttet til kredsen om forsamlingshuset og i en aarrække formand for den grundtvigske ungdomsforening; han var respekteret og afholdt i vide kredse. Selv om han vist kom sjældent i den indremissionske kreds, har jeg aldrig fra den side hørt ét daarligt ord om ham.

Fra 1941 til 1964 var *Poul Marius Ulsdal* sognepræst. I sidstnævnte aar blev han forflyttet til det residerende kapellani ved Vor Frelsers Kirke i Vejle, hvorfra han to aar efter forflyttedes til sognekaldet i Hemmet- Sdr Vium. Hermed fik sognet en præst, der ikke var udpræget retningsmand, dog nærmest at betegne som gammelgrundtvigsk. Han færdedes lige selvfølgeligt baade i forsamlingshuset og i missionshuset. I en aarrække var han i bestyrelsen for den grundtvigske ungdomsforening og senere formand for den gr foredragsforening; samtidig ledede han i næsten alle aarene en bibelkreds for I M. Senere blev han en af talsmændene for den nye højkirkelige bevægelse. – Fra 1870 til 1964 var der saaledes i alt 6 gr præster af meget forskellige afskygninger.

I 1965 blev *Øjvind Helge Reck* sp. Han bekender sig som tilhørende den tidehvervske retning.

Træk af menighedslivet fra 1920 til nutiden

Menighedslivet har op til de seneste aar baaret præg af det, der begyndte, da Topsøe blev sognepræst i 1871. Den førnævnte anekdote om begivenheden paa køreturen fra Lunderskov til Hejls i 1871 antyder, at det grundtvigske kom som noget af en aandelig vækkelse til sognet. Foruden den flittige deltagelse i gudstjenesten med stor deltagelse i nadveren prægedes det af friskolen, der oprettedes i 1873, af efterskolen fra 1891, af livet i forsamlingshuset bygget 1880, med ungdomsforening og foredragsforening, der helt svarede til en Kirkelig Samfunds-kreds. Den grundtvigske kreds blev ikke blot trofaste kirkegængere, men kom ogsaa til møder i præstegaarden og var paa disse maader med til at bære menighedslivet i sognet.

At der virkelig var tale om en slags »vækkelsesbevægelse«, kunne ogsaa mærkes paa en anden maade. I sogne præget af I M kan man ofte høre »de andre« sige: »Nej, i missionshuset kommer vi ikke; de tror, de er bedre end vi andre!« I Hejls kunne man tilsvarende ofte høre: »Nej, i forsamlingshuset kommer vi ikke; de

tror, de er bedre end vi andre!« Selv om dette jo lyder noget negativt – og ofte er en stor overdrivelse – peger det paa den almindelige erfaring, at en aandelig bevægelse ikke kan undgaa at sætte visse skel, ogsaa mod dens hensigt. Men i Hejls fik dette ikke den konsekvens, som det undertiden faar i sogne, der er stærkt præget af IM – dér kan resultatet blive, at »de andre« ogsaa lader gudstjenesten »okkupere« af vækkelsesbevægelsen; de drager den – forkerte – slutning, at de er udenfor. I Hejls var præget helt det modsatte: med hensyn til gudstjenesten vidste man, at der hørte man i hvert fald til, selv om man ikke kom i forsamlingshuset! Deraf kom den i slægtled gode kirkegang af et meget stort udsnit af sognet; kirken blev i sjælden grad det samlende sted.

Med aarene svandt den gr kreds ind. Den engang saa blomstrende ungdomsforening gik ind, da der næsten ingen unge mere var paa gaardene. Foredragsforeningen sygnede hen. Da Skamlingsbankens Ungdomsskole i 1955 blev rejst som en egnsskole, blev denne skoles offentlige møder en slags – ringe – erstatning. Da der samtidig blev nogle forsamlingslokaler paa den nye kommuneskole, gav man sig ikke i lag med en modernisering af forsamlingshuset, men solgte det i stedet i 1963.

I den førnævnte anekdote om den gr bevægelses begyndelse i Hejls er nævnet nogle navne fra den tid. *Jep Fink* paa Bygebjerg maa have været en stor personlighed; pastor Topsøe skrev en lille bog om ham. Endnu i min tid fortalte man mig, at ved hans tidlige død i 1882 blev hans kiste *baaret* hele vejen fra Bygebjerg til kirken. Senere ejere af denne gaard, *Chr Flensburg* og sønnen *Niels Flensburg* bar den gode aandelige arv videre. – Paa Trappendal blev arven ogsaa baaret videre, især gennem *Jørgen Krag*, den førnævnte Knud Krags søn. Ogsaa arven fra Stavnsbjerg blev ført videre, især gennem *Knud Hansen*, der senere overtog sognets største gaard, Hejlsgaard, gennem sin svigerfar Knud Andersen. – Paa Kjær Mølle og andre gaarde møder man navnet Dall. Om *Hans Dall*, der i 1860 byggede møllens statelige hovedbygning, der endnu staar, fortælles i Vejle Amts Aarbog 1951 s. 184-195 (litteraturfort nr 4).

Kredsen om IM har aldrig været særlig stor. Den var i ringe grad præget af sognets gamle slægter, men i højere grad af mere tilfældige indflyttere. At den i 1897 fik sit eget missionshus, skyldtes ikke bevægelsens størrelse, men at det blev givet som gave af en enkeltperson – desværre paa et ucentralt sted paa Vargaardevejen. Med store ofre udførte man et mødearbejde, f eks med søndagsskole, indtil huset solgtes i 1967, fordi kredsen skrumpede ind p gr af alder. Kredsen vakte respekt om sig, fordi den var trofast mod gudstjenesten, selv om den aldrig fik en indremissionsk præst.

I en meget lang aarrække var *Jørgen Eriksen*, søn af førnævnte Morten Eriksen, Ll Vargaarde, nu kaldet Søndergaard, leder af IM. Ogsaa her føres arven videre – under andre vilkaar – af sønnen, den nuværende ejer *Henning Eriksen*. I en aarrække blev søndagsskolen ledet af sognets læge *Anders Dolmer*. Senere blev den ledet af fru *Margrethe Kongsted*, der nu er menighedens kirkesanger. Gennem mange aar var der i sognet en ret stor trop af KFUM og K-spejdere; en af lederne var præstekonen *Doris Ulsdal*. I dette arbejde forenedes børn og unge fra baade indremissionske og grundtvigske hjem; en tid havde man egen spejderhytte ved den smukke sti langs Hejlsminde Nor.

Blandt kirkens trofaste støtter fra den store gruppe af kirkegængere uden for de egentlige kirkelige retninger kan nævnes gdr *Johan Andreas Hansen*, sognefoged i 3. slægtled. I en meget lang aarrække var han medlem af menighedsraadet og kirkeværge og en drivende kraft bag kirkens restaurering i 1958.

Skolevæsenet

Ved hovedgaden i Hejls, ganske nær præstegaarden ligger endnu den gamle kommuneskole, bygget i 1854. Paa den anden side af gaden finder man den gamle pogeskole.

Ca 9 år senere havde Hejls-Vejstrup pastorat besøg af skolevisitatoriet, der om Hejls skole meddeler, at den havde 123 børn fordelt i 2 klasser. Førstelærer og degn var N Madsen, andenlærer Th H Schmidt. »Denne Skole maa regnes til Provstiets bedre Skoler og hævdede sig ogsaa ved dette Aars Visitats som saadan; navnlig gav Prøven i Retskrivning et udmærket Resultat«.

I Vejstrup skole var der 144 børn i 2 klasser med førstelærer og degn R Jepsen og andenlærer C Chr Schmidt som undervisere. »I de rene Elementarfag viste Skolen sig god, saaledes navnlig underste Klasse, hvorimod den i de Fag, der nærmest høre til øverste Klasse, er temmelig svag. Degnen catechiserede daarligt og er overhovedet en mindre begavet Mand, der heller ikke just synes at have megen Interesse for Skolen. Ligeoverfor Sognepræsten viser han nogen Egensindighed og passiv Modstand«.

Hvert af sognene havde i 1861 et gammelt fattighus, og udgifterne til fattigvæsenet var i Hejls 603.0.13 rdl, i Vejstrup 469,1.1 rdl. (Had provstearkiv, nr 376, Alm kirkl forhold m v, 1648-1910).

I 1920 blev skolen flyttet hen i større bygninger, beliggende paa den anden side af præstegaarden. Disse bygninger var opført i 1891 til brug for Hejls Efterskole, stiftet af De samvirkende sønderjydske Foreninger. Under preussertiden efter 1864 blev dansk sprog og historie næsten trængt ud af de sønderjyske skoler. Derfor oprettedes umiddelbart nord for grænsen en række danske efterskoler. Hertil sendte dansksindede sønderjyske forældre deres børn efter konfirmationen for at blive styrket i dansk kultur og folkeliv. Hejls Efterskole var en af disse skoler; dens leder var *Lorents Birkedal* (til 1890'erne) og fra 1904 *Jørgen Ravn* (se ndf og litteraturf nr 12 og 13 samt brev af 5/3 1899 fra Birkedal til A Svensson i dennes privatarkiv, LA i Åbr). Ved genforeningen forsvandt grundlaget for denne skole, og dens bygninger blev da overtaget af kommuneskolen. Denne skole blev i 1964-66 ombygget og udvidet og omfatter nu børnehaveklasse samt 1.-7. klasse.

Blandt skolens lærere i ældre tid kan nævnes *A J Gejlager*, der var en produktiv »hjemstavnsforfatter«.

Fra 1924 til 1959 lededes skolen af *Ebbe Ebbesen*. Han var en meget betydelig pædagog, der ledede skolen dygtigt og i en god kristen aand. Han var dybt præget af en ægte kirkelig grundtvigianisme, var saaledes i mange aar formand for foredragsforeningen. Han udførte i alle disse aar sin tjeneste som kirkesanger paa en meget smuk maade og var vellidt i alle kredse. – Han efterfulgtes som førstelærer af *Holger Kay*, der i 1970 blev ledende skoleinspektør ved den nye Christiansfeld kommune, hvorunder Hejls nu hører.

Naar skolevæsenets historie i Hejls skal omtales, kan man ikke komme uden om Hejls Friskole. Den blev (se i øvrigt foran) begyndt i 1873 paa Jep Finks gaard Bygebjerg. Fra 1880 fik den lokaler opført i forbindelse med det nybyggede forsamlingshus, men fik i 1912 sin egen bygning, der endnu eksisterer paa kirkevejen i Hejls. Fra 1877 var skolens leder *Lorents Birkedal*, der også oprettede efterskolen; dens sidste leder indtil nedlæggelsen i 1939 var *Fritz Bjerre*, der da blev leder af friskolen i Bøvlingbjerg. Uden nogen sinde at have været en særlig stor skole fik den betydning for sognets aandelige liv. Som paa det kirkelige omraade gjaldt det ogsaa her, at de aandelige spændinger og brydninger fik positiv betydning. Paa en maade kan det maaske siges, at friskolen var blevet delvis overflødiggjort ved førstelærer Ebbesens ansættelse paa kommuneskolen i 1924 ved den aand, som han og de øvrige lærere ledede denne skole i. Det var i hvert fald forbavsende at opleve, hvordan forældrenes aktive medleven i friskolen i meget høj grad blev overført paa kommuneskolen, da den første var blevet nedlagt. Denne interesse og medleven smittede nu af paa hele skolekredsen og fortsatte ogsaa efter lærer Ebbesens afgang. Maaske kan det siges saadan, at i disse aar (i hvert fald indtil de nyeste skolelove) havde Hejls kommuneskole overtaget det bedste fra den gamle friskole.

I forbindelse med skolevæsenet er der grund til at nævne andre institutioner, der er beliggende i Hejls. Ude ved Lillebælt ligger Sønderjyllands Amts Lejrskole, der er bygget i 1937. Lidt mod syd ved Vargaarde ligger Kolding KFUM's lejr, »Grænseborgen«, der er meget ældre. Og syd for den ved Strandgaarden ligger »Pletten«, der ejes af FDF. Børn og unge fra disse lejre præger ofte kirkegangen i Hejls – eller har gjort det.

Oversigter

Folketal: 1803: 425 indb. 1901: 1057 (det højeste antal). 1935: 958 1951: 1014. 1963: 914. 1970: 863.

Menighedsraadets sammensætning: 1935: 3 gr 1 IM 2 KC 1939: 2 gr 1 IM 2 KC 1 soc 1967: 2 gr 2 IM 2 soc.

Kirkegang (altergæster): 1935: 9% 1943: 9% (435 alterg) 1963: 6-7% (617 alterg) 1967: 3%

Ved *folketingsvalget* i 1977 faldt stemmerne i Hejls saaledes: A 177, B 19, C 35, E 28, F 11, K 11, M 26, P 4, Q 25, V 91, Y 10, Z 81.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede kirke ligger smukt syd for byen ret nær Hejlsminde Nor. Den er muligvis indviet til apostlene Peter og Paulus og bestaaer af romansk kor og skib, hvortil er føjet et senmiddelalderligt taarn, et sakristi fra 1781, samt et vaabenhus fra o 1900. Koret og de østlige hjørner af skibet er bygget af granitkvadre, resten af raa kamp. Taarnet er bygget af munkesten. Kor, skib og taarn er tækket med bly, det øvrige med tegl. Syddøren spores svagt, paa nordsiden ses døren tilmuret med karm af tilhugne kvadre. To romanske vinduer mod nord samt korets østvindue er bevarede, men tilmurede. Indvendig har kor og skib bjælkeloft, medens taarnets underrum har hvælvinger. Korbuen er sikkert udvidet i sengotisk tid.

Kirken har en smuk gotisk altertavle fra o 1525-30, maaske med nederlandske forbilleder. I midterskabet ses korsfæstelsen med mange figurer, flankeret af Johannes Døberen, Scta Barbara samt en bispe- og en kongehelgen. I sidefløjene apostlene. Kalken er fra 1678, en sygekalk fra 1546, en oblatæske af tin fra 1700-tallet, en vinkande af tin fra 1958. De to store lysestager er givet i 1677 af Christian Synderman, ridefoged i Tjustrup. – Den romanske døbefont er af arkadetypen med menneskefigurer paa fodens hjørner (Mackeprang D. 310-11). Et gammelt daabsfad af messing er i præstegaarden, rester af et enkelt dække til døbefonten blev fundet paa kirkeloftet i 1958; det blev lempeligt fornyet og hænger i præstegaarden. Paa fonten ligger nu et nyere daabsfad af messing med en daabskande af messing fra vor tid. – Prædikestolen er et smukt renæssancearbejde fra o 1625 med hjørnesøjler og evangelistmalerier, istandsat i 1958 af P K Andersen. Over korbuen hænger et godt sengotisk krucifiks fra begyndelsen af 1500-tallet. I koret hænger en smuk præstetavle i rokokostil fra 1720 samt en klingpung fra 1728. Paa skibets sydvæg hænger et godt maleri fra o 1735 med billede af sognepræst Hack Johansen Skovgaard. Langs skibets nordvæg er der et pulpitur fra slutningen af 1700tallet. Orgelfacaden er i klassicistisk stil fra 1822. I kirken hænger en tremastet skibsmodel, »Danmark« fra vor tid. – Klokken er støbt i 1817 hos Chr Beseler i Rendsburg. Øverst i taarnet findes en middelalderlig tømmerkonstruktion, hvis oprindelse vist ikke er helt klarlagt. En romansk gravsten af granit med kors og lam er indsat udvendig i norddørens tilmuring. (Litteraturfort nr 5, 14, 15, 16, 17, 18).

Præstegaarden

Den meget store og smukke præstegaard er bygget af Falle Eriksen i 1817; aaret efter byggede han i øvrigt en gaard i sognet af nøjagtig samme størrelse til en søn, Ballegaard. Den var oprindelig tækket af straa; nu har den et smukt valmet tegltag fra 1920-rne. Endnu i 1940-rne var det meste af den gamle indretning bevaret med flere af de oprindelige kakkelovne og brede gulvbrædder med haandsmedede søm. I præstegaardens forstue staar et primitivt, men smukt embedsskab i rokokostil. Det bærer indskriften »Zu Heils und Weistrup«. Skabets hylder bærer endnu de gamle inskriptioner, f eks »Sanitets – Colera og Gjordemodersager«. Paa en anden hylde staar der »Forordninger for Præstestanden og de højere Dannelsesanstalter«. I embedsarkivet er bevaret en række bøger, der er flere aarhundreder gamle, blandt disse en »Frederik d 2's Bibel«. Det mest interessante ved den er, at den synes at være brugt som præstens arbejdsbibel, idet der masser af steder er tilskrevet lange notater i margenen, undertiden paa latin. Havde præsten ikke sin egen bibel dengang, eller havde kirken det ikke? I 1953 blev den yngste af de to straatækte udlænger revet ned, og den ældste restaureret. Nu dominerer det meget smukke stuehus billedet af hele landsbyen.

Kirkesangere og organister

Fra 1924 til 1959 var førstelærer *Ebbesen* kirkesanger. Han blev afløst af lærer *Svend Otto Bülow Davidsen*, der gjorde udmærket tjeneste, til han i 1972 blev afløst af fru *Margrethe Kongsted*.

Fra 1925 til 1945 havde Hejls kirke en meget dygtig konservatorieuddannet organist, nemlig frk *Elisabeth Schmidt*. Hun var norsk født og bevarede sit norske

maal til det sidste, men var af gammel Hejls-slægt, en særpræget personlighed, som havde mange venner. Hun døde i 1951 og ligger begravet paa Hejls kirkegaard. – Hun blev afløst af kirkesangerens kone, fru *Asta Ebbesen*, indtil hendes død i 1949 afbrød denne tjeneste. Efter to aars vikariat fik kirken gennem en lang aarrække en trofast organist i *Anna Buchhave Hansen*, der hele sit liv havde levet stærkt med i det folkelige og aandelige arbejde omkring forsamlingshus og kirke. Hun døde i 1972. Samme aar overtog den nuværende organist, fru *Ellen Bonde*, stillingen. –

Indehaverne af kirketjener-stillingen har i de sidste aar været meget skiftende.

Den nyere præsterække

15. 1850-70 **Peter Høy Aabye,** f Horsens 3/1 1801. Forældre: Skrædder Horsens Rasmus Aa og Ane Helene H. Dim Horsens 19, c 17/1 26 (1), g 1) Anna Marie Aaberg, f 1787, d 18/4 27, g 2) 12/12 29 Ovidea Margrethe Lützen, f Rødby 20/4 06, d Kalundborg 26/1 89. Forældre: Kbm Rødby Niels L og Palline Kirstine Margrethe Saabye. 24/3 27 adj Horsens, 13/2 28 rkp Skovlænge-Søllested-Gurreby, 20/1 30 sp Tæbring-Outrup-Rakkeby, 28/7 45 sp Vålse, 10/3 49 sp Andst-Gesten, 26/9 50 sp Hejls-Vejstrup, afsk 29/8 70, d Vejle 17/7 74. Svigerfader til sp Korup-U C Vedel.

16. 1870-86 **Frederik Vilhelm Wolfgang Topsøe,** se sp Alsted-Fjenneslev.

17. 1886-1902 **Peter Nissen Tychsen Diemer,** se sp Stenderup.

18. 1902-10 **Anders Christensen,** f Udby F 27/7 1864. Forældre: Forp Udby Christen Pedersen og Nicoline Poulsdatter. Dim 82, c 27/1 88 (h), g Glud 10/2 92 Karen Schwartz, f Skjoldgård 5/8 69, d Jels 7/3 1956. Forældre: Gdr Skjoldgård Peter Andreas S og Anna Rasmussen. 88 lærer Mellerup Højsk, s å mhj Glud-Hjarnø, 10/1 91 vic Skjold, 1/10 s å sp Kvong-Lyne, 10/9 1902 sp Hejls, d sst 27/10 10.

19. 1911-25 **Olav Fog-Nielsen,** se sp Middelfart.

20. 1927-30 **Jacob Christian Karstoft,** se sp Stouby-H.

21. 1931-41 **Olav Juul-Nyholm,** se sp Gadbjerg-Lindeballe.

22. 1941-64 **Poul Marius Ulsdal,** se sp Hemmet-S Vium.

23. 1965- **Øjvind Reck,** f Kbh 27/11 1915. Forældre: Billedhugger Kbh Rikard Robert Magnussen og Ellen Reck. Dim Kbh 33, cand polyt 43, g Lyngby 6/6 45 Merry Frederikke Ottow Nielsen, f Århus 15/1 20. Forældre: Overpostchauffør Eduard Leonhard Villiam N og Else Margrethe O. Rådg ing industr Økonomi, 8/12 64 hjpr St Lukas K Århus, 23/3 65 sp Hejls.

Litt: 1. P Rhode: Samlinger til Haderslev- Amts Beskrivelse (1775. Faksimiletryk). 2. Jens A Petersen: Fra de otte sogne (1933). – 3. P Eliassen: Hejlsminde og Slusen (Vejle Amts Aarbog 1913). – 4. En gammel Bondemand: Kjær Mølle i Hejls Sogn (Vejle Amts Aarbog 1951). – 5. Lau Jørgensen: Hejls – Sognet, der genspejler Træk fra Danmarkshistorien (Kolding Folkeblad 2. juli 1954). – 6. Fritze Lindahl: 300-aars minde (Tidsskriftet Skalk nr 3, 1958). – 7. Hejselbjerg-Paulsen: Et brev fra bevægede dage i Sønderjylland (Sønderjydske Aarbøger 1946). – 8. Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850 (Historisk Samfund for Sønderjylland nr 46). – 9. H V Gregersen: Sønderjydske præster (Haderslev Stiftsbog 1970). – 10. Poul Ulsdal: Pastor Topsøe i Hejls (Kristeligt Dagblad 17. nov 1959). – 11. V Topsøe: Jep Fink (1882). – 12. Simon Hansen: Hejls Efterskole (1920). – 13. Jørgen Ravn: Mit liv og mit Virke (Sønderjydske Aarbøger 1971). – 14. Poul Ulsdal: Kirkeloftet som Pulterkammer (Vejle Amts Aarbog 1958). – 15. Poul Ulsdal: En Landsbykirke restaureres (Vejle Amts Aarbog 1959). – 16. Poul Ulsdal: En gammel kirke fortæller (Jydske Tidende 10. aug 1958). – 17. A Kristensen: Altertavle i Hejls (Vejle Amts Aarbog 1905). – 18. Traps Danmark 1964, Vejle Amt. – 19. Embedets Liber Daticus. – 20. Had provstearkiv, nr 376, 1648-1910, Alm kirkl forhold, etc.

VEJSTRUP EFTER 1878

Af Arne Frees Christiansen og J W O

Topografi

Areal 2183 ha. Vejstrup sogn omgives af Lille Bælt, Hejls, Aller, Tyrstrup og Taps sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, Sønderjyllands amt, samt af Vonsild, Dalby og S Bjert sogne i Kolding provsti, Vejle amt. Den sydlige del af sognet er en jævnt bølgende moræneflade med skovbevoksede dalstrøg og levende hegn. Den nordlige del domineres af Skamlingsbankens høje, stejle randmoræne og den vest herfor liggende jævne, sandede flade. Fra banken er der en fortrinlig udsigt både mod øst over Lille Bælt til Fyn og mod vest langt ind i Sønderjylland. De meget stejle østskråninger er til dels skovbevoksede (Grønninghoved Strandskov), og i bunden af Binderup Bugt er der sommerhusbebyggelse og badning. Hovedfærdselsåre er landevejen Kolding-Hejlsminde-Haderslev.

Byer Nogen egentlig Vejstrup by fandtes oprindelig ikke, og den gamle kirke har ligget ensomt. I de senere år er der dog opstået en bymæssig bebyggelse omkring kirken. Sjølund med prg, skole, mh, fh, plejehjem, A/S Sjølund Mølle (svinefoderfabrik), Sjølund Sparekasse, der var en underafdeling af Sparekassen for Christiansfeld og Omegn, Grønninghoved med Skamlingsbanke Ungdomsskole, tidl højsk, Vejstruprød.

Bebyggelser Vejstrupskov, Grønninghoved Strand, Grønninghoved Søndermark, Skamling, Kurkmark, Højsmose.

Gårde Vejstrupgd, Sjølundgd, Ravnsminde, Toftegd, Søndergd, Damgd, Stangmoseled, Toftholm, Kurkgd-Hotel Skamlingsbanken.

Skove Grønninghoved Strandskov er statsejet og administreres under S Stenderup skovdistr. De øvrige, mindre skove er private.

Oldtidsminder Der findes 2 parallelle langdysser med fjernede kamre og 2 forstyrrede runddysser i Strandskoven, samt en høj ved Vejstruprød. De ældste flinteredskaber i Norden er fundet i Vejstrup skov (se Sdj Mdskr juli 1972).

Skamlingsbanken er en til dels af skov omgivet bakke ud mod Lille Bælt, fra hvis top, Højskamling, 113 m, det højeste punkt i det gl Nordslesvig, der er en pragtfuld udsigt. Banken blev navnlig kendt ved de folkefester (sprogfester), der afholdtes her i årene 1843-59 til støtte for den danske sag i Sønderjylland. Den første fandt sted 18/5 1843.

Mødet det følgende år var et af de vigtigste i Skamlingsbankens historie. Der blev da holdt taler af Laurids Skau, N F S Grundtvig, P Hiort Lorenzen, Orla Lehmann, Chr Paulsen, Carl Ploug og M A Goldschmidt. I efteråret 1863 rejstes der på festpladsen, der var købt af en kreds af bønder, en 16 m høj støtte af 25 granitkvadre efter tegning af arkt F Meldahl til minde om den danske sags forkæmpere i Slesvig med navne på 18 sønderjyder. 21/3 1864 sprængte prøjserne den; men stenene opbevaredes af folk på egnen, og 27/5 1866 blev den genrejst. I nærheden af den findes der 6 mindestøtter over hhv N F S Grundtvig, Laurids Skau, Th A J Regenburg, M Mørk-Hansen, Chr Flor og P Skau.

Den 24/6 1945 holdt modstandsbevægelsen et stort folkemøde på Skamling, hvor der nok har været over 100.000 deltagere. Der blev senere (1948) indrettet en mindelund dér over den sønderjyske modstandsbevægelses faldne. En ny flagmast blev 1960 skænket af Koldings finske venskabsby, Lappeenranta.

I kirkelig sammenhæng har det betydning, at der fra o 1900 hvert år afholdes DMS-møde på Skamling. Mødet finder sted Grundlovsdag, og herunder fortæller missionærer, der er udsendt af DMS, om deres arbejde.

Vejstrup var blandt de 8 sogne, der i 1864 blev udskilt fra Nordslesvig og indlemmet i Danmark under Vejle amt. I 1922 blev det optaget i det nye Haderslev stift; men det provstimæssige og administrative tilhørsforhold ændredes ikke. Ved kommunalreformen i 1970 blev Vejstrup en del af Christiansfeld kommune, og det betød, at forbindelsen med Sønderjylland blev genoptaget.

Kirkelig udvikling efter 1878

Den 12/4 1878 fik Vejstrup sogn sin egen præst, *Jens Peter Christian Agerskov* (1878-92). Biskop Balslev synes at have været tilfreds med ham, i hvert fald noterede han i kaldsbogen 17/6 1879, at præsten holdt en god, kristelig prædiken over Luk 7, 40-43.

Pastor A flyttede i 1892 til Kølstrup, og P N giver i omtalen af dette sogn en ret fyldig beskrivelse (III s 140-141) af ham, der stort set også må gælde for Vejstrup-tiden. Han var herefter en jævn og bramfri mand, meget afholdt og altid en velset gæst. Hans prædikener var meget omhyggeligt udarbejdet, og selv om han ikke var nogen stor taler, var hans vederhæftige forkyndelse båret af varme, og hans vidnesbyrd føltes altid helt ægte og redeligt forankret i den kristne tro. Teologisk set hældede han mod grundtvigianismen uden dog at være nogen udpræget partigænger.

I hans tid opførtes såvel missionshus som forsamlingshus i Vejstrup, hhv 1890 og 1891. Førstnævnte blev indviet af Vilh Beck. Sidstnævnte skulle iflg vedtægterne fungere som mødested for sognets foredragsforening, for sogneråd og være gymnastiksal for sogneskolen. I tidens løb fik også gymnastik-, ungdoms-, husmands- og afholdsforeningerne et tilholdssted i

forsamlingshuset.

Pastor A's afløser hed *Ludvig Glahn* (1892-1905). Forfatteren Jens A Petersen har i bogen »Set fra Skamlingsbanken«, 1977, givet en smuk skildring af pastor Glahn, den præst, som døbte ham. Han er også biograferet af P N i afhandlingen om Snoldelev-Tune pastorat (II s 82), hvortil han flyttede.

G blev i 1899 medlem af Kirkeligt Centrums bestyrelse og i 1903 censor ved teologisk embedseksamen. 26 år senere tog han i en alder af 68 år den teologiske doktorgrad på en afhandling om profeten Esaias.

Politisk set var pastor Glahn højreorienteret. Jens A Petersen skriver: »»Gud, konge og fædreland« var for ham ikke tomme fraser ved et festligt bord, men levende virkelighed og realiteter i hverdagen.« Hans kongetroskab fremgår af følgende: Da prins Christian (X) i 1898 blev formælet med prinsesse Alexandrine, drog pastor Glahn omsorg for, at brudeparret fik et maleri af Skamlingsbanken. I maleriets ramme blev der skåret et vers, som pastor Glahn havde skrevet. Det hedder heri bl a: »Kongeætling – hav i tanke, hvad fra høje Skamlingsbanke søndret støtte taler om.« Med udtrykket »søndret støtte« hentydes der til, at Slesvig var gået tabt i 1864. Det var ham en stor og bitter sorg, at Sydslesvig ikke blev genvundet i 1920. Jens A Petersen skriver: »...de danske i Sydslesvig har aldrig haft en mere ærlig og trofast forbeder end pastor Glahn. Så længe han levede, glemte han dem aldrig i sin bøn.«

Hans kongetroskab og nationale holdning hang utvivlsomt sammen med barndomsmiljøet: hans fader var generalmajor Henrik Glahn. P N skriver om ham: Han kom sine sognebørn hjerteligt i møde, var urokkelig i sine meninger. Hans meget grundigt udarbejdede prædikener varede som regel en time og kunne være trættende. Han var en ægte folkekirkepræst, følte sig hjemme i KC, deltog i KCs første større møde i Odense 1899 og var i mange år medlem af dets bestyrelse.

Som et eksempel på pastor Glahns urokkelighed kan nævnes, at han nedlagde sin post som medlem af bestyrelsen for forsamlingshuset, da de øvrige bestyrelsesmedlemmer i 1895 nedstemte hans forslag om, at et særligt udvalg skulle nedsættes for at undersøge, om en mistanke om spiritussalg i huset var begrundet.

Hans efterfølger var *Rasmus Carl Rald* (1905-18). I bogen »Set fra Smallegade«, 1956, har sønnen, provst N J Rald, tegnet et billede af faderen. Han skriver: »Hans to forgængere var mænd af gammel skole uden særligt retningspræg, så far passede godt i deres spor«. Den kendte præst Otto Moe, der virkede i S Bjert, og som tilhørte IM, var ikke tilfreds med det manglende retningspræg. Han betegnede ved en bestemt lejlighed kollegaen i Vejstrup som »en halvbrændt sten!«

I nærheden af præstegården lå både forsamlings- og missionshuset. N J Rald omtaler dem som »traditionen tro sognets absolut grimmeste bygninger.« Han er heller ikke begejstret for præstegården. »Haven var det bedste, ikke upassende stor og med mange sjældne træer«. Faderen kom både i forsamlings- og missionshuset og holdt skiftevis bibeltimer i dem – »det var det eneste, der kunne flytte forsamlingshusfolkene over i missionshuset og omvendt.«

Kirken var et samlingssted for de fleste. »Der sad de grundtvigske og de fra missionshuset side om side søndag efter søndag, mændene til højre, kvinderne til venstre efter gammel skik.«

Fra gammel tid havde det været skik at gå til alters 2 gange om året. Den skik kom man bort fra. I pastor Ralds tid lærte man »at føle nadveren som gudstjenestens selvfølgelige højdepunkt.« Det betød ikke, at prædikenen blev forsømt. »Far var altid velforberedt til sine prædikener. De var skrevet fredag formiddag.« Papiret var aldrig med på prædikestolen. Det blev afleveret til graverens døvstumme kone ved gudstjenestens begyndelse. »Hendes læsefart svarede nøjagtigt til fars taletempo. De nåede amen på samme tid, og så så hun op på far med et lykkeligt smil«.

Hvordan var indholdet af sognepræstens prædikener? »Far prædikede bibelsk og kort uden forsiringer og småtræk, men med en dyb forståelse af menneskehjertets behov.«

Det var ikke blot gudstjenesterne, der bevirkede, at kirkegangen var udmærket. En medvirkende årsag var husbesøgene. Faderen var ikke hjemme en eneste eftermiddag. Han kom overalt. »Der var ikke nogle døre, far hellere gik ind ad end andre. Han var præst for alle, og dermed var den sag afgjort.«

Pastor Rald flyttede til Hillerød-N Herlev, hvor han blev slotspræst. P N skriver om ham her (I s 466) bl a: »Hele hans gerning var præget af, at han ville være præst for alle, hvilket af og til gjorde det svært for ham at forstå, at ikke alle ville bruge ham som præst. – Flittig var han og utrættelig i dette at gå rundt i sognene. – Alle holdt af Rald, ikke mindst hans konfirmander – ja, selv de, der ikke brugte ham som præst. Dette hang sammen med hans jævne, ædle menneskelighed. Kunne han end til tider virke ængstelig i sin optræden – kom man ham nærmere, opdagede man, hvor hans rare øjne kunne spille lige fra det drengekåde til det dybt alvorlige, og da havde han altid – begavet og klog som han var – velmente ord og gode råd at give med på vejen.«

Efter at pastor Rald var rejst, blev Holger Axel Schaumburg-Müller (1918-34) sp i Vejstrup. Han havde først kastet sig over studiet af medicin, men opgav det hurtigt til fordel for teologien. Gennem største parten af studietiden arbejdede han på at blive udsendt af DMS som ydremissionær i Sydindien, og af samme grund specialiserede han sig i Indiens missionshistorie. Endvidere kan der være grund til at nævne, at han gennem 3 perioder opholdt sig på et af Church Missionary Society's kollegier i London med henblik på videreuddannelse, og at han

trådte i forbindelse med DMS som sekretær. Som sådan fungerede han, indtil han i 1918 kom til Vejstrup. I 1934 søgte han forflyttelse til Vejby-Tibirke i Nordsjælland, hvorfra han i 1952 søgte afsked p g a sygdom. Han døde 23/10 1959.

Pastor S-M følte sig i en særlig grad knyttet til Vejstrup sogn. I en redegørelse fra august 1977 har sønnen, pastor Bent Schaumburg-Müller, Esbjerg, fortalt om faderen. Det hedder heri: »På en eller anden svært definerbar måde blev han og hans hustru (Gerda, født Baagøe) aldrig knyttet til de to sogne ved Kattegat på samme måde, som de blev det til Vejstrup. De ligger da også begge begravet på Vejstrup kirkegård.«

Pastor S-M begyndte i Vejstrup som »udpræget missionsmand.« Men det var ikke uden betydning, at han modtog påvirkning fra forskellig side – bl a fra biskop Valdemar Ammundsen. Sønnen skriver: »Ingen – heller ikke i Nordsjælland – kunne nære nogen tvivl om S-Ms samarbejdsvillighed med IM.« På den anden side kunne der ikke herske tvivl om hans uafhængighed i enhver henseende af partier og mennesker.

Han samlede gennem hele sin præstetid mange om sin prædikestol. Hvad var årsagen til dette forhold? Sønnen skriver: »Som i sin almindelige færden var pastor S-M af en umådelig myndighed og vitalitet på prædikestolen.« Hans forkyndelse blev senere i nekrologerne karakteriseret som »levende«, »fængslende« og »original«. Han var i udpræget grad talsmand for forvisningen og håbet. Føleri var hans temperament helt fremmed. Det var karakteristisk for ham og pædagogisk betydningsfuldt, at han betjente sig af hovedsætninger. Han prædikede i hovedsætninger, ligesom han underviste sine konfirmander i hovedsætninger. Der forelå altid et fuldt udarbejdet manuskript.

Da S-M døde, skrev Kolding Folkeblad: »Endnu huskes han af mange mennesker her på Vejstrup-egnen, hvor han havde sit virke for 25 år siden, og han huskes som en præst, der i sjælden grad ejede sine meningers mod og ikke lagde skjul på sine, ofte markante, anskuelser. Hans kirkelige forkyndelse var klar, og menigheden kom til at sætte overordentlig stor pris på ham.«

Den næste sp, *Laurits Bjørnholm Tjelum* (1934-42), blev kun 8 år i embedet, inden han søgte til Bårse-Beldringe på Sjælland, hvor han virkede til sin afsked i 1974. Han døde den 20/12 1977. Siden sognets udskillelse har i øvrigt ingen præst siddet sin tid ud i det. Pastor T var efter sigende afholdt af mange. Det samme var hans efterfølger *Arvid Johannes Pontoppidan Thyssen* (1942-52), der efter sin Vejstruptid blev dansk præst i Harreslev i Sydslesvig indtil 1969, da han overtog sp-embedet i Vrå-Emb, Ålborg stift.

Pastor P T huskes som en fysisk stærk mand og som en mand, der var god til at komme i kontakt med folk. I lighed med pastor Rald var han altid på farten. Han cyklede mange kilometer, endog til Middelfart, for at besøge syge og andre, der havde brug for hans hjælp.

P T var præst i Vejstrup i de 3 sidste år af besættelsen, der i øvrigt ikke afstedkom dramatiske begivenheder dér. I april måned 1945 afholdtes en mindehøjtidelighed for statshusmand Nicolaj J Nicolajsen, der i marts måned var død i den westfalske arbejdslejr Porta. I bogen »På det tyske Slavemarked« af Niels Jørgensen, 1945, får Nikolajsen det bedst mulige skudsmål.

Niels Abelin Schou (1952-62) befandt sig på kirkens højre fløj og tilhørte senere den gruppe, der udgav »Kirkens ja og nej« (dog ikke som underskriver). Sygdom bevirkede, at han i perioder måtte have hjælpepræst, og nødte ham til sidst til at søge afsked. Hjælpepræster: Jens Dahl Thomsen 1956-57, Johannes Koedbøl Pedersen 1957-58.

Også *Kristen Kloppenborg* (1962-68) havde et skrøbeligt helbred, der tvang ham til førtidspensionering; men passede samvittighedsfuldt sit arbejde.

Nuværende sp er provst Arne Frees Christiansen, i hvis embedstid (1971) Taps blev anneks til Vejstrup.

Den kirkelige udvikling i sognet i de sidste 50 år frembyder rolige træk. Altergæster og kkgprocent går ned til ca en tredjedel. IM og gr eksisterer stadig side om side; men medens de var nogenlunde ligestillet ved begyndelsen af perioden, vandt sidstnævnte gennem den stadig frem på førstnævntes bekostning, IMkredsen svandt ind, og i 1978 bestod menighedsrådet, der tæller 7 medlemmer, af 1 repræsentant for IM, 1 for socialdemokratiet og 5 for den grundtvigske linie. Denne konstellation har stort set været gældende de sidste 20-25 år. Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at der har været mange *egentlige* valg til menighedsrådet i tidsrummet frem til 1961 incl. Formand for det er *Ellen Ugilt Thomsen*, der har beklædt denne post siden 1961.

Missionshuset blev nyopført i 1937 og indviet af pastor Poul Sørensen, Vejle. Dets nuværende formand (siden 1966) er sygeplejerske *Karen Margrethe Holm*. Det er imidlertid for tiden lejet ud til andet formål. Den aktive kreds samles i stedet en gang om måneden i fru Holms hjem, hvor en missionær taler. Desuden findes en bibelkreds, der samles den sidste fredag hver måned. Møderne i den, der afholdes på skift i deltagernes hjem, arrangeres af skrædder *Hans Pedersen*.

Der finder i øvrigt de sædvanlige kirkelige aktiviteter sted i sognet (menighedsmøder i præstegården og gudstjenester på plejehjem).

Skole, lærere mv.

Vejstrup skole, der oprindelig ligesom kirken var ensomt beliggende, dateres fra 1770. En ny blev opført i 1963, og den har i dag 8 klasser med 139 elever og 8 lærere. Der har vistnok ikke været andre skoler i sognet.

I bogen »Hjemme i sognet« skriver Jens A.

Petersen: »For min barndoms lærere var lærergerningen et kald«. De lærere, som han først og fremmest har i tankerne, er de to førstelærere og kirkesangere Peter Eriksen (1836-1897) og Niels Bundgaard (1864-1929). Lærer Eriksen får det skudsmål, at han gjorde skolen til en af Vejle amts bedste landsbyskoler. »Han stiftede en husflidsforening i sognet, og han skabte sognets første bibliotek, Vejstrup Sognebogsamling«.

Også Niels Bundgaard, der var Peter Eriksens svigersøn og farfar til operettesangeren Poul Bundgaard, høster megen anerkendelse. Jens A. Petersen skriver, at »vi, hans gamle elever, mindes ham med stor taknemlighed«.

N J Rald bekræfter, at det virkelig var tilfældet. I 1906 begyndte han som elev i Vejstrup skole. På den tid var Peter Eriksen blevet afløst af Niels Bundgaard som førstelærer. Bundgaard skildres af provst Rald som »en stout karl« med et rundt hoved. »Respekt var for ham intet problem«. Han elskede at undervise, fordi han kunne. De kundskaber, som børnene fik, var grundige. N J Rald afgiver følgende erklæring: »Man lærte at skrive og læse og regne i den skole, og bibelhistorien blev fortalt ind i ørerne, så det var en lyst. Jeg vil påstå, at mange af de børn, som gik ud af landsbyskolen i Vejstrup, stavede og skrev bedre end mange af nutidens gymnasiaster«.

Også i kirken gjorde lærer Bundgaard god fyldest. N J Rald skriver: »I kirken ledede han sangen med sikker og klangfuld stemme, og var der en sjælden gang messefald, kunne det falde ham ind selv at skrive en prædiken, som han beskedent lagde inden i den postille, han tilsyneladende læste op af«.

Såvel biskop Götzsche som biskop G Koch var overordentlig tilfredse med skolen. F eks skriver biskop Koch, at han den 22. november 1906 visiterede skolen, »hvis tilstand var særdeles god«.

Niels Bundgaard har skrevet en bibelhistorie. I det afsnit, der omhandler skabelsen, får man et indtryk af hans teologi og måde at fortælle på. Vi læser: »I Bibelen fortælles på det første blad, hvorledes jøderne *tænkte* sig, at Gud havde båret sig ad med at skabe verden og livet; men derom kan mennesker intet sikkert vide, og det er også unødvendigt at vide det.

Hovedsagen er at fastholde, at verden med alt dens liv, med alle dens mange muligheder er resultatet af den almægtige Guds skaberkraft, og at han virker i sin skabning den dag i dag.

Vi er ikke under tilfældighedens luner, men under Gud Faders varetægt«.

Lærer Bundgaards efterfølger som kirkesanger var Niels Johansen, der tiltrådte i 1927 og virkede til 1956. Han var en meget pligtopfyldende og samvittighedsfuld mand. Han skildres som en god fortæller og som en loyal medarbejder i kirken. I kirkelig henseende tilhørte han Indre Mission.

Førstelærer Johansen havde en pæn fremtræden og sangstemme. Det samme kan man med rette sige om hans efterfølger, skoleinspektør Vagn Holmboe. Denne virkede som kirkesanger til 1970. Han er fortsat (1977) kirkebylærer. I december måned 1970 blev Vagn Holmboe afløst af overlærer Gerhard Corydon-Petersen, Christiansfeld. Denne gør et fortrinligt arbejde som kirkesanger og medlem af provstiudvalget.

Kirkens orgel er et Zachariassen-orgel. Det blev taget i brug d 16/9 1877. 90 år senere – d 17/10 1967 – vedtoges det at lade orglet restaurere.

I de første mange år blev orglet betjent af skiftende andenlærere. Den sidste af disse var lærer Holme. Han blev afløst af frk Helga Ravn, der fungerede fra 1927 til 1974.

Den 22. april 1974 blev der afholdt en afskedsfest for Helga Ravn. Ved festen blev der overrakt gaver og holdt taler af forskellige. Desuden blev der sunget en sang, der var forfattet af lærer Johannes Skovenborg, og som indeholdt en tak.

En tilsvarende tak havde kirkens daværende sognepræst, K Kloppenborg, formuleret i januar-nummeret af kirkebladet i 1967 i anledning af frk Ravns 40 års jubilæum. Sognepræsten peger på, at det ikke blot er i kirken, at frk Ravn glæder mennesker med sin musik. »Ved foreningssammenkomster eller i private hjem, altid er frk Ravn parat til at hjælpe os til at synge«.

Det store arbejde, som frk Ravn har udført i kirkens tjeneste, blev efter hendes afgang belønnet med fortjenstmedaljen i sølv.

Det var magtpåliggende for menighedsrådet at finde en værdig afløser for frk Ravn. Den 1. april 1974 tiltrådte Paulus Nielsen, der er overordentlig musikalsk, og som er formand for organisationen »Kristeligt arbejde blandt blinde«.

I 1934 ophørte Søren Bruhn, der havde en lille landejendom, som graver ved Vejstrup kirke. Ved sin fratræden fik han et guldur med kæde. I uret er indgraveret følgende. »Til minde om 40 års tjeneste ved Vejstrup kirke«. Inskriptionen afslører, at han blev ansat i 1894. Han skænkede senere en sølvspade til kirken til brug ved jordpåkastelse. Spaden er fortsat i brug.

Søren Bruhns afløser hed John Frimodt Aksel Pedersen. Han var maler og tilhørte Indre Mission. Han får det bedst mulige skudsmål. Da han fratrådte, fik han to små lysestager, der fortsat er i familiens eje. Det fremgår af inskriptionen, at han virkede fra 1934 til 1953.

John Pedersen blev afløst af svigersønnen Rasmus Abel Sørensen indtil 1971. Siden da har C Qvist Pedersen, der også er graver i Taps, fungeret som graver i Vejstrup.

I 1903 blev Skamlingsbankens Højskole bygget. Dens første forstander og ejer hed Georg Himmelstrup. Han virkede i nogle år og blev afløst af Olav Kjems. Blandt de lærere, der var knyttet til skolen, var den senere så berømte Aage Møller. Under den første verdenskrig luk-

kede tyskerne grænsen. Eftersom eleverne hovedsagelig stammede fra det sønderjyske område, blev det nødvendigt at lukke højskolen. Det skete henimod krigens slutnng. Skolen blev overtaget af staten, der omdannede den til et pigehjem.

Den 3. november 1955 åbnedes Skamlingsbanke Ungdomsskole. Den egentlige initiativtager til oprettelsen af ungdomssskolen var den grundtvigskprægede gårdejer Thomas Vind Thomsen, Vejstruprød. Han fungerede som formand indtil 1974. Bag oprettelsen stod repræsentanter for »de otte sogne« samt Fjelstrup, Aller og Tyrstrup sogne. Skolen har haft tre forstandere: Bengt Michelsen, Gudrun Marie Michelsen og Johannes Larsen. Gudrun Michelsen, der senere blev gift Lundby, er nu sognepræst i Søby og Turup ved Assens.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 4 IM, 3 gr (valg); 1934 2 IM, 4 gr, 1 up (valg); 1945 3 IM, 4 gr (valg); 1953 1 IM, 5 gr, 1 s (valg); 1965 1 IM, 5 gr, 1 s 1977 1 IM, 5 gr, 1 s.

Folketal 1855 847, 1901 1160, 1930 1130, 1955 1123, 1970 1137.

Antal altergæster 1926 710 (kkg 15%), 1934 750 (kkg 12%), 1942 500 (kkg 10%), 1954 416 (kkg 5-6%), 1966 209 (kkg 5%), 1970-73 gnsn 270 (kkg ca 4%).

Lille IM-samfund. Form sygepl Karen M Holm, Sjølund; mh og fh; kirkeblad.

Intet trossamfund u f folkekirken.

Kirkebygningen

Den første kirke i Vejstrup var formentlig romansk. I 1830'rne var den blevet så brøstfældig, at der blev givet kgl tilladelse til, at hele den gamle kirke på nær tårnet, der er sengotisk, skulle nedbrydes, og en ny opføres. Planen blev udarbejdet af bygningsinspektør Meyer i Slesvig. Med ombygningen forsvandt desværre kendskabet til den gamle kirkes arkitektur, bortset fra tårnets. Det har trappehus mod nord og højt pyramidetag. Den nye kirke er i nyklassicistisk stil og har valmtag mod øst.

Altertavlen er et maleri fra 1875 af professor A Schleisner: Kristus og den samaritanske kvinde. I tårnrummet står der en sengotisk fløjtavle fra omkring 1520. Midterpartiet betegnes i »De danske Kirker« som »et fremragende relief af Kristi gravlæggelse«. De svære malmstager, der til stadighed står på alteret, er givet til kirken i 1674. Også dåbsfadet er af ældre dato (ca 1625). Fadet, der er af nederlandsk type, indeholder en fremstilling af syndefaldet.

Døbefonten har en ny fod (fra 1942). Men kummen er langt ældre. Den er af romansk oprindelse. Den blev skænket til kirken af hotelejer Petersen, Thomsens Hotel i Kolding, og taget i anvendelse d 1. december 1907.

Den 16. september 1977 var det 100 år siden, at orglet første gang blev taget i brug. Det blev i sin tid udført i Århus.

Kirkens nyeste erhvervelse er en glasmosaikrude. Den blev skabt af kunstneren Johan Vilhelm Andersen og indsat i 1971. Ruden er en anonym gave til minde om højskoleforstander Georg Himmelstrup og hustru.

Præsterække

Præsteløn 1922 3. kl, 1958 12. kl.

1. 1878-92 **Jens Peter Christian Agerskov,** se sp Kølstrup.

2. 1892-1905 **Ludvig Glahn,** se sp Snoldelev-Tune.

3. 1905-18 **Rasmus Carl Rald,** se sp Hillerød-N Herlev.

4. 1918-34 **Holger Axel Schaumburg-Müller,** se sp Vejby-Tibirke. D 23/10 1959.

5. 1934-42 **Laurits Bjørnholt Tjelum,** se sp Bårse-Beldringe. Afsk 1974, d 20/12 77.

6. 1942-52 **Arvid Johannes Pontoppidan Thyssen,** f Rønne 30/11 1916. Forældre: Sp Gl Had, sen stiftsprovst Had stift, Erik Pontoppidan T og Ellen Gertrud Alexandra Fredrikson. Dim Odense 35, c 42 (1), g 16/12 s å Maren Hansen, f N Broby 10/4 16. Forældre: Gdr N Broby Hans Marius H og Ellen Kirstine Nielsen, 9/11 42 sp Vejstrup, afsk 13/3 52, 1/4 s å pr Harreslev og omegn, Sydslesvig, 69 sp Vrå-Emb.

7. 1952-62 **Niels Abelin Schou,** f Roskilde 29/4 1921. Forældre: Overlæge, dr med Hans Jakob S og Margrethe Brodersen. Dim Sorø 40, c 51 (egr), g Hillerslev 7/9 46 Else Marie Charlotte Schaffalitzky de Muckadell, f Hillerslev/Højrup 23/11 17. Forældre: Baron Bendt S d M og Meta Maria Lodberg. 1/8 52 sp Vejstrup, afsk 28/2 62, lærer Fredericia private Realskole, 70 lærer Kolding seminarium, 74 konv rom-kat kirke.

Medudg 66 Studiekredsvejledn (Kirkens ja og nej), udg: Hvad er kristendom, 1969.

8. 1962-68 **Kristen Kloppenborg,** f Vandborg 22/6 1912. Forældre: Lærer Niels Kristensen og Mette Katrine K (nvf). Dim Haslev 33, c 39 (h), g Lemvig 29/11 40 Signe Lorentzen, f Århus 4/4 16. 39 soldaterhjemsleder, 20/8 40 kkp Horne, 9/3 50 sp Søby-Turup, 25/10 62 sp Vejstrup, afsk 68, 70-72 cst sp Søby-Turup.

9. 1970- **Arne Frees Christiansen,** f Augustenborg 25/10 1927. Forældre: Dyrlæge, veterinærinsp Matthias Johannes C og Botilla Jessine Christine F. Dim Århus (Marselisborg) 46, c Århus 52 (1), 22/3 54 hjpr Silkeborg, 54-56 lærer Silkeborg sem, 56-57 stud Leiden universitet, 30/9 57 kkp Esbjerg, Zions kirke, 59-60 lærer Esbjerg sem, 1962-63 stud Union Theological Seminary, New York, 1964-70 adj Silkeborg sem, 70 sp Vejstrup, 71 tutor, s å sp Vejstrup-Taps, 18/12 72 provst Vojens-Christiansfeld provsti.

Udg: Religion og politik. Dansk teologisk Tidsskrift, 1957. Talt og skrevet gennem 18 år, 1964.

Litt: Trykte kilder: Arne Frees Christiansen: Vejstrup Kirke, Sogn og Menighed gennem 100 år, 1978; P Nedergaard: Kirkelig Haandbog 1923-67; Kirkelig Haandbog og Teologisk Stat, 1975; Trap bd VIII, 1964; P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie bd I og III. Utrykte kilder: Aage Dahls samlinger; menighedsrådets protokoller; kirkens tillysningsbog.

SUPPLEMENT

Til de to første hefter har redaktionen med tak modtaget nogle tilføjelser og rettelser, der bringes nedenfor sammen med enkelte andre. Vi har fra begyndelsen læserne af de følgende hefter. Vi har fra begyndelsen ønsket størst mulig bistand fra lokalkyndige og vil også gerne i fremtiden modtage tilføjelser, korrektioner eller afvigende vurderinger fra læserne.

Til Indledningen (1. hefte)

Stiftamtmænd og øvrige juridiske medarbejdere ved Haderslev stiftsøvrighed og bispeembede

Af Thyge V Kragh

Stiftamtmænd:

Viggo Rothe Haarløv, f. i Roskilde 21. august 1872. Student 1890 Metropolitanskolen, cand. jur. 1895 18. juni. 1915 amtmand over Ringkøbing amt, 1920 1. maj – november administrator over Nordslesvig, 1. nov. stiftamtmand over de sønderjyske landsdele og amtmand over Haderslev amt, 1923-1931 stiftamtmand over Haderslev stift, død 11. maj 1931.

Christian Ludvig Lundbye, f. i København 3. juli 1873. Student Nykøbing Katedralskole 1890, cand. jur. 30. januar 1896. Kontorchef justitsministeriet 1914, 1920 1. nov. amtmand over Sønderborg amt, Danmarks repræsentant over for den internationale kommission i Flensborg 1920, stiftamtmand over Haderslev stift og amtmand over Haderslev amt 1931-1944, død 22. maj 1947.

Jens Rosendal Pinholt, f. 1. juni 1903 i Vejers. Student Lyngby 1922, cand. jur. 1929. Kontorchef i indenrigsministeriet 1942, amtmand over Haderslev amt 1944-1972, stiftamtmand over Haderslev stift 1944-1973.

Cai Vagn-Hansen, f. 14. oktober 1911 i København. Student 1929 Østersøgades gymnasium, cand. jur. 1936. Kst. amtmand på Færøerne 1945-1948, rigsombudsmand på Færøerne 1948, amtmand over Åbenrå-Sønderborg amt 1954-1970, over Sønderjyllands amt 1970, stiftamtmand over Haderslev stift 1973.

Stiftsfuldmægtige, amanuenser og stiftskassererere:

Asger Rasmussen, f. 14. marts 1889 i Hillerød. Student 1906 Aarhus Katedralskole, cand. jur. 1913. Stiftsfuldmægtig i Ålborg 1916-1920, stiftsfuldmægtig i Haderslev 1920-1922, stiftskasserer og amanuensis hos biskoppen 1920-1935, dommer i Rødding 1935-1946, i Kolding 1946-1959, død 4. februar 1961.

Julius Paludan Seedorff, f. 28. september 1878 i Aalborg. Student 1896 Aalborg, cand. jur. 1903. Overretssagfører i Aalborg 1909-1920, stiftsfuldmægtig i Haderslev nov. 1922 – okt. 1934, død 2. juni 1959 i København.

Johannes Simon Wildfang, f. 5. marts 1905 i Haderslev. Student Haderslev Katedralskole 1924, cand. jur. 1930[1]. Dommerfuldmægtig i Åbenrå 1930, i Haderslev 1931, stiftsfuldmægtig ved Haderslev stiftsøvrighed 1934-1941, amanuensis hos biskoppen 1. juni 1935 – 1. april 1975, tillige stiftskasserer 1941-1975.

Niels Peter Elbæk-Jørgensen, f. 9. maj 1905 i Lejrskov. Student Marselisborg 1925, cand. jur. 1931[1]. Amtsrådssekretær 1934, kst. stiftskasserer 1935-1941, stiftsfuldmægtig 1941-1970, død 12. december 1970.

Bodil Jakobsen, født Caspersen, f. 15. juni 1938. Student 1957 i Åbenrå, cand. jur. 1964 i Århus. Fuldmægtig hos landshøvdingen over Grønland 1966, stiftsfuldmægtig ved Haderslev stiftsøvrighed 1971, tillige amanuensis hos biskoppen 1975.

Litt:

Germann H. W. Jonassen: Stiftamtmænd og amtmænd i kongeriget Danmark 1848-1922. Kraks blå bog. Juridisk stat 1965 og forrige årgange. Haderslev Stiftsbog diverse årgange. Haderslev stifts landemodeakt 1923.

Rettelser til s. 11

1. spalte midten: Ved hurtig – skal være: Ved hertug

Fra Bjørn Svensson (jfr Sdj Mdskr 1978 s 49 f)

S 35 1. sp midten: Vedr Jens Jessens leder i Flensborg Avis om hjorden uden hyrde: Fremkom 23. jan 1894 og hed: »Hjorden og dens hyrde«. »Den var ikke skrevet i den anledning, Jens Holdt angiver, men var foranlediget af biskop Kaftans afslag på at være ordfører for den tyske præstedeputation, der ønskede to danske undervisningstimer i skoler med religionsundervisning på dansk.«

S 39 2. sp midten: debat i den prøjsiske landdag og i Herrehuset i Berlin – efter landdag bør tilføjes: både i deputeretkammeret (landdagen havde to kamre).

S 41 1. sp linie 17 f: citatet om den tyske ørn skyldes ikke v. Bülow 1914, men blev sagt af den tyske kejsers bror, prins Heinrich i Sønderborg 1911.

S 54 f: Iflg Bjørn Svensson strider Henry Petersens opfattelse af Th. Kaftan mod dennes faktiske optræden: »Som nævnt afslog han at være ordfører for præstedeputationen. De danske petitioner kom i mindretal og blev ikke støttet af Kaftan. Biskop Kaftan foreslog endog på Fællessynoden i Rendsborg 1891, at man vedtog en tak til regeringen og undervisningsforvaltningen for udstedelsen af forordningen af 1888! (Se Flensborg Avis 4. og 8. december 1891).« Bjørn Svensson henviser også til Oswald Hauser: »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke« (Wachholtz, Neumünster, 1960), hvorefter Kaftan selv har været en drivende kraft i tvangsgermaniseringen.

Rettelse til provstioversigten s 89 2. sp linie 10: Skrave sogn ændrede ikke provsti- og stiftstilhørsforhold 1970, selv om det har fået pastoratfællesskab med Skodborg sogn.

Til Starup-Grarup s 148 2. sp linie 12 f: De to sogne blev 1970 til een kommune. Dette er misvisende, da de kun blev forenet ved sammen at indgå i Haderslev kommune.

Til Øsby s 158 1. sp nederst: Årstal mangler for Knud Andersen Bramsen (II) – de er 1656-94.

Fra Bjørn Svensson (jfr Sdj Mdskr 1978 s 88 f)

Under Hoptrup omtales s 135 2. sp midten de 12 præster, der 15. okt 1912 redegjorde for deres modstand mod Tonnesens kurs som formand for Indre Mission. Om disse – der derefter dannede Det gamle Budskabs Indre Mission – oplyser Bj Svensson, at kun 5 af dem var udtrådt af foreningen, medens 7 havde medunderskrevet for at tilkendegive deres samstemmende opfattelse (se herom Flensborg Avis, den 24. november 1912). De 5 udtrådte præster var Andresen, Agerskov, Bertelsen, Sottrup, Bracker, Breklum, Carl Matthiesen, Flensborg, og Nissen, Broager. De 7, der tilsluttede sig, var Andresen, Ballum, Bendixen, Sommersted, Bruhn, Skærbæk, Hansen, Hostrup, Mahler, Haderslev, Petersen, Skodborg, og Wacker, Flensborg. (T.s. forsvarsskrift p. 72).

S 135 2. sp næstsidste afsnit er det omtalt, at den sjælelige tynge i krigsårene efterhånden blev Tonnesen ulidelig, og at genforeningen virkede som en personlig befrielse for ham. Hertil bemærker Bj Svensson, at Helge Knudsen i Grænsevagten bind II, giver et helt andet billede af pastor Tonnesen i genforeningstiden som en bitter og ensom mand. »Om Tonnesens tragedie taler også Fr. Jessens beretning om Tonnesen, da han vendte tilbage fra sine sammenslutningsforhandlinger med Dansk Indre Mission i 1920; da sagde Tonnesen til sin søn: »Det var endnu nogle grader koldere, end når jeg tidligere havde at gøre med prøjsiske embedsmænd.« Senere følte Tonnesen dog sikkert forandringen mere positivt. Under sin opvækst i Rødding blev han påvirket af Svejstrup med en forståelse for det grundtvigske, som ikke slap ham siden, og provst Jørgen Nissen kunne om noget, Tonnesen havde skrevet, bemærke, at det jo næsten var, som det var skrevet af en god gammel grundtvigianer. De to kom sammen til at sidde i »Det kirkelige udvalg« i Genforeningstiden og lå her på samme bølgelængde; de var enige om, at der skulle prædikes dansk kristendom for danske mennesker, og at kristendomsforkyndelsen i Nordslesvig burde svare til den nordslesvigske befolknings særlige ejendommelighed, hvis der skulle komme noget ud deraf.«

S 141 2. sp linie 11 fra neden er ordet: Kirke en fejl – skal være: Kvinde.

S 172 1. sp næstsidste afsnit omtales tolkningen af Kaspergård (Vonsbæk gamle præstegård) som »Korsbrødregård«. Her burde afvisningen af denne tolkning i »Sønderjyske Stednavne (Haderslevbindet side 168) være anført.

S 174 2. sp nederst omtales pastor Braren, Åstrup, som moderat tysksindet; iflg. Bj Svensson burde det også nævnes, at hans datter blev genforeningspigen, som kongen tog op på hesten, da han red over grænsen.

S 179 2. sp midten omtales, at pastor Bolten, Moltrup, opnåede at få afgivet sin stemme for indskrænkning af de danske religionstimer på en synode 1903. Hertil bemærker Bj Svensson, at han faktisk måtte forlade mødet inden afstemningen. Derfor skrev han en stemmeseddel, som degnen senere lagde i valgurnen. Det blev opdaget og påtalt, og valget måtte gå om (herom Flensborg Avis den 2. august 1903, se samlingen af Jens Jessens artikler, 1907, side 157).

I redaktionen medvirker cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby.

Subskriptionspris: 50 kr. (egl. 42., resten moms og levering). Uden subskription: 65 kr.

Prisen er trods prisstigninger fastholdt uændret siden det først leverede hefte. Den dækker kun trykningsomkostninger.